

1584

1584
1584

NO LENDIN

~~SECRET~~
SECRET

NO LENDING

S
A 91.25
B 5.15 P
4.1

॥ श्रीकाशीजीमेमहलायुगानासामाकीगलीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतवाचुखचंदजीकेवा ॥
॥ डेमेदुर्गाप्रसादकटोरकेगणेशयंत्रालयमेमनोरमाद्यापागयालिखासीत्ताराममिष्टकाकापनेवा ॥
॥ लागोपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीशोकमेकुञ्जगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकटोर ॥
॥ केदुकानमेमिलेगा ॥ २७३ ॥

म.र.
१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः सिद्धांतकोमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् १ हयवरट् हकारोपदेशः अट् अशह शड् ।
णग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः अर्हेण अर्हव्यवायेऽपीतिणत्वम् देवाहसन्ति भोभगो इति रोर्पत्वं देवोहसति हशि चेत्युत्वम् लिलिहि द्वे लिलिहि ध्वे विभा
षे ट् इति वाहः हल् इदं सूत्रं वल् रल् मल् शल् षु हकारग्रहणार्थं मूर्दिहि स्वपिहिरुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट् स्त्रिहित्वास्त्रेहित्वा
रलो व्युपधादिति वाकित्वम् अदाग्धाम् रुलो रुलीति सलोपः अलिङ्गत् शल इति क्तः हलन्यम् सूत्रेऽन्यमिति हलि अन्यमिति विग्रहे सप्तमीतियो
गविभागात्सुप्तेति वासमास इति भावः यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोयम् स्यादेतत् हलित्येकदेशस्यैव तत्राद्यैकशेषान्यतममस्तु हस्पल इति च व्याख्यासा
ने सामीप्यं षष्ठ्यर्थः यद्वा मास्तु तत्रादिः अस्तु समाहारद्वंद्वः हल् चलचेति लकारस्य संयोगात् लोप इति चेन्नैवम् आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् न
हि ब्राह्मणकं वल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीपः कम्बलः प्रतीपते न वा चित्रगुशब्दात् चित्रगवीणां समीपवर्ती वृक्षादिः प्रतीयते न एव अ
नंत्यादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे किं बहुना ब्राह्मणस्य कंवलः चित्रागावोऽस्येति व्यस्तप्रयोगोपितत्रानिष्टः द्वितीयेपि संयोगान्तलो
पदुर्लभः यणः प्रतिषेधारंभात् तत्रत्यास्यानपक्षेपिकलोऽस्त्रीति झलग्रहणमपकृष्य संयोगात्तस्य मूलो लोपविधानाच्च किंच पदार्थबोधं विना वा
क्यार्थबोधसंभवेन हल् प्रत्याहारसिद्धेः प्राकृतसूत्रार्थबोधे प्रसक्ते तद्द्वारार्थोयं यत्रः अस्यां चावस्थायां हल् पदार्थाप्रसिद्धौ हं इत्यवदुर्लभः सं
हविवक्षया असंभवात् तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् मध्यगानामिति आद्येनाभ्यामवयवाभ्यामवपवीसमुदाय आक्षिप्यते तस्य च युगषट्त्रस्ये प्र
योगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञामध्यगेषु विश्रास्यति न त्वाद्यंतयोः संज्ञास्वरूपांतर्भावेणातपोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः स्वस्य चेति स्वरूपा
मित्यनुहतेः स्वरूपंचादेरेव गत्यते नान्यस्य अन्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् आद्योच्चारणमिति पद्यपि
उपदिश्यते नैनेति करणव्युत्पत्त्याशास्त्रमुपदेश इति माष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातम् तथापि तत्रौ द्विवादमात्रम् करणो घञो दुर्लभत्वात् ल्युटावा ।

राम
१

धात् नचघः असंज्ञात्वात् प्रायेणसंज्ञायामिति व्याख्या नस्य क्लिष्टत्वात् नद्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृतावहेलनाच्च अतएव धांपवादो हल
स्वेति घञ पीहनवाहलकन्तु अगतिकगतिः अतएव प्रक्रियनेशब्दायाभिरितिकरणाव्युत्पत्तिरपि परस्तात् न च चवार्तिकम् अजवभ्यां स्त्रीखलनाः ।
स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति अतोभावे प्रत्यय एव न्याप्य इति भावः यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति प्रच्यव्याचक्षते करणाव्युत्पत्त्यापूर्वाद्धौ पानानां उपा
देशत्वम् कर्मव्युत्पत्त्यात् आगमादीनां उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वान्निद्धे पृथगुपादानं गोवलीवर्द्धन्यायेन एव गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्या
दि अत्रेदं वक्तव्यम् किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रम् नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः असंज्ञात्वात् घप्रत्ययोनेति भाष्योक्तेश्च अस्मदादिकृ
त्संज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसंगाच्च आमोमित्वमदन्तत्वादित्यादि स्वपरग्रंथविरोधाच्च नद्युत्पत्त्यानुबंधस्य आमो न प्रत्ययत्वं पे न मि
त्वनभवेत् किंचै वंप्रत्ययविधौ पंचम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वेसनः सनेव आदेशो स्त्रित्याशंक्य उपदेशाभावादित्संज्ञानस्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्ये
तकिंचेन धातुलोप इति सूत्रे धातुग्रहणं किम्लूजलवितापूजपवितेति भाष्यम् उपदेश एवानुबंधलोपे कृते ततो धातुसंज्ञेत्येवं परः कैयटग्रंथश्चा
विरुध्येत अपि च घसोरे द्वाविति सूत्रे लोपश्चेति द्विशकारकोनिर्देशः द्वितीयः शकार इति अलोत्पत्तसूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत् न
द्वितीयः योगस्यैव परस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् धात्वादिषु करणाव्युत्पत्तिः आगमादिषु नेति वै षम्यस्य इरुपपदत्वाच्च उपदेशता प्रयोजकधातुत्वादि
रूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायांत्यंहलिदित्यर्थ इति स्वग्रंथविरोधाच्च पक्षद्वयेपिलिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावनुपयोगाच्चोपश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च आदे
च उपदेशे उपदेशेत्वत इत्यादौ आद्योच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् उपदेशे जनुनासिक इत्यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनना
सिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणे नैव गतार्थत्वादननासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तं उ
पदेशे किम् अत्रां अपः यद्यपीह उजः ऊं इत्यत्रैव विधानसामर्थ्यात्नेत्वमिति सुवचमत् तथापि उत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणस्य प्रतिफलये इहैव

म.र.
२

कृतं अकिं मनिनोमकारस्य भाभूत् प्रतिज्ञापतइति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्गइतिकर्मण्यङ् प्रतिज्ञानुनासिक्यमेषामिति विग्रहः एवंच प्रतिज्ञासमधि
गम्येप्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणोतिक्लिष्टव्याख्यानं नाश्रयणीयं पाणि न्युपज्ञं व्याकरणमित्यादिष्विवलक्षणं विनैवनिर्वाहात् यद्यपिसूत्रकारकृतोऽनुना
सिकपाठद्वानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारवलेन यथा कार्ये प्राक् स्थितइत्यनुमीयतइति भावः ननुरलपोरिति न्यूनं टकारस्यापिमध्यगतत्वादि
त्यत आह प्रत्याहारेष्विति व्यवह्रियंतइति प्रत्याह्रियने संक्षिप्यने वर्णो यत्रेति वाहलकादधिकरणे घञ् यद्यपियोगमात्रमकारादिसंज्ञास्विति प्रसक्तं
थापियोगरूढ इति भावः प्रत्याहारश्चेकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः चतुर्दशसूत्रीस्यैर्हलभिरिङ्गिः कृताअष्टाध्याय्यां व्यवह्रिता एकचत्वारिंशदिति तस्या
र्थः तेन सुप्तिङ् दीनां रप्रत्याहारस्य चोद्धृतीयाइति वार्तिकस्य च यप्रत्याहारस्य चाधिकोप्यदोषः यत्तु जमंताडुइति जमिर्जमंतेष्वनिडेक इष्यतेइति च
जम्वार्तिककृता व्यवहृतइत्याहुस्तद्रभसाभिधानं आद्यस्योणादिसूत्रत्वात् द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वादित्यास्तां तावत् एवंच संख्यामिय
मोनातीवोपपुज्यतेइत्युपेक्षितः ऊकालोर्चंद्रस्वदीर्घप्लुतइति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वम् वांस्त्वमेवेति फलितार्थकथनमिदम् विग्रहस्तुवः कालोषस्ये
ति बोध्यः ऊशब्देन स्वोच्चारणकालोलक्ष्यते आपइति निपाता आयुदाताइत्याकार उदात्तः यच्छब्दस्तु फिट्स्वरिणा अर्वाङ् इति अकारोऽनुदात्तः न
स्यादितः अतंत्रमिति उपेक्षितो नित्यत्र उपसर्गइव अविवक्षितमित्यर्थः ननु तत्र इयिवांसमिति स्त्रिधइत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षास्तु इहतु अविवक्षा
यां प्रमाणं किमिति चेत् लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण तथा हि येरा इत्यत्र एकारस्तनूनपाच्छचीपतिमित्यत्र पदपाठे ऊदीतो चादीदो इति
सकलवद्भव प्रसिद्धमतनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः उभेवनस्यत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोरायुदात्तत्वे कृतेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघा
तः पूर्वपदभूतपोस्तनूशचीएतयोरंत्यस्य पाक्षिकस्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् जात्यवदात्तथावांतौ तनूशचीति पूर्वयोरिति तथा स्वरिताद्धस्य उदात्तत्वे प्रा
तिशाख्यमपि एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरोदात्ता दद्धेमात्राद्धमेववा अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्नचेत् उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वा

राम
२

सरंपरमिति अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः तस्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदात्तापेक्षया उदात्ततरादमात्रा बोध्येति कवोश्वा
 इत्यादिह स्वाभिप्रायम् अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्रायम् अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहात् व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूत्रपितुमेवकारः अनुदात्त इत्यादि परिशे
 षसिद्धार्थकथनम् सः शेष उदात्तश्रुतिः स्यात् किमविशेषणनेत्याहनचेदित्यादि उदात्तस्वरितपरंविहायेत्यर्थः शाकल्योप्याह अप्राकृतसुयः स्वारः स्वरितो
 दात्तपूर्वगः उदादायाद्दमस्याथ शिष्टं निघ्नंति कं पितमिति उदादाय उदात्तं कृत्वा अर्द्धह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्रालक्ष्यते इति हरदत्तादिग्रंथास्तु मतात्तत्परत्वाकथं
 चिन्नेयोः केति किमोत्तित्स्वरिणम् षडिति अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तम् अस्वा इति अशेः कृनिनिस्वरेण आद्युदात्तम् संहितायां तु एकादेशे
 उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः यैरा इति द्वयमपि फिट्स्वरेणान्नोदात्तम् एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः स्वरितोवानुदात्ते पदादावित्युक्तेः मुसंचनासिकाचेति वि
 ग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसंहितेति तुल्यास्य आस्ये मवमासंशरीरावयवाद्यत् इत्यभिप्रेत्याह तात्वादीति आभ्यन्तरेति
 एतच्च प्रशब्दवलाहकं भ्यते तुल्यास्यं किंतु अत्रपकारस्य तकारे परे रुरो रुरीतिलोपोमाभुत्प्रयत्नग्रहणं किम् वाक् श्र्योततिशस्यलोपोनमाभुत्त्रमङ्गानानामि
 ति नासिकाचेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तात्वादि समुच्चीयते अनुस्वरोत्तमा अनुनासिका इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् यमानुस्वार अनुनासिकानां ना
 सिके अनुनासिकाश्चोत्तमा इति कात्यायनप्रातिशाख्यं वर्गोत्तमाङ्गणनमश्चानुनासिका भवंति च शब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीय
 मेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं न तु तस्यापि संग्रहः पूर्वत्रासिद्धं यद्यपं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी
 पूर्वप्रत्यसिद्धा इत्येकलभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रतिपरं नासिद्धं स्यादत आह अधिकारोयमिति यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथ इत्या
 द्वै उत्वं न स्यात्परत्वात् रीरीत्यस्य प्रसंगात् तथाच पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्येति सिद्धं तो व्याकुप्येत अष्टु अमी इत्यादि च न सिद्धे दत आह
 त्रिपादीति परं शास्त्रमिति च एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादि प्राचीनग्रंथः परास्तः विवृतावते कंठमिति विवारणं प्रयत्न इति भावः वर्गयमया इति वर्ग

म. र.
३

गायमगाश्चेत्यर्थः कादयइति लोकप्रसिद्धपाठपेक्षमिदम् चतुर्दशसूत्र्यामावसानत्वायोगात् अर्द्धविसर्गेति सादृश्यमुच्चारणेलेखनेचवोध्यम् ऋत्वर्णयो
रिति आच आचरलौतौ चतौ वर्णौ चेति विग्रहः उश्च उल्च ऋ लो स योर्वर्णयोरिति वा प्रथमानेन परिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रह इति सिद्धान्तात् ऋत्पक इति प्रकृ
तिभावः नाज्जलौ आकारसहित इति अत्र च कालसमयवेलासु इत्यादिनिर्देशाः प्रस्त्रेयेलिंगं न चैवमपि यिया सो इत्यादी गुरो रनृत इति कृताकारात्परस्यसनः
सस्पष्टत्वं स्यादेवेति वाच्यम् आश्च आश्चेति द्वंद्वे सर्वर्णदीर्घादीर्घात्परत्रकृतेपि प्रस्त्रिष्यते इति व्याख्यानात् यणादिकमिति शीतलशब्दे सर्वर्णदीर्घ आदि
शब्दार्थः अत्रेति अत्रैवेत्यर्थः यद्यपीति ग्रहणकशास्त्रस्य अद्याप्यनियते रिति भावः होड इत्युपलक्षणां रमास्त्रित्यत्र षत्वं वा गाशी रित्यत्र ऋप्रो ह इति आ
कारस्यकारः दासीषुत्यादौ दादेरिति घत्वं चनेति वोध्यम् यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्ये स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्ये प्रयत्नभेदो व्याख्यायते
तदानाज्जलाविति सूत्रेमास्त्रितिभाष्ये स्थितम् वृद्धिरादैच् ऐजिहृदिमात्र एव तात्परत्वानेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रेण एव मुनरसूत्रेपि तेन गंगो दक
मित्यादौ त्रिमात्रेण भूवादयो धातवः भृश्चवाश्चेति द्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्था प्रकारवाचिनो रेकशेषः भ्रूवौ आदीयेषामिति बहुव्रीहिः भृप्रभृतयो वा स
दृशाः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिनः किम्याः यश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् सनिहितस्मिन् आतो धातो
रिति स्यात् भ्वादयः किमृहिरूकृपृथक इत्याद्यवयवानां शिष्ये इति भावार्थेति डन्तस्य च मा भूत् संभ्वादीनामुदिकरणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुपा
दीनां तु बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः चादयः अद्रव्यार्थाः किमपशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इह तु स्यादेव लो धं न यन्ति पशुमत्यमानाः प
शु इति स्यार्थः सर्गाः निसदुस इति सान्तौ निसस्तपताविति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणेन कृतं डकृतं इत्युदाहृत्य इदुदुप
थस्य सकारस्यैव विसर्जनीय इति भाष्यकारेणैव उपसर्गस्यायताविति सूत्रेणामनोव्येवम् निरः कुषः सुदुरोरधिकरणे इति निर्देशाद्द्रेफान्तावपीति
तत्रैव सूत्रे हरततः इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुण वृद्धी गुण वृद्धि शब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणा वृद्धिपदे अनुवर्त्ये गुणा वृद्धि रिति ये गुणा वृद्धी द

गम
३

तियो जनपालभ्यते तेनेहनदिव औत् द्यौः पय्याः त्यदादीनामः सद्मं षष्ठं तमिति सूत्रेषु षष्ठं तस्यानुकरणं च्छब्दस्वरूपपरतयानपुंसकत्वात्सोर्लु गितिभावः प
 दमिति तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगंतस्यांगस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते मिदं गुणः मृजेर्द्विरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्ये
 कइति संवत्सुदूक एवस्थानेस्तइति प्राचाव्याख्यातं यच्च तद्दीकाकृतोक्तम् अनियमप्रसंगेनियमार्थमिदमित्यादितत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यतः
 च्छेषपक्षदूषयित्वापदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः तच्छेषपक्षेपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभेऽप्युक्तोऽस्माभिः अचामुध्यइति यत्तु प्रा
 चोक्तं अंत्यादचः पर इतितन्न शेषु चादीनामित्यादौ अंत्यस्याचोऽसंभवात् तस्येवांता वयवइति तेन त्रपूणीत्यादौ अंगस्य नांतत्वेन दीर्घः सिद्धः परादिवेतु संनसि
 ध्येत् अभक्तत्वे तु वहं लिहइत्यत्र वह्ने लिहइति स्वशि अरुद्धिषदिति मुमिमोनुस्वारो न स्यात् अपदानत्वात् यत्तु अभक्तत्वे त्रपूणीति दीर्घो न स्यादि
 क्षित्तदादिग्रहणात्प्रादिनुमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्य वार्तिके नैव दूषितप्रायम् स्थानेन योगेति स्थानेन योगेऽस्याइति विग्रहः निपातनादेत्वम् अनेका
 विधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः वलीयइति तेन चेतास्तोतेत्यत्र प्रमाणत आनयवानकारोनेति भावः तस्मिन्निति सप्तम्यना नामनुकरणनि
 शब्देनैरंतर्यपरुः दिशिरुच्चारणक्रियः अचियणित्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्त अव्यवहितस्यैवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तम् पूर्वस्यैवेति च नियस्येते
 अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं परस्य यदिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न सूत्रितं आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात् सर्वादे
 शत्वबाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति अनेकाल् शित्त उदाहरणमिदमइशइतः यत्तु वृत्तिकृता जशशसोः शिरित्युदाहृतम् तत्र सर्वादेशतायाः प्राकृशित्वस्यै
 वाभावात् तत्र हि डाण्लोरिव आनुपूर्व्यादनेकालत्वे नैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धं तः इत्यादाविति आदिशब्देन अतोभिसरे सइति गृह्यते परत्वादिति अतए
 व आदेः परस्येति पृथक्क्रियतइत्युक्तम् उत्तरस्येत्यंशस्तु औशैसोरपि प्रवर्ततएव यत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रं विदुषवतापंचमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं तदसंबद्ध
 मिति स्पष्टमेव परनित्येति परान्नित्यं यथातुं दतिरुणद्धि परमपिलघूपधगुणं बाधित्वाशस्नमौ तथारधेणोचुरंधयति परामपि उपधावृद्धिवाधित्वारधिज

म.रु
४

भोरितिनुम् नचसोपिशब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यइतिवाच्यम् कृताकृतप्रसंगमात्रेणापिक्वचिन्नित्यताभ्युपगमात् अंतरंगंयथा उभयेदेवमनुष्या इहप्रथम
चरमेतिपरमपिविकल्पंवाधित्वासर्वादीनिइति सर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् नित्यादतरंगंयथा ग्रामणिनीत्यत्रनित्यमपीकलक्षणंनु
संवाधित्वांतरंगोनपुंसकह्रस्वः अन्यथानित्यत्वानुमित्कृतेऽनजंतत्वाद्भ्रस्वो न अपवादोपियद्यन्यत्रचरितार्थस्तर्ह्यंतरंगेणवाधतएवतद्यथा अयजे
इन्द्रंग्रामेइह सर्वेइत्यं अत्रांतरंगेणगुणेनसर्वेर्णादीर्घोवाधते सचयद्यपियणगुणयोरपवादस्तथापिसमानाश्रयेचरितार्थः तथाचवार्तिकम् इण्णडि
शीनामाहुणःसवर्णोदीर्घत्वादिति असिद्धमितिनेनपचावेदमित्यादौएतसेइत्यैत्वंन अकृतव्यूहाइति यद्यपिकृतमपिकार्येनिवर्तयतीतिपरिभाषांतरं पा
ठनेफलत्वेतुल्यतथापिअकृतेत्येवलघुप्रक्षालनाद्धिपंकस्पृष्टादस्पर्शनंवरमितिन्यायादितिभावःनकुर्वतीति यथानिबेदुषीमित्यादौकसोरिट् अंत
रंगत्वात्प्राप्तमपिअविनासंप्रसारणेनवलादित्वंनक्षतीत्यालोच्यनकुर्वतीत्यर्थः ॐ इतिपरिभाषाप्रकरणम् ॐ इकोयणचिप्रत्याहारग्रहणेषुनह्यच्य
वाच्येनिरूठालक्षणादीर्घोज्जसिचेतिज्ञापकात्स्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशाच्चनेनइकृद्धेनषट्षष्टिगृह्यते यणशब्देनसप्तभाव्यमानत्वेनसवर्णोग्राहक
त्वेपिगुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपियवलानांग्रहणात् अतोनास्तियथासंख्यम् नचेलक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनंशक्यार्थबोधमादाययथासंख्य
मस्त्वितिवाच्यम् एवमपितृतीयचतुर्थोभ्यांक्रकारत्कारभ्यांप्रत्येकंत्रिंशदुपस्थितौलवर्णानांरेफादेशस्यक्रवर्णानांलादेशस्यचप्रसंगात् तस्मादिह
स्थानंतरतमसूत्रेणोवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह स्थानतत्रानर्योदिति अनचिचदेवेतियरोनुनासिकइतिपूर्वसूत्राद्ग्रहणमनुवर्ततइतिःकृलौइतिस
त्रेकैपठः एवंचसर्वत्रशाकल्पस्येति सूत्रेणपंचभूतंपूर्वोत्तरसूत्रद्वयंपंचाभ्यामिणियमितिभावः यत्तुदीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्य
भिप्रेत्यवाक्वाक् इतिभाष्योदाहृतेद्वित्वविकल्पेउपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यतेतन्मुधैवपूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेऽत्रिप्रभृतिष्विति सूत्रेशाकटायनग्रहण
स्यापितथात्वापत्तेः नचेशपत्तिः संस्कर्तेतित्रिसकारपरकैपठहरदत्तादिग्रंथविरोधात्संयविरोधाच्च अतएवप्रातिशाख्यभाष्येपिआत्वारथमितिमंत्रेत्का

राम
४

रस्यद्वित्वविकल्पउदाहृतः माधवेनच आस्तेइत्यत्रसकारस्यद्वित्वविकल्पउक्तः एवंचधात्रंशइत्यत्रतकारस्यद्वित्वं असदित्युक्तिरेव असतीतिद्विक स्थानिव।
 दादेशइति धात्वंगकृतद्विताव्ययमुभिः पदादेशा इति प्राचोक्तमत्किं परिगणनं उदाहरणमात्रं वा नायः सिक्त्तचउडादीनां आदेशस्य शानचश्चासंग्रहा
 पत्तेः नान्यः अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणावेयर्थोत् प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपिमंदम् त्कामात्रस्य अनव्ययत्वात् कृत्वेन सिद्धत्वाच्च इत्या
 शयेनाह आदेशइति अनलिधावितिकिम् तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्चविधौ माभूत् तत्र अलाविधौ यथा व्यूहोरस्केन अत्रसकारस्य स्थानिवत्वेन विसर्गवद
 रत्त्वमाश्रित्य अड् व्यवायइति णत्वंप्राप्तं अलः परस्य द्यौः पन्थाः हलूणादिलोपोन अलोविधौ घुकामः वलिलोपोन अलि विधौ यजेः क्तः कड् घृः हशि चेत्यु
 त्वम अलचे ह स्थान्यवयव एव गृह्यते नत्वादेशावयवः तेन रामायेत्यादौ सुषिचेति दीर्घः सिद्धति न द्विधौ हियजादित्वं नाश्रितं यश्चादेशावयवः तनुस्था
 न्यवयवइति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह ननु स्थान्यलाश्रयइति आश्रयणं चेह यथा कथंचिन्ननु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षणइ
 एन तन्निषेधादिति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः अल्विध्वर्षमिति तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न उरदत्वस्य स्थानिवत्वेन संप्रसारणतयान संप्रसारण इ
 ति निषेधात् नचोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् अंगक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् प्रागभ्यासविकारेभ्यो गाधिकारइति पक्षं दूषयित्वा आसप्रमसमाप्तेरि
 ति पक्षस्य आकरे सिद्धं तित्वात् किंच पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेश प्रयुक्तं वार्यते नायकइत्यादौ एचो यवायावइत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसंग
 त् अनेन तु वार्यते शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरपि अतिदेशोयमिति स्वीकारात् नपदांतेति सूत्रे यलोपदीर्घोदिग्रहणां चेह लिंगं अतएव ग
 ह्यतीत्यादौ न वृद्धिः स्थानिसत्यम वन्त्यास्तस्या आदेशोप्यभावातिदेशात् उक्तंच काममतिदिश्यतां वासच्चासच्चापि नेह भारोस्तीति स्यादेतत् पूर्वत्वस्य सावा
 धित्वेन संनिहितस्यैव अवधित्वमुचितम् संनिहितंचेह त्रयं स्थानी आदेशोनिमित्तंच तत्र न तावत्स्थानी अवधिस्तस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्ते।
 वैयाकरण इत्यत्र एकारस्यायादेशापत्तेः इत्याशंकाह अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति पूर्वत्वमुपलक्षणं ननु विशेषणमिति भावः एतेन अचः पूर्वत्वविज्ञानादेवो

म. र.
ध

निवत्वात् नचन पदांतेति निषेधः इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् पदांतस्य स्थाने विधौनेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् सुवन्ताणि जिति हरदत्तादि
मतेऽनवर्तिसुपापदत्वात् नचेष्टवदित्यतिदेशे नणिचिभत्वेन पदत्वबाधः णिचौलुपत्वात् नचप्रत्ययलक्षणं वणांश्रयत्वादि तिभावः द्विर्वचनादेशे चैतिय
लोपादय आदिशब्दग्राह्याः वरे इति तु वरेयोऽजादेशः सनस्थानिवदिति व्याख्येयम् सहविवक्षाभावेपि निपातनाद्वृद्धः सप्तम्यलुक् च अथोदाहरणानि पा
दान्ते कानि संनिकौस्तः द्विर्वचने सुधुपास्यः वरे यायावरः यश्च यड इति वरच् अतो लोपः सच आतो लोप इटिचेत्यालोपे कर्तव्ये नस्थानिवत् यलोपे यातिः या
तेर्यड नात्किच् अतो लोपः पलोपः अद्योपस्य स्थानिवत्वादातो लोप यलोपौ नच पुनरालोपः शंकाः चिणोलुङन्यायेन आतो लोपस्या सिद्धत्वात् स्थानिवद्भावा
च्च स्वरे चिकीर्षकः सनोऽतो लोपः स्तितीतिककारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्येन स्थानिवत् स्वर्णानुस्वारयोः शिण्डि १ दीर्घप्रतिदीर्घः जशिसन्धिश्च मे अदनं स्थिः अ
देः किनि बहुलं चंदसीति घस्त्व आदेशः घसिभसोर्हलिचेति उपधालोपः रुलोरुलीति सलोपः धत्वं घस्य जश्चं सहस्य स इति सूत्रात्स इत्यनुवर्तमाने समानस्य
चंदस्य मृद्धं प्रभृत्युदकेषु इति सूत्रेण सः चरिजक्षतुः संयोगांतस्य त दंतस्येति अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभान्तसंयोगस्य
त्येवं सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावतौ यस्येति द्विर्वचनान्तेन समासलाभार्थं मंतग्रहणं वृ
त्तौ हि उपसृजनानामेकत्वसंख्यौ औत्सर्गिकीद्वित्वादिकं तु यत्तत्र भ्यमिति भाष्ये स्थितं यण इति वाचनिकं यद्वा वाच्यो व्याख्येयः व्याख्या च द्वे धारु लो रु
लीत्यतो मूलग्रहणमप्यरुष्यरुलएव लोपो विधीयते इति अंतरंगे लोपे कर्तव्ये वहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वानचषाष्ठी असिद्धपरिभाषा त्रिपादी स्थ
त्वेनासिद्धमंतरंगलोपं न पश्यतीति वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नचना जानंत र्येव हि ष्टु प्रकृप्तिरिति निषेधः तस्यानित्यत्वाद् उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे जानं
तर्याभावाच्च तथा च वार्तिकं संयोगांतस्य लोपे यणः प्रतिषेधः नवारुलोपोपात् वहिरंगलक्षणात्वादेति इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयं तृतीयं तु कार्यका
लपक्ष इति विवेकः यत्वाहः वार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्या न प्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति तन्निर्मूलममंतभेदे प्रमाणाभावात् यदप्याहुः काव्यं कलत्रं शाल्वं च

राम
५

आचक्षाणः काक्कलत्शाल् अदभयतेरधविति तदपिन पक्षत्रयेपिसंयोगांतलोपस्यदुर्लभत्वात् आद्यपक्षद्वयैकरूप्यार्थपूर्वपूर्वमन्तरंगंपरंपरंव
 हिरंगमिति अह्नोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्यसुवचत्वात् अतएवकातंत्रपरिशिष्टेशुक्लयतेः क्विपिशुक्लइत्युदाहृतमवांतयोः क्विपिऊमेदुर्वारत्वात् नच
 स्थानिवत्वम् कौविधिंप्रतितन्निषेधात् विचिलोपोव्योरित्यस्यप्रसंगाच्च गिरिवेश्मयतेसु क्विपियणः प्रतिषेधार्थवचनारंभपक्षेगिरिवेदुइत्युचितम् प्र
 त्याख्यानपक्षेतुमांतमेवेतिदिक् इतिपक्षइतिपक्षद्वयस्यायिभाष्येस्थितत्वादितिभावः चत्वारिरूपाणीति यत्तुवदनिधकार्यकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वि
 त्वेलोपविकल्पेन्यतरद्वित्वेऽनुभयुद्वित्वेचनवरूपाणितथाहिएकधंनिधाएकयंद्वियंत्रियंचएवंद्विधंत्रिधंचत्रिधेति नचांतरंगेद्वित्वेवहिरंगस्ययणोऽसि
 द्धत्वेऽत्रैपादिकेंतरंगेवहिरंगपरिभाषानप्रवर्ततेइतिविसर्जनीयसूत्रेभाष्यकैपटयोर्व्यवस्थापितत्वात् इति अत्रेदंवक्तव्यंपुनर्द्वित्वमशुद्धं एकस्यां व्यक्ते
 एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रेभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथाद्वित्वानामानन्यापत्तेः नचरुरोऽरीतिहलोपमामितिचलोपेननि
 र्वाहः लोपस्यैकत्विकत्वात् कथमन्यथात्रिधत्रिपचेतिभवदुक्तिः संगच्छेत किंचएवंसति सर्वस्यद्वेइतिद्वित्वमपिपुनःपुनःप्रवर्ततेअतएवलिटिधातेरि
 तिसूत्रेऽनभ्यासग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातं सन्नन्नाद्यउ-नाद्वाणिचिचडि-द्वित्वाभावाथेतदितितुकैयटादिभिरुक्तं तस्मादिहत्यजपञ्चमादीनिरूपाणिस्त्रीकु
 रूवारूपानन्यमिति नवोक्तिरसंगतैवसकारद्वित्वेनाशौविसर्गद्वित्वेनषोडशेतित्वन्यदेतत् यदप्युक्तमत्रैपादिकेंतरंगेइत्यादितदपिननार्कुटः नार्पत्यइत्य
 त्रविसर्गनिवारणायदृढेरसिद्धत्वस्यतत्रैवभाष्येस्पष्टत्वात् संयोगांतलोपेपुणः प्रतिषेधइत्यस्यवहिरंगत्वेनप्रत्याख्यातत्वात्स्वयमपितथैवानूदितत्वम
 च्चतस्मादिहयथोदेशपक्षाग्राह्योवहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तये तथाचभाष्येभयः परस्ययणोद्वित्वेदध्यत्रेत्युदाहृतं नचैवंमपिइकोसवर्णाइतिशाक
 ल्येनरूपांतरमस्त्वितिवाच्यं समासेतन्निषेधात् नचनित्यसमासेतिषेध इति वाच्यम् भाष्येनित्यग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात् यथोत्तरंमुनीनाप्रामाण्यात्
 नन्विहयणेवदुर्लभः सुधीशब्दस्यध्यायतेः संप्रसारण निष्यन्नत्वेनसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपापत्तेरितिचेन्नसंप्रसारणपूर्वत्वेसमानाद्ग्रहणंकर्तव्यमितिवा

म. र.
६

निकोक्तेः संप्रसारणास्थानिकस्य अतथात्वाच्च इति केचित्तन्नपूनइत्य स्यासिद्धेः नचैवमपिनभूसुधियोरिति यणिनेधः शंक्कः आंगत्वेन प्रत्यये परतएव तस्य प्रव
नेः अनंतरस्येति न्यायेन एरुनेकाचइति ओः सुपीति चसूत्रद्वयेन प्राप्त्स्यैव निषेधाच्च धात्रंशइति अत्ररेफस्यद्वित्वेन द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन
निमित्तभावेन रेफस्यकार्यत्ववाधनात् सुधुपास्यइत्यादौ स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्यस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् नवाप्यते इति कैयटः तका
रस्यतु द्वित्वं भवसेवेत्युक्तम् तच्च वेत्यतोत्तररूपद्वयं लाकृतिरिति त्वेकमेव हलो यमां लोपः स्यादेति नयो हइत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तैः एतच्च लणसूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् माहात्म्यमिति अत्रमलोपोनेत्यर्थः हलो यरां परिसवर्णे लोपइति तु नसूत्रितम् आर्धोत्तमृद्धः शर्द्धः आन्विरित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः वां नो
यि यकारादाविति विशेषणमात्मानस्य संज्ञा स्यादित्येतदर्थं कस्ययेन विधिरिति सूत्रस्य अपवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणा इति वार्तिकेना
यमर्थो लभ्यते ओदौतोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तो प्रतिस्थानित्वेन निर्णेतत्वादित्यर्थः ननु गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा
लोपः स्यादित्याशंकाह वान्तइत्यत्रेति लव्यमिति लुनाते रचोयत्सर्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणः अवश्यलाव्यमिति ओरावश्यकइति रायत् क्षप्य
मिति शक्तिस्त्रिडचेति चात्कृत्वाः क्षेयमिति अर्हकृत्यत्तचश्चेति कृत्यः हरणहीति इह ओमाडोश्चेति पररूपं प्राप्त्मुत्तरणपरः आंतरतम्यादिति रे
फशिरस्कस्य अरइत्यस्य रेफद्वारात्कारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः पक्षे द्वित्वमिति ऋधेर्धस्येति भावः लोपोवेति ङ्गोपोहोऽन्यतरस्यामिति सूत्रा
दिकल्पानुवृत्तेरेतच्चनाञ्जलाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोस्स्पष्टम् प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्ते न्यूनता। यदपि व्याख्यातुभिः शरोचीति ज्ञापकमभिप्रे
त्यतत्र विसंवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम् अनुवर्तते विभाषा शरोचियद्वारपत्ययं द्वित्वमिति तन्न तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्। लोपस्य हि नि
त्यत्वे चो रहाभ्यामिति द्वित्वलोपापवादः स्यात्। तथा च शरोचीत्यस्य सार्थकं स्पष्टमेवात्समादिकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकांतरमनुसर्तव्यम्। भाष्यकारादिव्याख्या
नमेव वा शरणम्। द्वित्वलोपयोरिति। यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद्वा वेवशिष्येते इति तन्न। लोपस्यैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात्। त्रिषमिति यणो

एष
६

मयइतिलक्षणान्तरेणपुनर्द्वित्वेचतुर्द्वमपिवोधम्।एतद्यत्पृष्ठसु।अत्रएचीत्यनुवर्तते।तच्चएतेरेवविशेषणंनत्वेधतेः।अव्यमिचारात्।नाप्युठोऽसंभवा
दितिवृत्तिकारः।अत्रकैयटः।एधतेरपिविशेषणंमाभवात्त्रेदिधत्त्यत्रव्यमिचारसंभवात्।यद्यपीदंकेयटपुस्तकेषुप्रायेणनदृश्यतेतथापिक्वचित्दृश्यतए
वानचणौचडीतिह्रस्वेकृतेनापमेधतिरितिवाच्यम्।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।नचैवमपिअजादेर्द्वितीयस्येतिधिशब्दस्यस्थानेधिधिशब्दादेशेसति
वस्तुसोरिवप्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोहइतिवाच्यम्।द्विष्ययोगोद्विर्वचनेषाष्टमितिषाष्टभाष्येसिद्धांतितत्वात्।अन्यथाइहैवणिलोपोनस्यात्।जिघांसती
त्यादौसनःसकारेणविशिष्टस्यद्वित्वेकृतेकुत्वंचनस्यात्।नचांतरंगत्वात्प्रथमंचडीतिद्वित्वेकृतेह्रस्वानभवत्येवेतिवाच्यम्।ओणोऋदिकरणेनबहिरंगस्या
पिणौचडीतिह्रस्वस्यप्रथमंप्रवृत्तिरितिज्ञापितत्वात्।अत्रमाधवः।माभवान्त्रेदिधत्त्यत्रनातिप्रसंगः।एतत्स्यशब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात्।
अतएवहिनभाभूप्रकृमिगमीत्यत्रण्यतानांचभादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्।तत्रैवशब्दान्तरत्वाद्प्राप्तावुपसंख्यानमिति क्यटन्यासकारहरदत्तादिभि
स्सर्वैरेवोक्तम्।किंचण्यधिकस्यापिग्रहणोउपसर्गात्सुनोतीत्यत्रअभिषावपतीत्युदाहृत्यण्येतेनाभेर्योगात्सुनोतिप्रत्यनुपसर्गत्वात्कथंषत्वमित्याशंका
भेःप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनसमाधानंभाष्यकाराद्युक्तमसंगतंस्यात्।नचहेरचडीतिलिंगात्प्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापिग्रहणमितिभ्रमित्यं।ज्ञापकस्य
कुत्वमात्रविषयत्वात्।तथाचवार्तिकम्हेरचडिप्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्।ज्ञापकंतुचडोन्यत्रण्येतेकुत्वमात्रस्येति।तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्ति
न्यासादिग्रंथैःपूर्वापरसंग्रंथेनचविरोधादुपेक्ष्योऽयंकैयटइति।अत्रेदंवक्तव्यम्।अस्तुविशिष्टस्यशब्दान्तरत्वेतावतांपिप्रकृतिभागस्यएधूपताकेनापगतमिति
परिभाव्यतामानुषुपैधतइत्यादौतिङंतस्यएधूपतानास्तीतिप्रकृत्यंशेसाहीपते।तथाचोपसर्गात्सुनोतीतिस्त्रेवार्तिकंसिद्धत्वंवपवानंत्यत्वादिति।यत्तुअ
भिषावपतीत्यत्रभाष्यादिविरोधोद्भावननद्विपरीतम्।यतःप्रकृतेस्सुनोतिरूपानपायात्।कैयटमतेसिद्धयथोक्तव्यवस्था।त्वन्मतेतुरुपांतरत्वेनरायधिक
स्याग्रहणादसंगतैवप्रागुक्तव्यवस्थास्यात्।कोस्येधयतिसावयत्योर्विशेषोपदेधतेर्पेधिकस्याग्रहणंसुनोतेस्तुग्रहणमिति।पदपिण्यंतभादीनामुपसंख्या

८ तिभावः शीरदेवस्त्वहवश्चेतिस्त्रेराजेः पृथक् भाजिग्रहणमिहज्ञापकमितिनवेतदयुक्तं पणदि

पृ. र.
७

नमुपन्यस्तंतदपिनास्माकंप्रतिकूलोविशिष्टस्यशब्दंतरत्वेतुप्रकृत्यंशस्यतुणिचाव्यवधानेनउपसंख्यानस्यावश्यकत्वात्। अतएवनतत्रन्यन्यास्मादिभिस्त्वो
क्त्वावाविरोधःप्रत्युततवैवविरोधः। षाष्टेभाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरितियोगंविभज्यएचीतिविशेषितत्वात्तस्मादिहवृत्तिग्रंथोमाधवग्रंथश्चासंगतस्वेत्यभिप्रे
त्यव्याचष्टे॥ एजाद्योरिति। अक्षौहिणीति। ऋहोःस्यस्याऊहिणी। अक्षाणामूहिनीतिविग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टेनाअक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामगदा
तिणत्वम्। यत्प्रचाविगृहितम्। अक्षाणामूहस्समूहोःस्यस्याइतितदप्यूहिनीशब्देनषष्ठीतत्पुरुषइत्येवंपरतपैवकयंचिन्नेयांऊहदेशब्देनसमासेततइनीतु
वृद्धिर्नस्यात्। अंतरंगेणगुणनवाधात्। अपवादभूतायाअपिबृहदूहिनीशब्देनविग्रहेचरितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्। इणडिशीनामाहुणस्सवर्णदीर्घत्वादि
ति। स्वादीरेरिणोः। ईरेरित्योरितिक्वाचित्कोऽपपाठः॥ स्वैरीतिणिन्यनस्यास्त्रियांवृध्यभावप्रसंगात्। स्वैरीणित्यत्रतुडीपः प्राग्भागमादायवृद्धिर्बोध्यायतुव्या
चस्युद्धिर्द्वविशिष्टपरिभाषयेतितन्निष्कलम्। प्रादृशोदोषेधैव्येषु। अत्रोहशब्दकैश्चित्प्रक्षिप्तः। भाष्यादेतुनदृश्यतइतिप्राञ्चः। इदानींतनपुरुषकेषुभाष्य
वार्तिकयोरुहशब्दोदृश्यतएवानानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्याशब्दप्रतिविशेषणत्वसंभवेत्यागायोगादिनारानिनासाहचर्यात्तथाभूतस्यैवषत्वतया
भाजिग्रहणस्योपशीणत्वादितिचेत्। विधाडुविभागितिरूपद्वयंहिसाध्यम्तच्चत्रादिस्त्रेराजइतिपठित्वापिसुसाधम्एकस्यभाजतेःऋत्कारस्यप्रा
गपिदानुशक्यत्वात्ऋभाजइतिभाजभासइतिविकल्पस्यवाचनिकतयाऋकारस्यात्मनेपदमात्रफलकतयावश्यमाणात्वेनतत्स्थानेःकारस्यसुपठत्वा
च्चतस्मात्सीरदेवोक्तंज्ञापकमपिसुस्यगेवप्रेष्यइतिएषसाहचर्यादेव्योप्यन्ययंगृह्यतेतेनण्यन्नादिषेःक्लोत्यपिपररूपमेवनतुवृद्धिःप्रेष्यरीतःप्रवत्स।
तरेतिअत्रकालापानुसारिणःवत्सरशब्दमपिपठित्वावत्सरदेयमृणवत्सरार्णमितिउदाहरंतिअपरंतुवत्सशब्दमपिपठंति। तत्सर्वभाष्यादिविरुद्धम्अ
तादिवच्चइहएकःपूर्वपरयोरित्यनुवर्ततेयथासंख्यंचेत्यभिप्रेत्याहपूर्वस्यांतवदितिस्थानिवत्स्त्रेणैवगतार्थमिदंसूत्रंनचास्त्विध्यर्थमितिभ्रमितव्यम्अ
स्याव्यल्लिधावनिष्टत्वात्अन्यथाअयजेइंद्रइत्यत्रसवर्णदीर्घोपतेःतथाचवार्तिकमन्वाअतादृष्यानिदेशादितिनविसर्गइतियतच्चसुस्वार्तइत्यादावपितुल्यम्

गम

अत्र च कार्यकालपक्षे वहिरंगत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् न च नाजानंतर्प्ये इति निषेधः यत्रांतरंगेव हिरंगेवा अचोरा नंतर्प्येनेति हर्दत्तपक्षे तत्रात्रापि
 यत्र पश्चात्प्रवर्तमाने च आनंतर्पमिति कैयटमते निषेधाप्रवृत्तेः बहुपेक्षत्वेन वहिरंगायां रूढौ अजानंतर्पसत्त्वेपि पश्चात्प्रवर्तमाने विसर्गतदभावात्
 उपसर्गोति यत्रियायुक्ताः प्रादयस्तप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः प्रार्थनीयतीति शरोचीति हित्वनिषेधः प्रेजत इति एजृदीप्तौ कंपनार्थं सुप
 रस्मैपदी एजते कंपत इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव एङ्गेडित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थरूपग्रहणं तु चित्यप्रयोजनं एहि परदत्येव सिद्धेः यथामि पूर्वद
 तिनियोगोवधारणमिति यदाहः नाबक्कौ यदादृष्टः पररूपस्य गोचरः एवमुविषयो वृद्धेर्नियमेयं यदा भवेत् इति एतेन नियोजनं नियोगे व्यापार इति
 व्याख्यानं परास्तम् येदेव पूर्वज्वलने शरीरं समैव जन्मान्तरपातकानां इत्यादिप्रयोगविरोधात् उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधाच्च लडः शाकटापनस्यैवत
 पक्षः कर्मकस्यैव इत्यादि सौत्रप्रयोगविरोधाच्च यत्तु श्लोकवार्तिकमिदमित्याहुस्तद्रमसात् शकंधादिष्विति शकंधादिविषये तस्मिन्
 तु मुगां पररूपं वाच्यमित्यर्थः अतएवाह तच्चटेरिति यदि तु आदित्यधिकारादकारस्यैवेष्ये ततर्हि मनीषाप्रतंजस्त्रिरिति न सिद्धेत् केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः
 पृषोदरादिनादन्यलोपेः कारस्यैव पररूपमित्याहुः शकानां देशविशेषाणां अंधुः कूपः शकंधुः कर्काणां राज्ञामंधुः कर्केधुः वदरीवाचीतु कर्क धूशब्दो दीर्घ
 नः अदृष्टं भू इत्यादि नोणादिषु वस्यते अटतीत्यद्यप्यच्यकुलस्य अटाकुलता ईषडं च्छे ईषगत्यादिषु आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषामनस ईषा
 मनीषा हलस ईषा हलीषा लो गलदादः मूर्धन्योपधः यत्तु प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लो गलदृष्ट के इति रभसकोशात् तालव्योपधः तस्मिन्परे आहुण इ
 त्येव भवति हलेशापतन्नं जस्त्रिस्त्रिन्मस्कार्यत्वादिति पतंजलिः मार्तण्ड इति केचिदत्र सर्वार्थादीर्घमेवाहुः परामार्तोण्डमास्यत् पुनर्मार्तोण्डमारभत् वि
 श्वोमार्तोण्डो ब्रजं इत्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ओत्वोष्ठयोरिति अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यां इदं प्रवर्तते तेनेहन वृषलसुतो
 ष्ववृषणस्तइति अव्यक्तशब्दव्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्येति परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साभ्येन बोध्यम् यत्तु प्राचोक्तम् ॥

म. ३.
६

अतः किं दकारांते माभूदिति यच्च व्याख्यातम् दकारांत इति रूपान्तरोपलक्षणम् वटकमरुत इत्यादेरपीति तन्निःसारम् अत इति प्रश्नस्य दान इत्युत्तरस्य
च निरालंबनत्वात् यत्तु व्याचक्षुः अतो गुण इत्यतो इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः यदा जस्त्ववशादान्तं तदापि स्यात् पुनरद्ग्रहणेतु
तन्नत्वस्य विवक्षणा तु न्नेत्युत्तरमिति तच्चित्पञ्चशशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः नाम्नेडितस्येति निषेधे पटत्पटदितीत्यु दाहरणा स्यात्संबद्धत्वा
पत्नेश्च तत्र हि भवदुक्करीत्या प्राप्तिरेव नास्ति दानत्वात् एतेन अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमा हेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र
जश्वन्नेति ग्रंथोपि प्रत्युक्तः उत्तरग्रंथविरोधात् जश्वशास्त्रस्यासिद्धतया पररूपेण ववाधाच्च ननु तदापनि त्वतथाचकथं पररूपविरहेण प्रयोग इति चेन्न अलौकि
कंप्रक्रियावाक्यमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् संहिताया अविवशायांतत्संभवाच्चेति दिक् अकः सर्वाणि अचिपर इति यदा तु ऊष्म।
णामीषद्विद्वत्त्वमाश्रित्य नाज्जलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदेह अचीति नानुवर्तनीयं अकोकि दीर्घ इति सुवचम् वर्णादयं द्विमात्रमिति यत्तु प्राचा व्याख्य
तदीर्घप्राप्ते ह्रस्वकारः लृकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् एडः पदांतात् इंसिडः सोश्चेत्यस्यारंभादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे
त्तरार्थे पदांतादिति स्पष्टार्थमिहेव कृतम् सर्वत्र विभाषागोः यद्यपि चंडसिद्धतिन प्रकृतं तथापि पञ्च्युर इत्यादि प्रक्रमा च्चंदस्येवेदमिति संभाव्येन अतः
सर्वत्रेत्युक्तम् तद्याचष्टे लोके वेदे चेति इह एडः इत्यनुवृत्त्य एडः नस्य गोरिति व्याख्येयम् तेनेहन चित्रग्वग्रमिति प्रतिपदोक्तस्य एडेग्रहणत्वे हचित्रगो
ग्रम् प्रकृतिभाव इति प्रकृत्यांतः पादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धीति सूत्रे नान्तः पादमिति पाठः स्थितः षाष्ठभाष्ये व्यवंतथा
पिशाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुवृत्त्यत इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यांतः पादमिति पाठोपि साधुरेवनेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव
विकल्प्यते इत्यवधेयम् अवडूस्फोटापनस्य अत्रापि एडः नस्य गोरिति व्याख्येयं अगिति सूत्रयितुमुचितम् विभाषानुवृत्तेः स्फोटा यनग्रहणं पूजार्थम् ग
वीति यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् तन्न सत्यप्यवडिः अतो गुणे इति पररूपेण रूपसिद्धेः नच सत्यवडिः डेः पादेशः स्यात्स्त्रियांतुटाप्यात् इति वाच्यम् स
न्निपातपरिभाषया पादेशापोः सुसमाधानत्वात् नच सा अनित्येति वाच्यम् तावतापि औत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः गवाक्ष इति गवामक्षीवेति विग्रहः अ

राम
८

क्षणोऽदर्शनादित्यचसमासांतः वातायनेरूढोयम् पुंस्त्वंलोकात् इन्द्रेचआरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदम् इन्द्रेचनित्यमितिपाठस्तुभाष्यासंमतत्वादुपेक्षि
 तःएहिहृष्णेतिद्गादूतेचेतिक्लृत्तः प्रतुहृष्णाएहिइतिप्राचेदाहतेतन्नदूराद्दूतेचेत्यादौवाक्यस्यरेरित्यधिकारात् चक्रप्रेति इहस्कोरितिकलोपोनयणः
 कार्यकालपक्षवाहिरंगपरिभाषयाअसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च पूर्वत्रासिद्धीयेनेतितुनास्तितस्यदोषः संयोगादिलोपेत्याद्युक्तेःद्गादूतेच हृतमाह्वानं
 तच्चसंवोधनमात्रोपलक्षणां इत्यभिप्रेत्याह दूरात्संवोधनइतिउपलक्षणात्तयाव्याख्यानस्यफ लमुदाहरतिसक्तून्पिवेत्यादिगुरोरनृतःअपिशब्दोगु
 रोरगुरेश्चदेः क्लृत्तार्थः देवदत्तेतिअस्यएहीत्यादिः एवमप्रेपि सर्वः क्लृत्तइति तथाचाग्नीषेणोपरस्यचेतिस्त्रेभाष्यम् सर्वः क्लृत्तः साहसमनिच्छतावि
 भाषाकर्तव्यइतिसाहसंशास्त्रत्यागः तदनिच्छताशास्त्रमनुसंधानेनापीत्यर्थइतिहरदत्तः वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशंधर्माधिक्यफलकमपिअशक्ततया
 तदनिच्छतेत्यर्थइत्यन्य एते नद्वैपायनोविरहकातरआजुहावपुत्रेतीतिभागवतंव्याख्यातं क्लृत्तस्यवैकल्पिकत्वात्किंचइहपु त्रशब्दस्यवाक्यांतत्वंनास्तीत्य
 पिसुवचम् आख्यातप्राप्तितिनोप्यनुकरणासंभवात् अपिचअस्तुक्लृत्तः प्रकृतिभावस्तुवैकल्पिकत्वान्मास्तु तथाच ईचाक्रवर्मणस्येतिस्त्रेभाष्यं
 ग्रहणोनार्थः वशाड्यं वशेयमितिक्लृत्तप्रकृतिभावः सर्वोपिचाक्रवर्मणमतेनास्तीतिभावः अपिचइहप्रकृतिभावोदुर्लभएवअक्लृत्तवदुपस्थितइति
 सूत्रात् उपस्थितं नामावेदिकइतिशब्दः तस्मिन्परेऽनुक्लृत्तवत्स्यात् इतिहितस्यार्थः एवंचतुर्द्वीपिनिर्वाहेस्पष्टेआर्षः प्रयोगइतिश्रीधरोक्तिर्नादनेत्या
 द्विवचनमिति सुप्रिउन्नमित्यंतग्रहणोत्संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणोत्तदन्तग्रहणां नास्तीतिज्ञापितत्वादितिभावः तेनेहनकुमार्योर्वधोश्चअगारंकुमार्यगारंव
 ध्वगारमिति स्पष्टं चेदंभाष्यादौ द्विवचनीनां प्रगृह्यसंज्ञं स्यादिति प्राचः प्रमादएवहरीणताविति इहशाकलंनक्लृत्तप्रगृह्याइत्यत्रनित्यग्रहणादित्युक्तम्
 अत्रचृत्तिकारः मणीवादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यइतिपठित्वा मणीवरोदसीवदंपतीवजपतीवेत्युदाजहारतच्चमुनित्रयानुक्तत्वाद्प्रमाणमिति कैयटहरद
 तादयः एवंस्थिते मणीवोषुस्यत्वंवेतेप्रियौवत्सतरोममेतिभारतप्रयोगंसमर्थप्रते इवार्थे वशब्दइतिवंप्रचेतसिजानीयादिवार्थे चतदव्ययमितिमे

दिनी क्वायथातथैवैवंसाय्ये इत्यमरग्रंथव्याख्यावसोशात्रवंवपु र्यश इतिकालिदास प्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् कादं वखंडितदलानिवपंक
 जानि इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः यतुपाठनरं वद्वा यथातथेत्यादितदयुक्तम् नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणात्वादपत्यसमूहादिप
 र्यायमध्ये ऽणफिञ्जुञ्जादीनामनुक्तेश्च अदसोमात् इह एककारो नानुवर्तते संभवादित्यभिप्रेत्याह ईदृताविति ननु ऊ कारानुवृत्तिर्व्यर्थोस्त्रियौ फलेवा
 मूत्राणात् इत्यत्र पूर्वो वसिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वे व्येकारान्नत्वात् अत आह रामरुष्णाविति पुंसि पूर्वो न सिद्ध्यति श्रोकारांतत्वादिति भावः अदसोमादिति सु
 प्रप्रतिमुत्वमीत्वेनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात् एकारोपीति तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रह फलकमाद्ग्रहणमिति भावः अत्रेदं चिन्त्यम् ईदृत्सप्तम्यर्थे
 प्रपद्यम् अदसः एच्चदिवचनं इत्येव कुतो न सूत्रितम् एवं हि पूर्वसंज्ञस्य मद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रेमाद्ग्रहणं च मास्तु एकदेशानुवृत्तिकेशोपिनेति शेषं
 समपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम् वस्तुतस्त्वनुकरणार्थं तया लोकार्थं मपि संभवत्येव त्वेरापो मेराय इत्यादौ त्वे इति मे इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् अस्मि इति
 अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसः सुपां सुलुगिति शो आदेशः शेषलोपः निपातं अनाडि तिपर्युदासादेवाज्जूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणं उत्तरार्थस्यार्थमिद्वैवकृतं
 म् आण्वमिति पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतको यमाकारः पूर्वमित्यं नामं स्याद्दानीं त्वमेवं मन्पसेदस्यर्थः आण्वं किलेति स्मरणद्योतको यमाकारः वा
 क्येत्यादितथा च भाष्यम् ईषदर्थे क्रियायोगे मयो दाभिविधौ त्रयः एतमांतं डितं विद्याद्वक्वस्मरणयोरडित् इति अत्राडि च्चक्षणा एव तात्पर्यलाघवात् अ
 न्यस्यडित्वं त्वर्थसिद्धं ईषदर्थे इत्यादिसु अवयुत्यानुवादः एवं च अभ्रं अप इत्यत्र सप्तम्यर्थे वृत्तेरप्याकारस्य डित्वादाडो न नासिकश्चंदसीति प्रवर्तत इ
 ति भावः श्रोत् निपातः किम् देवौ सिवापवायाहि संवुद्धौ ऋषिर्वेदः तदुक्तं मृषिणोत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह अवेदिक इति संवुद्धौ किम् अहो इति
 अत्र परत्वाद्दिकल्योमाभूत्तयत्तु श्रोदित्यत्र निपातानुवृत्तेः इह च संवुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं हत्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति तत्र तत्र प्रगत्य संज्ञासत्त्वेपि
 प्रकृतिभावाप्रसक्तेः इको सर्वेण इत्यत्र हि पदांतग्रहणमनुवर्तते इत्याकरे स्पष्टम् एवं च श्रुतप्रगत्या इति सूत्रेपि तसंबंध आवश्यकः गविति च न पदम् आ

राम
६

नुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनविभक्तेरनुत्यादात् उजः निपातएकाजितिप्राप्तेविभाषेयम् ऊं अनुनासिकइतितेनास्मिन्यरेपरोऽनुना
 सिकइतिविकल्पः पदेतने इतिपठसिपदेतदूइतिवातदोर्धमित्यादिएतदर्थमेवतत्रानुनासिकग्रहणंअन्यथायरोजमित्रमेत्येवावश्यत् मयउजोवोवा
 मयःपरस्येतिमयःपरादितितुप्राचःप्रमादःषष्ठीनिर्दिष्टस्यद्यादेशाउच्यन्ते इतिभाष्यात् आदेशविधौस्यानिनःषष्ठाएवत्याप्यत्वाच्चअसिद्धत्वादिति
 अतएवेद्वत्त्रिपाद्यांविधीयतेप्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वे हिइकोपणित्यस्यानंतरं मयउजोवोवैत्येवावश्यत् पञ्चअन्ववर्तयिष्यत् इहमयउजइतौपरे
 अष्टाविंशतिरूपाणिताहिउजइतिप्रगृह्यत्वेकिमुइतिवत्वपक्षेकिम्विति ऊंआदेशेकिमुंइति आदेशस्यस्यानिवत्वेनमयउजइतिप्रकृतिभावापवा
 दभूतेआंतरतस्यादनुनासिकेवकारेकिम्विति अनुनासिकाननुनासिकयोर्मयोयणइतिद्वित्वस्यमकारस्यानचिचेतिद्वित्वस्यचविकल्पेनवत्वपक्षेरूपाष्ट
 कंतदभावेद्वयमितिदशकंप्रगृह्यसंज्ञाविरहपक्षेतुमयउजइतिवत्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीतियणोवतस्यसिद्धत्वान्मोनुस्वारेवापदानस्येतिपरसवर्णा
 पक्षेअनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतंएकादशरूपे अनुनासिकस्यद्वित्वेहलोयमामितिलोपस्यवैकल्पिकत्वादकरणोत्रिवकारंद्वादशरूपं पै
 रसवर्णाभावपक्षेऽनुस्वारस्यपरत्वात्प्राप्तिकेद्वित्वेदेसंकलनयाचतुर्दशइतिशब्दइकारस्याणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पनात् अष्टाविंशतिरिति इत्य
 चंधिः॥ॐ॥ स्तोश्चुनाश्चुःस्तोरितिसमाहारइंद्रःसौत्रंपुंस्त्वश्चुनेति सहयुक्तेति सूत्रेविनापितद्योगेत्तीयेतिवक्ष्यतेयोगेइति एतदध्याहारलभ्यअत्र
 स्यात्यादेशयोर्थथासंख्यमनिमित्तकार्पिणोस्तुनशादितिज्ञापकात् अत्याचतरमित्यादौतुसौत्रत्वान्नश्चुत्वम तज्ज्ञानमित्यादौतुभवत्येव स्तोःश्रोश्चुः
 इतिसुक्चम् नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानेनयज्ञःयाज्जाइत्यादिनसिध्येतुशादितिलिंगेनतस्याइहानुपस्थानाम्युपगमात् एनांइहा
 पिकार्यनिमित्तयोर्थथासंख्यंनतोधीतिज्ञापकात् शैष्टुरित्युचितं ईद्रेईष्टेइत्यादौनपदांतादितिज्ञापकान्नदोषः सर्पिष्टममिति द्रुस्वात्तादावितिषत्वम् प्र
 ष्येभाषायामितियत्तुप्राचामयटिनित्यमितिपठितं यच्चहलन्तप्रकरणेष्वंषड्णामित्युदाहृतम्यच्चयरोनुनासिकइतिवाऽनुनासिकइतितत्रैवव्या

न २
१०

स्वातन्त्र्यसर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् यवादिगणइति यचिभंतसौमत्वर्थइति संहितापाठेतसा विनितात्पूर्वदकारं प्रश्लिष्यभवेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं इतिके
चित् तन्नमृन्मा नित्यादावतिप्रसंगात् उदः स्यात् अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणं इह निष्कृष्य संवध्यते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्या
शयेनाह पूर्वसवर्णाः स्यादिति अघोषस्यत्यादि एतेन सस्पतकार इति प्राचां ग्रंथाः प्रत्युक्ताः यदपीह च यो द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्यसन्नंतदतिरभसात् ता
च्छिवइति यत्तु प्राचातत् शिवइत्यत्र जश्वेकते स्वर्चिचेत्युक्तं तन्न तदोदान्तत्वेन जषत्वोपन्यासवैयर्थ्यात् यत्तु तयोत्रेणोक्तमतदोवावसानइति चर्त्वेकतेप
श्चाच्छिवइत्यनेन संवंधे कलाजशोन्नइति जश्वेखरिचेति चर्त्वे मिति तदति स्थवीयः जश्वं प्रति अवसाने चर्त्वे स्यापवादत्वात् जश्वेशिवशब्दानपेक्षणाच्च
भाविन्यवसानभंगोवावसानइत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च प्रवृत्तस्य वानिदृनि संभवात् तदुक्तम् अकृतव्यूहाः पाणिनीयाइति कृतमपि शास्त्रं निवर्तेयतीति च अ
न्यथा हरिरयमित्यत्रापित्वदुक्तरात्या प्रवृत्तेो विसर्गः के न वार्यताम् अथ तनोतीति तदिति क्विबन्तं वृषेण मपि जश्वेन दकारोक्तु चर्त्वेकते चतुत्वमिति तु न न्या
म् चुत्वं प्रति चर्त्वं स्यात् सिद्धत्वात् यत्तु न मुने इत्यत्रनेतियोगं विभज्या सिद्धत्वमिहनेत्याहः तदपिन असिद्धत्वेपिरु असिद्धौ निर्वाधायां योगविभागस्य अगतिक
गतिभूतस्य इह आश्रयणे प्रमाणाभावात् आक्रंस्यते इति आड उद्गमनइति तदुक्तु क्रमोरिति नेट् समसंवंधी विधिरिति समकर्मकं विधानमिति तु नोक्त
म् अनुवाद्ययोरपियथासंख्यस्येष्टत्वात् समूलाकृत जीवेषु हन कृजग्रहइत्यत्र यथाङ्गोः कुकूटकोः पूर्वीतत्वात् प्राड् कसाये इत्यत्र सायदाद्योरिति षत्वं न
सुगणदसाये इत्यत्र नपदान्ताद्योरिति षुत्वं न पुष्करे तीर्थविशेषे सोदिति पुष्करसत् तस्यापत्यपोष्करसादि राचार्यः वाक्हादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वाद्भ
यपददृदिः ऊः सिधुट् उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो वलीयान्परत्वादित्यभिप्रेत्याह सस्येति सीतिसप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थः षट्संतइति धुटश्चर्त्वेन तकारः
यत्वाहुः चयो द्वितीयाइति पक्षे तस्य इति तन्न चत्वस्यासिद्धत्वात् अतएव धुडभावपक्षे षट्संतइत्यत्र टस्यो न टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वचिकल्यात् षो
डश स्वयः शरइति सकारस्य हि चेदात्रिंशत् न च तत्र चर्त्वे स्यात् सिद्धत्वं शंक्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमेदित्वे इत्युक्तेः न च शरो चीति निषेधः शंक्यः तस्य सौत्रद्वित्वमात्र

राम
१०

विषयत्वात् अतएव खयः शरदिति वार्तिकस्य वत्सरः अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् धुटः परादित्वेन पदांतादिति एतन्निषेधार्थं अतएव वक्ष्यमाणं सुगि
हेवन कृतः यत्वाहुः एवमपि प्रक्रियात्वाद्यर्थे नुदेव कर्तुमुचित इति तन्न च योद्धितीया इति पक्षे यकारापत्तेः श्रुत्वं धुटिसिद्धं वा न्यम् अटतीत्यट् श्रुतं इह धुटा
नशितुकुशीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थो यान इति पंचम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याहनस्येति ननु प्रकृते धुडे वास्तु किंतु कामैवम् शग्कोटीत्यस्य हि पदांतात् रुपः पर।
स्य शस्यद्ध इत्यर्थ आकारे स्थितः एवं च धुटः परादित्वात् सच्चंभुरित्यत्र ह्येन स्यात् विपूर्वोद्रपेणोणादिकेशप्रत्ययमध्वश्चोत्तम्यभितो विरपशमित्यादौ स्यथा० अतः
पूर्वोत्सुकृतः नन्वेवं कुर्वेच्च शोते इत्यत्र पदांतस्येति णत्वनिषेधेन स्यादिति चेन्न कार्यकालपक्षे वहिरंगत्वेन तुकोः सिद्धत्वात् यथोद्देशे तु स्तोत्रुनेतियोगो
विभज्यते नेति अनुवर्तते ण इति च स्तोत्रुनायोगे णत्वं स्यात् नकारार्थमिदमसक्यप्रहणवर्गप्रहणं चोत्तरार्थं ततः श्रुरिति पूर्वमनुवर्तते एवं नश्चेति सूत्रे कुर्वन्सी
दतीत्यत्र पदांतस्येति णत्वप्रतिषेधो धुटः परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां प्रथोपियथोद्देशपक्षे बोध्यः यत्तु वदंति इदं प्रयोजनं वहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वात्प्रयुक्त
मिति तं न्याक्षिकं त्रिष्यदि स्येतरंगे परिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुथुपास्य इत्युदाहरणे स्तोत्रासह विरुद्धं चेत्प्रास्तावत् सच्चंभुरिति इह श्रुत्व तुको रसिद्धताम
श्रित्यनश्चुवीतिरुत्वं नाशंक्यं ह्यत्वस्यासिद्धत्वात् उ. मोहस्वात् उ. म्प्रत्याहारः संज्ञायाचकृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संवध्यते तेन यथा संखंडुट् णुट्नुटः प्रव
र्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं हेमपर इति मय उजोवोवा इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठ देवनिन्यत्वलाभात् सुगस्मीश इति एपद्धोः पौनस्थानिवत् पूर्वत्रा
सिद्धे तन्निषेधात् उ. मुटः परादित्वं कुर्वेत्नास्ति इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थं अतएव च उ. मोहस्वादविद्दे इति नासूत्रिपरणत्वप्रतिपूर्वस्यदित्वस्य सिद्धतया णत्वा
पत्तेरिति प्राच्चः यत्वाहुः वहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वाद्दुभयमप्यसंगतमिति तदपि पाक्षिकं राज्ञा इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिकेऽतरंगे परिभाषा विरहस्यो
क्तत्वेन प्राचां प्रथस्य सौष्ठवात् कथमन्यथा द्वियंत्रिपंचस्वयमेवोक्तमिति दिक् ननु परमदंडिना वित्यादावंतवर्ति विभक्त्या पदत्वानुट् स्यादिति चेन्न उत्तरप
क्षे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अतएव परमवाचौ परमगौडहौ परमलिहा वित्यादौ कुत्वत्त्वत्वादीनि न यत्तु प्राचा उञ्चिचपद इत्यतः

म. २.
११

पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् इ. मुट्नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् इहैव नलोपंवारयितुं उक्तीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् समः सुटि यद्यपि मोनुस्वा
त्रिणसिद्धं तथापि अनुनासिकत्वत्रिसकारकत्वसिद्धयर्थमिदम् अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम् आद्ये अत्र प्रहणमनर्थकम् अधिकारादेव
रुप्रकरणलाभात् तु शब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्पिणो विशेषद्योतनार्थः परस्य नित्यं रूत्वं पूर्वस्य तुवानुनासिकइति विधिपक्षे व्यर्थः बाग्रहणतुस्य शार्थे अ
नुनासिकात्परइतिज्ञापकादेव सिद्धेः नहिविकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्षइति संभवति इदमेव ध्वनयितुं हतौ तुवेति शब्दो नोक्तो अनुनासिकात् ल्यवलोपे
पंचमीत्याह अनुनासिकं विहायेति एवं च संसर्गवदि प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादेव साधेनुरानीयतामित्यत्रेव संभाविताऽनुनासिकत्वगुणाकएव उ
पस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संवध्यतइत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति अनुस्वारागमइति आममन्वचपरशब्देनैव लभ्यते पूर्वोतनाभ्यामैजित्यत्र पूर्व
शब्देनैवोचोरेवेति भावः विसर्जनीयस्य खरीति एतच्च मराडुकप्लुत्यास्वरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते नन्वनुस्वारस्यानचत्वान्ततः परस्यदित्वं न स्यादेवेत्या
शक्याह अनुस्वारविसर्गेत्यादि अकारोपरीति यदितुइकारोपरिपठेरं स्तर्हि पयः सुपशः सुइत्यादौ इणः परस्य षत्वं स्यादिति भावः अचत्वादिति नचैवं हरिः क
र्त्तौ हरिं स्मरेदित्यादीयणादिप्रसंगः त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गोदीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापिदित्वइति अपिशब्दात्कारस्यापि वचनांतरेणोति अचोपहाभ्यामि
ति कृतेपियणोमयइति भवत्येवेति भावः पुमः खर्यातिपुंसं संयोगानलोपेकृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् पर्युदासादिनिद्रुदुपथस्येति षत्वविधायके
सूत्रे इति भावः अप्रत्ययस्य यो विसर्गइति वेयधिकरणेन व्याचक्षाणानां प्राचांमतेनेदं वक्ष्यमाणरीत्यासामानाधिकरण्येनान्वयेतु षत्वप्राप्ताक्तिबोध्यम्
स्वाजादेशेनेति आदेशोहि उपदेशे स्वशादिः असिद्धप्रकरणोणात्वा नंतरं स्वशानः शस्ययत्वविकल्पते तेन सुप्रस्येननिर्द्वैतंसौप्रस्यंतत्रभवः सौप्रस्यीयः यत्वा
स्यासिद्धत्वाद्दन्वयोपधादिति वुञ्जेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि एवं च षत्वस्यासिद्धतयाऽमपरत्वाभावात् पुमः खरीतिरुत्वंनेत्यर्थः पुंस्वानमिति चक्षि
त्येत्युट्स्वाजादेशः ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् बद्धलं क्यपन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्ति

राम
११

के बहुलग्रहणात्समाधेयस् तथा च खशादित्वप्रयोजनगणनेवार्तिकम् रुविधिः पुंस्व्यानमिति एतत्पर्याख्यानमिति निश्चयान्त्वमाख्यातइति च शकारेण
 व्यथानात् कृत्यचइति एतत्पर्याख्यानमिति निश्चयान्त्वमाख्यातइति च शकारेण
 तिभावः न च ख्याप्रकथने इत्येतदर्थे तदिति वाच्यं तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् अत्र च संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् संस्थानइति जिह्वा
 मूलीयस्य प्राचां संज्ञा सदहनशर्परे विसर्जनीपइत्यस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः यदितुस्वतंत्रोपि धातुगर्हधातुके इष्येत तदा जिह्वा मूलीयस्य दुर्वारतया इदं वार्तिकमसं
 गतं स्यात् यत्तु हरदत्तमाधवादिभिर्रुक्तम् ख्याधातुरपि खशादिर्यत्त्वविधिरप्युभयसाधारणा इति तच्चित्यम् भाष्ये च क्षिउ-एवोपक्रमात् सार्वधातुकेपि खशा
 दिप्रयोगाफनेश्च न चेषापत्तिः माधवेनार्हधातुकं चेषाः यं खशादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वात्पत्यागोरवप्रस्तत्वाच्चित्यास्तांता-
 वत् स्यादेतत् बहुवः पुंसां सोऽस्मिन्कुले बहुपुमख्यातीत्यत्ररुत्वं स्यात् उरः प्रभृतिषुपुमशब्दस्यैकवचनात् तस्यैव पाठानेह कप् सार्वधातुके च ख्याते प्रयो
 गो निर्वाधयेति चेत् इष्टापत्तेः संहिताया अवि वक्ष्यायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव यत्तु प्राचाख्या धातौ नेति केचिदित्युक्तम् तन्न यदि ख्याजादेशो इत्यर्थस्तर्हि के ॥
 चिदित्यनुचितं स्वतंत्रे धातौ चेत् तर्हि सार्वधातुकविषयेपि निषेधः स्यात् न चेषापत्तिः निर्मूलत्वात् चक्रिंस्त्रायस्वेति यत्तु प्राचात्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपद
 मयुक्तं आयतेर्ङित्वात् प्रापतइति त्राः सदवाचरतीत्यर्थे कर्तरि क्विवन्तादाचारक्विपिवावोध्यम् प्रशानिति प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्य क्वीतिदीर्घः
 मोनो धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न नृ न्येपकारोपर्यकार उच्चारणार्थः तेन नृः पुनातीत्यादिसिद्धम् उभयथर्षु इत्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलि
 तइत्याशये नाह रुः स्याद्वेति कुषोः सूत्रे र्परत्वाद्दिसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् खर्परे शरीति विसर्गलोपः जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् वा शरीति विसर्ग
 स्ववा आदेशयोः कपावुच्चारणार्थो वा द्विसर्ग इति यत्तु प्राचा च्वात् विकल्प इत्युक्तम् तन्न कं पाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्त्वप्रसंगात्कानाम्नेडिते कान्का
 नीतिवाच्ये आमेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् इह माधुत्कान्का न्यश्यसीति अत्र एकः दिंशब्दः प्रथमे द्वितीयः क्षेपे कान्कुत्सितान् पश्यसीत्य

पदेशानुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् इत्युक्ते तदनेन प्रत्युक्तम् इहैव नलोपंवारयितुं उक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् समः सुटि यद्यपि मोनुस्वा
 रेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्वत्रिसकारकत्वसिद्धयर्थमिदम् अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वैतिहेतुम आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकम् अधिकारादेव
 रुप्रकरणलाभात् तु शब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः परस्य नित्यं रूत्वं पूर्वस्य तुवानुनासिक इति विधिपक्षे व्यर्थः वाग्रहणतु स्पष्टार्थे अ
 नुनासिकत्वपर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः न हि विकल्प्य विनाऽनुनासिकाभावपक्ष इति संभवति इदमेव ध्वनयितुं हतौ तु वेति शब्दो नोक्तौ अनुनासिकात् ल्यवलोपे
 पंचमीत्याह अनुनासिकं विहायेति एवं च संसर्गवदि प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादेव साधेनुगनीयतामित्यत्रेव संभाविताऽनुनासिकत्वगुणाक एव उ
 पस्थितत्वात् आकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संवध्यत इत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति अनुस्वारागम इति आमम्वचपरशब्देनैव लभ्यते पूर्वोत्तनाभ्यामैजित्यत्र पूर्व
 शब्देन ऐचोरिवैति भावः विसर्जनीयस्य स्वरीति एतच्च मराडुकप्लुत्यास्वरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वेन स्यादेवेत्या
 शक्याह अनुस्वारविसर्गेत्यादि अकारोपरीति यदितु इकारोपरिपठेरं स्तर्हि पयः सुपशः सुइत्यादौ इणः परस्य षत्वं स्यादिति भावः अच्त्वादिति न चैवं हरिः क
 र्त्तौ हरिं स्मरेदित्यादीयणादि प्रसंगः त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गोदीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति अपिशब्दात्कारस्यापि वचनांतरेणोति अचोपहाभ्यामि
 तिक्रुतेपियणोमय इति भवत्येवेति भावः पुमः स्वपीति पुंसं संयोगानलोपेकृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् पर्युदासादिनिद्रुदुपथस्येति षत्वविधायके
 सूत्रे इति भावः अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरणेन व्याचक्षाणानां प्राचामतेनेदं वक्ष्यमाणरीत्यासामा नाधिकरण्येनान्वयेतु षत्वप्राप्ताक्तिबोध्यम्
 स्याज्जादेशेनेति आदेशो हि उपदेशे स्वशादिः असिद्धप्रकरणोणात्वा नंतरं स्वशानः शस्यत्वविकल्पते तेन सुप्रस्येननिर्द्धंतसौ प्रस्यंतत्रभवः सौ प्रस्वीयः यत्वा
 स्यासिद्धत्वाद्भवयोपधादिति वुञ्जनेत्यादि प्रयोजनान्याकरे स्थितानि एवं च षत्वस्यासिद्धतयाऽमपरत्वाभावात् पुमः स्वपीतिरुत्वंनेत्यर्थः पुंस्वानमिति चक्षि
 म्येत्पुटस्याजादेशः ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् बद्धत्वं तस्य पञ्चवधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थमिति वार्ति

के बहुलग्रहणात्समाधेयम् तथा च खशादित्वप्रयोजनगणनेवार्तिकम् रुविधिः पुंस्यानमिति णत्वं पर्यास्यानमिति निशानत्वमाख्यातइति च शकारेण
 व्यथानान् कृत्यचइति णत्वं न तथा आख्यातइत्यत्र संयोगादेरातइति नत्वं नपत्वस्यासिद्धत्वात् परावताविरहात् एवंच न ध्यास्वेति सूत्रे स्याग्रहणं नकर्तव्यमि
 ति भावः न च स्याप्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यं तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् अत्र च संस्थानत्वं नमः स्यात्त्रे इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् संस्थानइति जिह्वा
 मूलीयस्य प्राचां संज्ञा सदहनशर्परेविसर्जनीपइत्यस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः यदितुस्वतंत्रोपि धातुर्गर्हधातुके इष्येत तदा जिह्वा मूलीयस्य दुर्वारतया इदं वार्तिकं सं
 गतं स्यात् यत्तु हरदत्तमाधवादिभिर्कृतम् स्याधातुरपि खशादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधारणाइति तच्चित्यम् भाष्ये च क्षिप्रः एवोपक्रमात् सार्वधातुकेपि खशा
 दिप्रयोगाफनेश्च न चेषापत्तिः माधवेनार्हधातुकं षेवाः यं खशादिरित्युक्तत्वात् सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवग्रस्तत्वाच्चित्यास्तांता
 वत् स्यादेतत् बहवः पुंसां सोऽस्मिन्कुले बहुपुमख्यातीत्यत्र रूत्वं स्यात् उरः प्रभृतिषु पुमशब्दस्यैकवचनात् तस्यैव पाठान्ते ह कप् सार्वधातुके च स्याते प्रयो
 गो निर्वाधस्येति चेत् इष्टाफनेः संहिताया अवि वक्षायां तु रूत्वं नेति स्पष्टमेव यत्तु प्राचाख्याघातौ नेति केचिदित्युक्तम् तन्न यदि ख्याजादेशे इत्यर्थं सार्हिके ॥
 चिदित्यनुचितं स्वतंत्रे धातौ चेत् तर्हि सार्वधातुकविषयेपि निषेधः स्यात् न चेषापत्तिः निर्मूलत्वात् चक्रिंस्त्रायस्वेति यत्तु प्राचात्राहीत्युक्तं तत्र परस्यैपद
 मयुक्तं त्रायतेर्ङित्वात् त्रापतइति त्राः सदवाचरतीत्यर्थं कर्तरि क्विवन्तादाचारक्विपिवावोध्मम् प्रशानिति प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः
 मोनो धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वात् नलोपो नृ न्येपकारोपर्यकार उच्चारणार्थः तेन नृः पुनातीत्यादिसिद्धम् उभयथर्शु इत्यतः उभयथेत्पनुवृत्तेर्विकल्पः फलि
 तइत्याशये नाहरुः स्याद्वेति कुषोः सूत्रे स्वरपरत्वाद्दिसर्गः जिह्वा मूलीयस्य खर्त्वात् खर्परे शरीति विसर्गलोपः जिह्वा मूलीयस्य शर्त्वात् शरीति विसर्ग
 एववा आदेशयोः कपावुच्चारणार्थो चाद्दिसर्गइति यत्तु प्राचात् विकल्पइत्युक्तम् तन्न कः षाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सन्वप्रसंगात् कानामेडिते कान्का
 नीतिवाच्ये आमेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् इह माभूत्कान्कान्यश्यसीति अत्र एकः किंशब्दः प्रद्वेदितीयः क्षेपे कान्कुत्सितान् पश्यसीत्य

म. र.
१२

र्थः कस्कादिषु च अत्र प्राचा एषु विसर्जनीयस्यः कः पौनेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः कः पयोरस्वरितत्वात् नञश्चाप्रकृतत्वात् किंतु आर्थिकार्थकयनंत इति निध
न्यत्राहः कः पयोरिति कौतुस्तुत इति कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्याद्गणसर्विष्कुण्डिकेति नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठ
स्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते सेनासुरेति यदि हि ह्यस्य तु कस्यात् तर्हि ह्यस्य चर्त्वे सति च ह्यं स्यात् सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रकृतौ तु ह्यकारोपरिचकारः श्रुयो
तेति भावः ॥ इति हल्संधिः ॥ शपरे सत्वादेरयमपवादः यदितुशर्परेनेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेपि कुण्डोः कः पौ स्याताम्वासः शोमं अङ्गिः स्यात्
इति विसर्जनीयवचनानुविकारमात्रं वाध्यते इत्याशयेनाहनत्वत्यदिति तदेव स्फुटयति इहेति सोपदादौ अपदाद्योरिति सूत्रे तु व्यत्ययेन एकवचनं यदितु
स्वरविशेष्यते अपदादौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु किंतु खरीति मण्डकस्युत्पानुवर्त्ये मिति क्लेशः नचानुवर्त्ते स्तत्राव्यावश्यकतास्वरं विना विसर्गसदुल्लेभ
त्वेन तदनुवर्त्ते निर्णयत्वात् पाशपकल्पककाम्ये धिति वृत्तिः संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनं अन्यस्यासंभवात् प्रातः कल्पमिति अधिकरणशक्तिप्र
धानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरिति वत्गीः कल्पतीति इह इणः ष इति षत्वं न तत्रापि काम्ये रोरेवे इत्यस्यानु
वर्त्तेः यदितु तत्रैवं दंपणे तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण संत्वं स्यात् इणः षः पूर्वस्यापवादः इदं सूत्रं स इति च ह्यं स्युत्तरत्रानुवर्त्तेते न यथा संभव इ
णः परस्य षः अन्यस्य स इति विवैकः पुरः प्रष्टव्या इति पृपालनपूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप्त्वंनाञ्जसृजसंततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युत्पन्नसं इद
उपधस्य इवुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवोयो विसर्जनीय इति वैपधिकरणेन संबन्धः अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यये यो विसर्गः इति संबन्धेन संभवति
सामानाधिकरत्ये वैपधिकरणे स्यान्त्याप्यत्वात् न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् अप्रिः करोतीत्यादौ स्यानिवद्भावेन तत्रासिद्धेः नचानिदेशं प्रति
त्रिपाद्या असिद्धत्वशंकां अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् अतएवाप्रिरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति अन्यथाऽपदानत्वात् न स्यात् विसर्गविधिसु पुनरि
त्यादौ चरितार्थः ज्ञापकं च विशेषापेक्षं तेनाचः परिस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत् इति सिद्धान्तः उक्तयुक्तिमूलकः न तु वाचनि

एम्
१२

कइति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः नन्वेवंमातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्दस्य पाठेन डः सिङ् सोरत उकारात्परस्य षत्वं ने
 तिज्ञापनात् एवंच अप्रत्ययस्येतदपिव्यधिकरणमेवेति हरदत्तोक्तं नातीवार्त्तव्यमातुरिति अत्र हि क्रतु उदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गप्रतिपरंपरया प्रयोज
 कं आकरेणु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्पाकारस्य तस्मादित्यर्थः मुहुः कामेति इह कुचोः कः पाविति प्रवर्तते इतौ मुहु
 स्कामेति क्वचित्कारः पठते तत्रामादिकमिति हरदत्तः द्विस्त्रिभ्यां सुजंताभ्यां साहचर्ये चतुः शब्दोपि सुजन एव ग्रहीष्यते कृत्वर्थग्रहणं तु ज्ञ
 पकं साहचर्येन सर्वत्र व्यवस्थापकमिति तेन दीधीवेवीरामित्यत्र धातुसाहचर्ये व्यागमस्येदो ग्रहणं उभयत्र विभाषा च यच्चतुरित्यस्य इदुदुपथस्येति प्राप्ते
 इतरयोरप्राप्ते न चतयोरपि इ सुसोः सामर्थ्ये इत्यनेन सिद्धिः शंका इसः प्रत्ययस्य अर्थवत्त्वत्तत्र ग्रहणात् चतुष्कपाल इति इदुदुपथस्येति नित्यं षः व्यपेक्षा
 विरहेति नित्यं तु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादौ इत्यर्थः व्यपेक्षायामिति इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः यत्तु पाण्यणिका आहुः कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिका
 दीनां पाठेन प्रसिद्धस्यैवपि षत्वार्थ इति तद्वा ष्यविरोधादुपेक्ष्य अपः सहितेति नत्वपसोविकारः जानपदेति ङीष् संगात् अयस्कर्णीति अपद्वकर्णीयस्याः
 नासिकोदगेषुत्यादिना ङीष् अधः शिरसी एतयोरिति सूत्रेण षष्ठाः स्थाने प्रथमा बोध्या अधस्यदमिति मपूरव्यं सकादित्वात्समा सः शिरस्यदमिति षष्ठी समा
 सः इति विसर्गसंधिः ससजुशोरुः पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुर्भ्यां विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः नचसजूः शब्दं शो ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तवि
 धिर्नोक्तीति निषेधः शंकाः तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् सांत्सजुषु शब्दं च यत्पदं तस्परुः स्यात्सचालोत्यस्य एवं स्थिते फलितमाह पदांतस्येति सजुषु शब्दस्ये
 ति तदंतस्यपदस्येत्यर्थः तेन सजुषोसजुषु इत्यादौ नातिप्रसंगः नचसजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं येन विधिरिति
 सूत्रेशब्दकौस्तुभेऽस्मां प्रत्याख्यातत्वात् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषा रूपमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सरेके पटह
 रत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च एवंच परमसजुर्भ्यामित्याद्यपि निर्वाधम्वं स्थिते इह सजुषु शब्देन तदंतविधिर्नेति प्राचामुक्तिरपातत इत्यवधेयं भो भगो असंधिः सौ

म.र.
१३

त्रइति भगोश्चोशब्दयोरोकारस्य अकारस्य च पूर्व रूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः यदितुभोसुभगोसुश्चोसुइति सांतरांतं वानुक्त्यभोइत्यादीनां त्रयाणां अलोत्पस्य
यः स्यादपूर्वस्योश्चेति वाक्यभेदेन व्याख्यायते तर्ह्यसंधिर्न्याप्य एव युक्तं चेत् अन्यथा विभोरिदं सुप्रभागोर्यस्य सुप्रमगुः तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्य
त्रापियत्वापत्तेः भवति ह्ययं भोशब्दादि पूर्वो रूः नचात्र भोशब्दादेर्लक्षणिकत्वाद्ग्रहणं विभाषाभवद्भवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन निष्यन्तानां भ
वदादि प्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लक्षणिकत्वाविशेषात् अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् रु विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात् ननुरोरुकारस्यानुबंधत्वाद्दे
फमात्रं विसर्गस्य स्थानितया चानन्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशंकाह नखयमिति यथाऽग्रहीदीत्यत्र ग्रहो लिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेठत्वा
दिट् ईति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रूत्वात्पत्वं प्रवर्ततेति भावः तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् विशिष्टं खेवोऽनलमाश्रयते इदं नामेति इतोपि हेतोर्भा
त्वंगेत्यादिपरिष्कारानमशुद्धमित्यवधेयम् निपाता इति भोभगोइति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेरा कृतिगणत्वान्नत्र बोध्याः तथा च विभाषाभवद्भवदिति वार्तिकं
नाश्रयणीयं अन्यथा पुंङ्गिं कवचनमात्रे भोहरे इत्यादिसिद्धावपि भोहरिहरो भोविद्वहंद्भोगंगे इत्यादि न सिद्धे इति भावः एतच्च कृत्कारहरदत्तादि मतेनो
क्तमूभाष्यस्वरसरीत्यानुविभाषेत्यादिवार्तिकमारख्यमेव किंतु निपातोपि भोः शब्दोस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्री नपुंसकयोश्च नोक्तदोषः युक्ततरंचैतत् हे
भं वन्निति वत् हेभोइति प्रयोगस्या षष्ठात् तस्य च वार्तिकारं एव सिद्धेः सुः पाट्प्याडंगहेहेभोः इत्यमरोक्तानां तु संवोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगा
त्किंच अत्र भवान्हरिः तत्र भवान् ततो भवान् इति वत् तत्र भोइत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यन्ते इति सर्वविभक्तंतात्र तसो भं वदादियोग
एवेषुत्वात् किंच आमंत्रितत्वे पदात्परस्या षष्ठिको निघातः आमंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः आमकांतरमिति विधिः वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भा
वः सुवामंत्रित इति परांगवद्भावश्चेत्यादिसर्वसिध्यति नत्वन्यथेति दिक् भगोश्चोइति निपातावपि यदि प्रामाणिको तर्हि आस्तां नाम आमंत्रितकार्यसि
द्धिसुवार्तिकाय तैवेति सुधीभिराकलनीयम् यत्तु वदन्ति सकारांतानेवैतान्निपातानां स्थायरूत्वोत्वे भाष्यप्रत्याख्याते इति तदतिरभसात् स्यादेतत् निपा

राम
१३

तानामभ्युपगमेयत्वविधौ तस्यैव गृह्ये रन् प्रति पदोक्तत्वात् ननु संवुद्धन्नाः लाक्षणिकत्वादिति चेत् मैवम् स्वरितेनाधिकार इत्यत्र अधिकः कारोधिकारः इति
 व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् भुवश्च महाव्याहतेरिति सूत्रे महाव्याहतिग्रहणं लक्षणा प्रति पदोक्तपरिभाषाया अनित्य-
 त्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेश्च नचैवमपि प्रभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिः परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेष्वन्येषामग्रहणात् व्यो-
 ल्घुलघुप्रयत्नतरः लघुच्चारणतरः संचांतरतस्या द्वस्पवः यस्य इत्याह वयाविति ओतो गार्ग्यस्य ओकारादिति यत्तु ओकारांता देगादिति प्राचा व्याख्यातं त-
 न्न अंगस्याप्रकृतत्वात् असंभवाच्च न ह्युदाहरणेषु ओकारान्तमंगमस्ति हलिसर्वेषां यकारस्येति वकारस्तु नानुवर्तते भोभगो अघो अपूर्वस्यासंभवात् अ-
 पूर्वस्तु यद्यपि संभवति वक्षव्करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसंगः अशीत्यनुवर्त्य अशाहलोविशेषणात् वक्षव्वहतीत्यादितु अनभिधानादसाधित्याहु-
 गव्यामित्यत्र तु पदांतत्वं नास्ति गव्यतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्नवलोप इत्युक्तम् ननु देवानस्या इत्यादौ लोपो व्यौरित्येव सिद्धम् मैवम् तं प्रति यत्त्वस्यासि-
 द्धत्वात् देवायातीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च अहोरात्र इति रात्राह्राहाः पुंसीति पुंरुचम् अह्रादीनामिति उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे तेन सर्वेक्षारथिनः सस्य
 शुष्मः विप्रः कर्षिः काव्येनास्वर्चना इत्यादिग्राह्यं तदो वृद्ध इति ऊदित्वेन वेङ्कत्वायस्य विभाषेति निष्ठायां ने दृढत्वघत्वघुत्वढलोपाः यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं
 दृढ इति तन्न अत्र ढलोपस्यैवाभावात् तथाहि दृढः स्थूलवलयोरिति सूत्रेण दंहेर्नकारहकारयोर्लोपकारस्य ढत्वं च निपात्यते नत्वसिद्धकाण्डस्य ढत्वं
 स्पेहप्रवृत्तिः दादेर्धातोरिति घत्वेन वाधात् नच इडभावो ढत्वं च निपात्यतां धत्वघुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् तथासति परिदृढयेत्यत्र त्यपिला-
 घुपूर्वादिति गोरपादेशे न स्यात् पारिदृढेकन्येत्यत्र चाणिजोरिति षड् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम् पत्तु प्राचा व्याख्यातं दृहे
 रिवेदं निपातनं दृहदृढाविति तु प्रकृत्यंतरं तस्य निष्ठाया मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिदमावेवाद्दृहेत्यत्र वेतियोगविभागात्पक्षे घत्वाभावे ढत्वे ढलोपे च प्रत्युदा-
 हरणमिदं द्रष्टव्यमिति तन्न उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् तदाह वामनः अथ दृहिः प्रकृत्यंतरमस्ति तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति युक्तं चेत्तत् अन्य

थाहि अस्मात्पर्युत्तस्यान् ष्यङ् तु स्यात् उत्त्वमेवेति सिद्धा सिद्धयो रतुस्य कलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्या प्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वाद् उत्त्वमेव भवतीत्यर्थः तदुक्तं पूर्व
 त्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादेतरस्येति एतेन विमत्तिकार्ये प्राकृपश्चादुत्त्वमत्वे इत्यादिव्याख्यातं सूत्रे सुइति पृथक्पदं लुप्तबन्धकमित्याह एतत्तदोर्यः सु
 रिति एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीयः सुसूत्रेणैतत्तदोर्विहितइति व्याख्याने तु परमसद्दातिपरमैषदहति इत्यादीनस्यात् अर्थद्वारकसंबन्धाश्रय
 णोल्लिङ्गत्वान्नसमासइति बोध्यम् अकोः किमिति साकच्योः शब्दान्तरत्वात् अप्रसंगइति प्रश्नः एषकइति अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितसूत्रहणो न
 गृह्यते इति परिभाषा ज्ञापयतीति भावः बहुलप्रहणेति आ तएव लोपं विना पादपूरणेपि क्वचिद्भवति सास्मात्प्रसंज्ञासंज्ञे इति छेदः ॐ इति स्वादिसंधिः ॐ अ
 र्थवदधातुः प्रत्ययं प्रत्ययांते चेति सूत्रे तत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः तथाहि प्रत्ययस्यैव पर्युदासे क्तद्धितेति सूत्रेणा तद्धितांतस्य संज्ञाविधानं व्य
 र्थस्यात् न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् अर्थवदित्यस्मानुवृत्ति सामर्थ्यात्तदंतं ग्रहणात् प्रशंसायां हि मनुष्यैश्चार्थभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं
 च प्रशंसामूलं न चार्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरितार्थताधातु प्रत्ययपर्युदासे नैव तद्व्याभात् तस्मात्प्रत्ययान्तं वर्जयित्वा चितमेव यदि तु प्रत्ययेन पर्युदस्येत्
 तर्हि सात्पर्यदयोरिति सूत्रे साति प्रहणं व्यर्थं स्यात् अर्थवदिति किम् धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्गं संज्ञामाभूत् तस्यां हि सत्यांसादयः सुः ननु संख्याकर्मादेरभा
 वात् न भविष्यतीति चेन्न एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धं तान्दुर्गुडादिभ्यश्च सोर्द्वारत्वात् न चार्थवद्वहणपरिभाषयानर्थकेन स्यादिति वाच्यम्
 तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् अधातुरित्यादिपर्युदासवलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि अनर्थं तदित्युक्तं एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्व
 नितम्यत्वाद् पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमपति अनर्थक्योरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् अधीतेयावकइति अधिपूर्वस्यैवेदः प्रयोगात् विशिष्टएवार्थवानं न तु
 केवलः इडः ध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थोपात् एवं कल्प्यन्तर्थाः यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां अकबेरि
 चकारके इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां न जिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति अत्रेदं वक्तव्यं धातुरनर्थकइति तावद्वाहंतं क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वा

योगात् आरोपितं तदिति चेत् सत्यं तावत्तैवेष्टसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव परमार्थतस्तु स्फोटवार्थवान् इति सिद्धं तात्
उक्तं च हरिणा उपायाः शिष्यमाणां बालानामुपलालनाः असत्येव त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति कथमन्यथा इडो द्विर्वचनमाडादपश्चसुः तथा
वप्रत्याहारान्दिके अर्थवन्नोवर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोर्थवान् इति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तं एवं कन्प्रत्ययोप्यर्थवानेव स्वार्थिकानां प्रकृ
त्यर्थे नैवार्थवत्वात् कल्पना मात्रमिदमिति चेन्न ॥ उक्तो न रत्वात् ॥ नैषा कल्पनाशास्त्रकृतसंमतेति चेन्न ॥ द्वितीयचतुर्थतुर्यो णि इति सूत्रे पूरणात् स्वार्थे
अन्ययस्य पूरणार्थतायाः भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् ॥ प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोपि संमतमेवेदं ॥ यदपि श्लोषधेश्चेत्यादितदपि नान्यत्वे
ष्योत्सर्गिकप्रकृत्या इष्टसिद्धेः ॥ इष्टस्य लेप्यप्रकृतौ न्यायस्य निविषयत्वापत्तेश्च ॥ अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वेऽर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्व
संभवाच्चा उत्तरार्थस्यापि इह किंचिन्नपो इति न्यायेन इह करणस्य सफलत्वं चिन्त्यात् ॥ श्लोषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्यंसति प्रत्याख्याम
संभवाच्चेति दिक् ॥ अधातुरिति किं ॥ अहन् ॥ नलोपो माभूत् ॥ नवकार्यकालपक्षे प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यं ॥ प्रत्ययलक्षणे नोक्तपर्युदासाप्रवृत्ते
र्न डि संबुध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् ॥ कथमन्यथा राज्ञेत्यादौ नलोपः स्यात् ॥ अप्रत्ययः किं ॥ हरिषु ॥ करोषि ॥ अत्र सुप्सिपोर्माभूत् ॥ अप्रत्ययांतः किं
तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् ॥ नचांतवद्भावेन कांडे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादिति वा तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं सोरुप्येति च स्यादिति वा
च्यं कार्यकालपक्षेण इष्टसिद्धेः ॥ यथोद्देशेपि विभक्तेकादेशो नान्तवत् ॥ सप्तम्यधिकरणे चेत्यादि निर्देशात् ॥ ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं
वा उक्तेर्ये सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु ॥ यत्तुर्बदंति प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः ॥ प्रत्ययांतपर्युदासे नैव गतार्थत्वात् ॥ व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययांतत्वा
दिति तन्न ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य अतथात्वात् ॥ अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिडोरपितदंतत्वात्पदत्वं स्यात् ॥ तथा च हरिषु
करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात्सात्पदायोरिति निषेधात् ॥ अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे न च्छयोपादानं स्पष्टार्थम् ॥ महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधेन ॥ तथा चार्थवर्णे प

यतेको धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। दित्यादीन्यव्युत्पन्ना नीहोदाहरणं। अत्र्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। यतुव्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थं
मनुकरणाद्ये चेदमिति हरदत्तेनोक्तं॥ तच्चिंत्यं॥ तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात्। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपठवद्व्यायर्थे सूत्रं। नचैवं बहुव्यूवद्व्येव
सूत्र्यनामिति वाच्यं। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसंगात्। नच समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य निया-
मार्थत्वायोगादिति दिक्॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥ अर्थवदित्यनुवर्तते। तस्मात्समर्थान्तदंतविधिः। नहि जहस्वार्थायां वृत्तौ कृतांतद्धितानां चार्थोस्ति। भूतपूर्व
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहस्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानं इत्यभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितांताविति॥ लिट्पुक्रुड्त्वादौ अधातुरिति कर्त्तव्यादौ।
अप्रत्ययांतमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयं। नियमार्थमिति न च प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंका। वाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात् प्रत्य-
यग्रहणो यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादि नियमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्मेवं॥ अंतरंगस्यापि ह-
ल्ङ्गादिलोपस्य लुग्विषये। प्रवृत्त्याश्चूयमाणस्य सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययांतत्वेन प्रवृत्त्यायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्ति लुक्पिसु-
लभत्वात्। अतएव गोमन्त्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रागंतरंगप्रवृत्तौ तु सुरेवानन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति
चेन्न। अर्थवदित्यस्यानुक्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्दर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण॥ असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उ-
पपदे खशविधीयते। उपोच्चारितं पदमुपपदं। पदेव सुप्तिष्ठंतमिति॥ नियमशरीरमाह॥ यत्र संघाते इत्यादि पूर्वो भाग इत्युपलक्षणं। उक्तस्तु प्रत्ययो-
नेत्यपि बोध्यं। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्या तद्धितग्रहणस्योपगवादौ चरितार्थत्वात्। पूर्वो भागः पदमिति किं। बहु ज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-
यथा स्यात्। तेन बहुपठवद्व्यत्र प्रथमजसोलुकि बहुपठुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातवि-
षयको नियमोस्तु। नचाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञास्यादिति वाच्यं। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्टस्य वान्वेति। नहत्तर

पदार्थमात्रेणैव न पूरुषावित्यस्यार्थवत्वं स्यात्। नियमफलमाह तेनेत्यादि॥ नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञादुर्वारं कृद्ग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवं। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात्। एवं च कृतद्वितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानापतिषु त एव निष्कलत्वादिति तत्त्वं। यत्तु वदंति समासग्रहणं न नियमार्थं किंतु सिध्यर्थमेव। अर्थवत्वं हि वृत्तिमत्वं वृत्तिश्च द्विधा शक्तिर्लक्षणं च न च सा समासे स्तीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धं ते तव देकार्थी भावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति वाधितमेव॥ सीमां सक्रमतेपिलक्षणास्येवं। यदाहः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैयायिकरीत्याद्ये तत्तदपि नावह पटव इत्याद्यसिद्धेः॥ तद्विग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पचतकोत्यादावतिव्याप्तेः। किंचैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत्॥ चकारो नुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्येति गतार्थं। येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदं। अवद्यति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं भूसत्तायामित्यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञास्येदेव। भुवो बुमित्यथा॥ लिंगविशिष्टस्येति॥ लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अयस्कृमी। अतः कृकमीति सत्त्वं तद्विकसादिष्टरपदेषु विधीयते। किंच॥ कुमारीमाचष्टकुमारयति। णविष्टवदिति टिलोपः एवं यामिनयं त्यहानि इत्यत्र आचारे क्विपि फले॥ उपावभ्यां प्रागिति। तेन लोहिनिका आर्यका च सिध्यति॥ तथा हि स्वार्थिकत्वेनांतरंगः परश्च लोहिनाम्णाविति कन्डीपंवाधेनाततः लोहितिकेत्येव स्यादिष्यते तूभयं। डीपग्रहणसामर्थ्यात्तु क्त्वात्कनिरूपद्वयं सिद्धं। वर्णादनुदात्तादित्यस्यैकल्पिकत्वात्। आर्यशब्दस्तु न सामिवचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यंतस्वार्थिकोपिकन आवग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वनप्रवर्ततेनेन उर्दीचामातस्यानेकपूर्वोयादिति इत्वविकल्पः सिध्यति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिध्यत्। बहुगोमत्कत्वात्कपः प्राक् उगिह्नक्षणाडीप्रसंगादिति चेन्नैवं॥ अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्ररपदस्यावयवीभूयसमासांतः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात्। सच विभक्तेः पुरस्तादित्येके। परस्तादिति पक्षं न तद्विज्ञातत्वात्सुलुकिपुनः सुपिच कृते समास इति सिद्धं तः। तस्मादंतरंगादपि तद्विज्ञातत्वात् कृत्वापोः प्रत्यर्थः।

यतेको धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। दित्यादीन्यव्युत्पन्ना नीहोदाहरणं। अत्र्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। यतुव्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थं
मनुकरणाद्यर्थे चेदमिति हरदत्तेनोक्तं॥ तच्चिंत्यं॥ तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात्। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपठवद्व्यायर्थे सूत्रं। नचैवं बहुव्यूवद्व्येव
सूत्र्यतामिति वाच्यं। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृतं तत्वेनातिप्रसंगात्। नच समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य नियम-
मार्थत्वायोगादिति दिक्॥ कृतं द्वितसमासाश्च॥ अर्थवदित्यनुवर्तते। तस्मात्समर्थान्तरं विधिः। नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतानां चार्थोऽस्ति। भूतपूर्व-
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानं इत्यभिप्रेत्याह। कृतं द्वितानां तदिति॥ लिट्पुङ्गुत्वाद्दौ अर्थात्प्रातिपदिकार्थेऽपि
अप्रत्ययांतमिति पर्युदासे प्राप्ते कृतं तद्विधिरयं। नियमार्थमिति न च प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंका। वाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात् प्रत्य-
यग्रहणो यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादि नियमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवं॥ अंतरंगस्यापि ह-
लङ्गादिलोपस्य लुग्विषये। प्रवृत्त्याश्रयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययांतत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्ति लुक्पिसु-
लभत्वात्। अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रांतरंगप्रवृत्तौ नुस्युरेवानन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न।
अर्थवदित्यस्मानुक्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्दर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण॥ असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उ-
पपदे स्वशविधीयते। उपोच्चारितं पदमुपपदं। पदे च सुप्तिष्ठं तमिति॥ नियमशरीरमाह॥ यत्र संघाते इत्यादि पूर्वो भाग इत्युपलक्षणं। उक्तस्तु प्रत्ययो-
नेत्यपि बोध्यं। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्यात्तद्विग्रहणस्योपगवादौ चरितार्थत्वात्। पूर्वो भागः पदमिति किं। बहु ज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-
यथा स्यात्। तेन बहुपठवद्व्यत्र प्रथमजसोलुकि बहुपठुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातवि-
षयको नियमोऽस्तु। नचाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यं। अर्थवत्त्वेनैव वारणान्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति। नहत्तर

पदार्थमात्रेणैव न पूरुषावित्यस्यार्थवत्वं स्यात्। नियमफलमाह तेनेत्यादि॥ नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञादुर्वारं कृद्ग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवं। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात्। एवं च कृतद्वितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानापतिषु त एव निष्कलत्वादिति। त्वं। यत्तु वदंति समासग्रहणं न नियमार्थं किंतु विध्यर्थमेव। अर्थवत्वं हि वृत्तिमत्वं वृत्तिश्च द्विधा शक्तिर्लक्षणं च न च सा समासेलीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धं ते तवदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति वाधितमेव॥ मीमांसकमतेपि लक्षणास्येवं। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैयायिकरीत्योच्येत तदपि नावह पटव इत्याद्यसिद्धेः॥ तद्विग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पचतर्कान्यादावतिव्याप्तेः। किंचैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत्॥ चकारोत्तुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्येति गतार्थं। येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदं। अवद्यति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं भूसत्तायामित्यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेवा। भुवो बुभुषित्यथा॥ लिंगविशिष्टस्येति॥ लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु। अयस्कंभी। अतः कृकमीतिसत्त्वं तद्विकंसादिषुत्तरपदेषु विधीयते। किंच॥ कुमारीमाचष्टकुमारयति। णाविष्टवदिति टिलोपः। एवं यामिनयंत्पहानि इत्यत्र आचारे क्विप्पि फलं॥ इषावभ्यां प्रागिति। तेन लोहिनिका आर्यकाचसिध्यति॥ तथा हि स्वार्थिकत्वेनांतरंगः परश्च लोहितात्मणाविति कन्डीपं वाधेतातः लोहितिकेत्येव स्यादिष्यते तूभयं। डीपग्रहणसामर्थ्यात्तु क्त्वात्कनिरूपद्वयं सिद्धं। वर्णोदनुदात्तादित्यस्यैकत्विकत्वात्। आर्यशब्दस्तु न सामिवचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यंतस्वार्थिकोपिकन आवग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वनप्रवर्ततेनेन उर्ध्वामातस्थानेयकपूर्व्यादिति इत्वविकल्पः सिध्यति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिध्यत्। बहुगोमत्क्यात्कपः प्राक् उगिह्रक्षणाडीप्रसंगादिति चेन्नैवं॥ अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासांतः प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात्। सच विभक्तेः पुरस्तादित्येके। परस्तादिति पठन्तु तद्विज्ञातत्वात्सुलुकिपुनः सुपिच कृते समास इति सिद्धं तः। तस्मादंतरंगादपि तद्विज्ञातत्वात्क्यापोः प्रवृत्त्यर्थः।

म. २
१६

उपावप्रहणमिति स्थितं। यत्वाहुः। आवप्रहणं स्पष्टार्थमिति तदनेन प्रत्युक्तं। वस्तुतस्तु ज्यापोर्ग्रहणं मास्तु॥ सुवंतत्र द्वितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः। सुपः प्रागेव
 च ज्यापो प्रवर्तते। स्वार्थादिप्रयुक्तकार्योणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ सुडः स्यारिति॥ सोरुकारो - वंशास्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः। असीत्युक्ते हि असका
 रादवित्यर्थः स्यात्॥ तथा च वाजमर्वत्सुपय उस्त्रिया सुडति न सिध्येत् डः सेरि कारो पुष्पदस्सद्भ्यां डः सोशित्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। यदि तु एकवचमस्य
 चेत्यत्र पंचम्यादत्यनु हतेः परिशेषादन्यत्र डः सोत्रग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि टाडसिडसामित्येतदर्थः। जशसोर्जेकारशकारस्ये च सः शी। तस्माच्च सोनः
 इत्यनयोर्विषयविभागार्थं अन्यतरस्य निरनुबंधकत्वमेवास्तु इति चेन्न। जसोर्जेकारभावे औड्यस्यावस्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तापि संभाव्येता। ए
 वंशसः शकाराभावे औटोडित्वं संभाव्येत अतोऽसंदेहार्थं तत्करणौ चित्यात् औटपृकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तु टाडः सीति विशेषणार्थः। डेप्रभृ
 तीनां डकारो घेर्डिति विशेषणार्थः सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रंथोऽसंगत एवा सम्यक्ज्ञानं संज्ञा। तदर्थः वि।
 शेषणार्थो इति यावत्। इति भंक्त्वा व्याख्यानेऽपि क्लिष्टत्वमे। धेसुपेक्षितं। तिडस्त्रीणि त्रीणीति सूत्रात् त्रीणि त्रीणीति पदं तान्येकवचनेत्यादिसूत्रं च संपूर्णमनुव
 र्त्तत इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणां व्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्येकवचनाच्चेति वीसायां प्रथमांताच्छस्यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं न दयुक्तं। श
 सेव वीसाया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस्य इति सिद्धो नात्। यत्वाहुः। सर्वस्य हे इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयो
 गात्। तान्येकेति सूत्रेणैकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति तन्न। उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्र त द्वि तेनानुक्ता वीसा भवति तत्र द्विर्वचनं इत्युपक्रम्य तद्यथा
 एकैकशो ददाति इति भाष्ये उदाहृतं। व्याख्यातं च कैपठेन॥ अस्यार्थोप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीसाया द्विर्वचने वद्वत्सार्थादिति शस्यस्य इति न चैषोर्थः प्रक
 ते संभवतीत्यास्तावत् राम इति॥ संज्ञाशब्दोऽयं अयुत्तन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयोश्चेत्पधिकारेण पवादेन हलश्चे।
 ति घञ्कार्मते क्रीडंति योगिनोऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्वित इति सूत्रेणैति विवेकः। सरूपाणामेकशेषः। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्ष

एकश इति सूत्रं

राम
१६

णान्वेकशेषेनिमित्तं। एवं चानेमिन्निकत्वेनांतरंगोयमेकशेषः सुवृत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्यततर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्। इदं च प्रवर्तते। आ
 रब्धत्वेकशेषेऽनेकसुवंतविरहात् इदं ह्यस्य प्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः। सरूपाण्येवेति॥ एतच्च उत्ररसूत्रस्य स्पष्टवकारस्येहानु कर्षणाच्च भ्यतेतेनमा
 तृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्वाविनोर्नेकशेषः। मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात् एक एवेति॥ एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते इतरै
 तरयोग इदं ह्यस्य विषये इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथा भूतो विषयः। इदं च। इदितोनु म्धातोरिति लिङ्गाच्च भ्यतो न्यायाच्च तथा
 ह्यः शिष्यते सलुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणे कशब्दे पस्थितं सर्वमविशेषादेक रूपात्वात् ननु महति। यद्वा। पूर्वसूत्रा इदं ह्यनुवर्त्य इदं प्रसक्ते
 सतीति व्याख्येयं। स्यादेतत्। इदं ह्येकते सतीत्यर्थोऽस्तु। मैवं पंथानो पंथान इत्यादौ समासात्तापत्तेः। करौ कर इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। एवं सर्वेषामित्यादौ इदं च वि
 भाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक्। यत्र प्राचारमराम औदिति स्थिते इत्युक्त एकवदशेष्यते एकविभक्तौ परत इति च तत्रेत्यमुक्ति संभवः। रामराम इत्यत्रावयवयो
 रिवं समुदायस्य प्रीतिपदिकसंज्ञास्ति मिलितेनार्थवत्वात्। न चार्थवत्त्वेपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्चैव मिति वाच्यां यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं त
 द्विषयको नियम इत्युक्तत्वाद्दृष्टवत् इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाचद्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिका
 देवद्विर्वचनाद्युत्पत्तिः। तावताप्यवयवार्थानां सस्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि इदं विनैव समुदायादिभक्तिः स्यादिति चेत् नैवं
 इदं विधावनेकसुवंतमित्यस्यानुक्त्या एकाचद्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्यमुक्ति संभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपे
 क्षितः इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमातृरावित्यादावपि एकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावत्येवकारं चापकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्या
 ख्येयमिति चेत् न। आ वृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयःपयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फला सहविवक्षायामित्यस्यावश्य
 कत्वात्। अन्यथापयःपयोनयतीत्यत्र गौणमस्य कर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेव इत्यादाविति प्रसंगाच्च। प्रसुत आकृत्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहोभे।

क्षमिति न सिध्येत्। तथा हि ० भिक्षा ३ आम्र इति स्थिते अंतरंगानपि विधीन वहिरंगोपीति लुक्कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषेन स्यात्। लुक्कालुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। किंच रामावित्यादौ परत्वान्निपत्त्वाच्च वृद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषेन स्यात्। उभयत आश्रयणोऽतादिवद्भावाभावादिति दिक्। यत्र प्राचा व्याख्यात्रापक्षेतरमुपन्यसं सविभक्तिकानामेकशेष इति तन्नानि वर्तमानानां विभक्त्यासहैव निवृत्तावपि शिष्यमासे एकवचनश्रवणप्रसंगात्। अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनवहुवचनांतानामेकशेषः द्वंद्वोप्येवं। तथा हि। अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमने। कार्थोभिधापि परस्परं समभि व्याहारात्। तथा च ॥ अलौकिके द्वंद्वेकशेषयोः प्रक्रियावाक्यं द्विवचनवहुवचनयोरेव प्रवेशात्। विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षे निर्वोध्यैवेति तदपि न जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात्। पक्षान्तरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतस्य रूपाद्युच्छेदापत्तेः। तत्रापि पूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठाद्ययोगात्। तथा च भाष्यं सेयं युगपदधिकरणवचनतादुःखाच्चदुरूपपादाचेति यदपि व्याचख्युः व्यक्तियक्षेयावद्यक्तिः तत्तत्त्वप्रयोगे प्राप्ति एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यात् इति सूत्रं। आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति तन्न व्यक्तियक्षेपिन ब्राह्मणान्द्वयान्द्वयत्राह्मणशब्देनैकेनापि अनेकस्य तंत्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा जातिपक्षेपि वा संनस्य कुक्षमयोश्च तस्मिन्नित्यादिनानार्थानुरोधेन सूत्रं विनाऽनिर्वाहात्। तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तंत्रेण प्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्र तंत्रेणैव बोधनीयमिति नियामकीभावात्। शिको द्वंद्वः सूत्रं विनादुर्वारः घटोयं घटोयमिति नानाशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्वत् घटघटाविति द्वंद्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। नचैवमपि घटकलशाविति द्वंद्वपदत्रिः। विरुपाणामपि समानार्थानामिनिवार्त्तिकाद्रूप्यतेवोच्येते इति युग्यस्य रूपशब्दस्यार्थपरत्वमाश्रित्य वार्त्तिकस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकारश्चात्तस्माद्घटघटौघटकलशावित्यादिप्राप्तिकानिष्टवारणाय पक्षद्वयेपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयं एवं स्थिते सूत्रं वैयर्थ्यमेव हृदिनिधाय यदि ह्यव्याचख्युः नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादियच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षप्रत्याख्यायपुनर्गृहः। रामराम औ इति स्थिते इति अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यस्य तेन तु लौकि।

कं अलौकिके च विभक्ते कादेशादिकार्ये न प्रवर्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि तत्सर्वसंदर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमतौ
 किकमुत्प्रेक्ष्यते शास्त्रीयकार्ये च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपाल
 भात्। परिनिष्ठिते तत्र हनेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तां तावत्। अमिपूर्वः अम्यचीति अमियोऽचत्स्मिन्ऽमोऽवयवेऽचीतियावत्। तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं न।
 एवमक्षाद्दृहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यायोऽचत्स्मिन्नित्यादिवोध्यं इकोयगाचीत्यज्ग्रहणास्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदास्यैरिवाहोत्यादिनिर्देशाश्चेहलिङां न
 स्माच्छसः। तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णो दीर्घः परामृश्यते। शस इत्यवयवषष्ठीसचावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णो दीर्घोऽपरस्य शसोऽवयवस्येति तदे
 तद्दाहपरोयः शसः सकार इति परोयः शसू इति तु नोक्तं असंभवात्। न हि कृते पूर्वसवर्णो दीर्घततः परः शसंभवति अद्गुष्वाड् रषाभ्यामिति पंचमीनिर्दे
 शाद्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदं तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी गकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः क्षुभ्रादिषु क्षुभ्रशब्दाठ सामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादिनिर्देशा
 च्चेत्यभिप्रेत्याह व्यस्यैर्यथा संभवमिलितैश्चेति नन्वेवमादर्शनेत्यादौ अतिप्रसंगः नचाडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः अप्राप्ते विधिस्यमित्युक्तत्वात्
 सत्यं योर्मे विभागोत्र बोध्यः व्यवयेपीत्वेकौ यो गोविध्यर्थः अद्गुष्वाडुमित्यन्योनियमार्थः छंदसोभिर्सोलुक् निषेधवाधितुमिति तेन पर्याणद्धमित्यत्रोपसर्गा
 दसमासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः नुमग्रहणमिति तस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः तेन वृहद्वदो इदित्वानुम् तस्यानु
 स्वारः तं वृहद्विसायाः स्वाभाविकोत्रानुस्वारः वृहगां वृहगां० उभयत्रापि णत्वं सिद्धं इति प्रीणने प्रेन्व नंदहकृत्यच इजादेः सनुम इति णत्वं न यथा नक्षत्रं वृष्टुवा
 चं विसृजैदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणात्वात्सत्यपि दिवानक्षत्रदर्शने वाङ्गविसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्वाभावात् गत्रौत्वस
 त्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते तस्य सत्वात् तथेहापि बोध्यं नन्वेवं नुमग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्याद्वै नैव संग्रहात् उरः के गोत्यादौ विसर्गजिह्वा मूलीयादिव्यवा
 धाने ह्येषैव गतिरिति चेत्सत्यमित्याह नच्चेति स्यादेतत् उक्तीत्यानुम्विसर्जनीयेति सूत्रेऽपि नुमग्रहणं न्याज्यं स्यात् तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात् अस्य

या संभवात् न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्षीषीत्यादौ नुम्लभ्यते षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः यद्यपि सुहिन्सुइत्यत्र संभवत्येव तथापि तत्रैवाति-
व्याप्तिवारयितुं लक्ष्यानुरोधानुम्लभ्यते नुस्वारलक्षणाश्रयणीयैव व्याख्यानात् तस्य च शर्त्वेन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् मैवं उक्तरीत्या तत्रत्य
विसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवेऽपि नियमार्थं नुम्लग्रहणं तथाहि अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्त्वत्वं तर्हि नुम्लभ्यते नैवेति नियमप्रतेतेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति
दिक्रयस्मात् प्रत्ययविधिः अत्र प्राचोक्तं यस्माद्भातोः प्रातिपदिकाद्देति तन्न तिङंतादीनामपि तत्त्वात् प्रत्यंगत्वात्संकोचस्य निर्मूलत्वात् अमुष्यायगादत्यादौ
वृद्धभावापत्तेः न हि प्रातिपदिकादयंतद्धितः किंतु सुवंतादिति दिक्र अतो भिसृष्टे सु न्वैस इत्येवास्तु न चातो गुणा इति पररूपापत्तिः एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः
अन्यथा इत्समेव विदध्यात् इति चेत्सत्यं एदेतोर्हि मात्रत्वाविशेषणगौरवाभावात् ऐस्कृतः एवं च पररूपशंके वनास्तीति महद्घ्राघवं यत्वाहुः ऐस्काराणि निर्जरसे
रित्येकारश्रवणार्थे मिति तद्भाष्य विरुद्धं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशात् प्रवृत्ते निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धं तत्त्वात् नामि परिभाषाविरोधादिति एतच्च रू-
धादिभ्यः अमिति सूत्रेऽत्रान्तलोप इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं आरंभसामर्थ्यादिति सुपि चेत्प्रत्ययस्य तु न मासर्थ्यं राभाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः
एवं च रामशब्देनामीत्त्वस्योपन्यासोऽस्त्वकप्रमादादिति यदूचुस्तच्चित्यं आदेशप्रत्यययोः एकापि षष्ठीविषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे आदेशः प्रत्ययाव-
यवश्चेति यदिति आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः यदि च प्रत्ययो यः सकारः तर्हि रामेष्चित्यादौ न स्यात् यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सह विवक्षावि-
रहात् हृदो न पुज्यते तथापि सौत्रवाद्दोषः विवृताद्योषस्येति यत्तु वदन्ति सकारस्य सोष्णो अघो षस्य तादृश एव षकार इति तन्मूढकारेति प्रसंगात् तथा च प्रा-
क्षिप्तस्यं वगेवर्गे च प्रथमावचोषो युगौ सोष्णाणावनुनासिकोत्प इति ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पंच
मीसमासो भाष्ये उक्तः ततश्चेहापि सान्यदायोरिति निषेधः स्यादिति चेत् मैवं स्यादिति चिन्तित्वात् पदसंज्ञातामाश्रित्योक्तनिषेधेन प्रवर्तत इति सति प्रहणो न ज्ञापित-
त्वात् यत्वाहुः प्रत्ययविषयेनायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति तन्न व्यतिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः ननु पदस्यादिरिति पक्षे व्यतिसे इत्यत्र षत्वं दुर्वोरं न च व्यपदेशिवद्भावे-

नसेइत्यस्यापितिः तत्वात्पदत्वंशं कं प्रत्ययग्रहणेयस्मात्तद्विधिः तदादेरेवग्रहणात् अन्यथा रामेष्ठित्यादावपिषत्वनिषेधापत्तिरितिचेत्सत्यं नवयंप्रत्ययमा
त्रस्यतदंततां वृमः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञां एकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्ययेप्यानयामः रामौरामाः इत्यादावपि हि एकदेशविकृ
तन्यायेनैव पदत्वेण कादेशात्प्रागेव पदसंज्ञा प्रवृत्तेः नचैकादेशे कृते सुप्तिङंतमित्यस्य प्राप्तिरस्ति उभयतश्चाश्रयेनांतादिवदिति सिद्धांतात् यत्रुवदंति प्रकृति
सन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति मंत्रेषु सर्वेषामित्यादि निर्देशादिति तन्मदं उक्तरीत्या पदत्वाभावेन्यायसिद्धेज्ञापनस्यासंभवादनूपयोगाच्च सर्वादीनि सर्वना
मानि सर्वादीनि इति ननु णसंविज्ञानोवहृष्रीहिः हलिसर्वेषामित्यादि निर्देशात् द्वंद्वेचेति सहिसमुदायस्य निषेधः नत्वयं दीनामिति वक्ष्यते नचतदंतविधिं विना
समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ननु तदंतसंज्ञायाः किं फलेन च परमसर्वस्माद् इत्यादौ स्मायादयः फलं अंगाधिकारे तदंतविधिनेव तस्मिद्धेः इत्यभिप्रत्या हा
तेनेति नचेह्यपि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनास्मात्तद्विशेषणे तदंतविधिर्भविष्यतीति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइत्युक्तेरिति भावः अकचेति च
कारात् परमसर्वतइत्यत्र तसिलजसः शी अनेकालत्वादिति नतु शित्वादिति भावः अवर्णीतादिति अवर्णीतादंगात्परस्येत्यर्थः अतोयेषां तेषां केषामित्यादौ
नाद्यासिः सर्वनाम्नो विहितस्यामइति सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसंगात् द्वंद्वेचेति निषेधो हि समुदायस्य नत्वयवस्य नचत
स्यादयमाम् विहितः किंतु समुदायादेवेति न सुट् विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाव्यप्रयोगएवं पंचत्रिंशदिति पंचत्रिंश
द्वेति द्वंद्वः पंचाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषोवायतु प्रत्याहार एकचत्वारिंशदिति प्राचोप्रथं व्याचक्षाणोरूक्तं नायं मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः तथा सति राजन्य
हुवचनद्वंद्वेधकवृद्धिषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्मात् तस्मात्समाहारद्वंद्वेवायं एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु नभवति लोका
श्रयत्वाद्धिं गस्येति तच्चिंत्यं समासभेदेन स्वरभेदइष्टापत्तेः तथा च वहृष्रीहो संख्येयइति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्या ननिस्त्रिंशाद्यर्थे अन्यत्राधि
कलोपादिति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिः द्वाधिकाविंशतिः द्वाविंशतिरिति अतएवेति द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्य

म.र.
१६

त्वादितिभावः नन्वेवंसर्वोदिसुपाठोव्यर्थः सर्वनामकार्योणांस्सायादीनां द्विवचनेऽभावात् नचोभाभ्यांहेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिपाक्षि-
कतृतीयातत्फलमित्युक्तं निमित्तकारणाहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमिति वार्तिकेनगतार्थत्वात् नचवृत्ति कृतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकं स-
र्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यं भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वादतएवान्नेनकारणेनवसत्यन्नस्यकारणास्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशंकाहतस्येहपाठस्ति-
तिश्रयचसंगादिति श्रयंभावः उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्तइतियोगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभयादवयवविन्यर्थः यस्यात् उभयो-
मणिः ततो नित्य उभशब्दादुक्तिविषये नित्यमयस्यात्स्वार्थे तेन उभयपक्षविनीतनिद्र इत्यादावयव्यथानित्यः एवं कप्रत्ययेपिस्यादिति नन्वेवमकचिक-
तिष्ययचुदुर्वादइतिचेत् मेषयोगविभागस्येष्टसिध्यर्थतया उभोसाभ्यामस्येति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायजितिव्याख्यानात् तथाच वार्त्तिक-
कं अन्याभावो द्विवचनटाविषयत्वादिति अकचिहिसतितन्मध्यपतितस्तद्गणो नष्ट इति न्यायेन उभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते कप्रत्यये-
तुक्विहन्येतेवतदुक्तमिति वार्त्तिककृतेतिशेषः यद्यपि पूर्ववार्त्तिके टावयुक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाविषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोध्यमिति के-
यटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे द्विवचनपरत्वाभाव इति टावेकादेशस्यापि पूर्वोत्त्वेन ग्रहणाद्विवचनपरत्वमस्तीति भावः यद्यप्युभावित्या-
दौ द्विवचनपरत्वं दुरूपपादं उभयत आश्रयणोऽनादिवद्भावविरहात् तथाप्युभशब्ददुत्पन्नं द्विवचनलुकानापहृतं यत्र ततो न्यत्रायजितौ हविवक्षि-
तोर्थः यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः तथापि प्रौढिवाद्यमात्रं तत् कृत्रिम-
स्यैव द्विवचनस्येह गृहीतुमुचितत्वात् अन्यथा तत्सिलादावति प्रसक्तत्वात् ननु कारकविभक्तं ताद्विहितोत्रतसिलौ स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्तइ-
तिचेन्नकप्रत्ययस्याप्यज्ञातार्थबोधकत्वात् चकपक्षेऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेतिदिक् नास्तीति अनभिधानादिति भावः तथाचोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्या-
स्यदसर्वविभक्तित्वेनावयवत्वे प्राप्ते तद्वितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्वितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितं अस्तीति पचतिकल्पं पचतिरूपमि-

एम
१६

त्यादिद्वारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः तयप्रत्ययांततयेति उभयशब्दस्येति भावः नित्येवेति परेवर उभया अमित्रा इति चांद
 सत्वाद्दोषं अच्युत्यन्नाविति एतच्च पस्पशायां कैयटेस्पष्टं एकेकाशिकाकाराः एतंतं मन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथ
 मः संहिताया पाठे तांतत्वस्यास्फुटत्वेपि तांतं श्रुतव्याप्त्या एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् न च तांते विप्रतिपत्तव्यं तत्त्वसमसि मेत्यनुच्चीति फिट् सूत्रात् तथा
 चक्रुश्चः सृरीरुत्वदू भवति सूत उत्वदिति वेदभाष्यकाराश्चेत्यव्याचस्युः त्वदिति सर्वनामसु पठितोनुदात्तो यमन्यपर्याय इति जयदेवोपि प्रायुं क्तत्वं दधर
 मधुरमधुनिपिवंतमिति त्वतोऽन्यस्याः अथ र इति विग्रहः न तु तवाधर इति पश्यति दिशि दिशि रहसि भवंतमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः नेष इति श्रूय
 ते च प्रनेमस्मिन् दृशे सोम इति सम इति तथा च श्रूयते नभंतामन्यके समे मावो वृका यवके समस्मै उरूष्याणो अघायतः समस्मात् उतो समस्मिन् इ
 त्यादि समः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादाववदपोः श्रूयते च आर्द्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै उह्व क्रमत्कमजते सिमस्मात् उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इ
 ति वेदभाष्यगणसूत्र इति यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायोस्य सूत्रैः पुरीतिवक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः न तु जसि विभाषाविधायकस्य
 अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् तावंतात्माप्रभावात् अंतरायामिति प्राकारद्वाह्यायांतदंतर्वर्तिन्यांवेत्यर्थः लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोत
 त्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्वोधात्पदतद्गतौ उक्तपरामर्शको तत्रायः चांदस इति गणरत्नकारः तन्न स्पष्टं दसि बहलमिति सूत्रे च्छंदो ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः एकोन्या
 र्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समानेन्ये संख्यायां च प्रयुज्यते स्वाभिधेयेति स्वस्य पूर्वोदिशब्दस्याभिधेये नापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दि
 शः सपत्नी भवदक्षिणा स्याः इत्यादावपि व्यर्वस्यास्येव प्रसिद्धत्वात् नुनावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते न च संज्ञानिवेधः आधुनिकसंकेतो हि संज्ञानचदिसुसास्ती
 ति अस्तीति प्रकरणे कैयटहरदत्तादयः अत्रदिक्षु चिरंतनः कुरुषुत्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणं एतेन विशेषां देवानामिति व्याख्यातं
 वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्य आधुनिकसंकेताभावात् दक्षिणा गायका इति इह अमुकस्मात्कृशत्वा इति अवध्यन्वयसंभवेपि तन्नियमो ना

म.र.
२०

स्तीति भावः एवं अधरेतां वूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यं कथं तर्हितथा परेषां युधिचेतिकालिदासः अपरे प्रत्यवतिष्ठते इत्यादि च आ-
त्राहुः देशवाचितया व्यवस्था विषययोरेव परापरशब्दयोरूपचाराद्धत्रौ प्रतिवादिनिचप्रयोगः नचैवमुपसर्जनानहिला क्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किं
तु स्वार्थविशिष्टार्थांतरसंक्रमः सच समासादिहृत्तावेव अतएव भूवादि सूत्रे एतान्यपीति एतत्प्रतिपायानि वस्तुनीत्यर्थ इति कैयटोक्तिः संगच्छते वस्तुतस्तु
परापरशब्दयोर्देशांतरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोर्थः असंज्ञायाम्किं उत्तराः कुरवः सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्रशब्दो वर्तत इत्यस्तीह
व्यवस्था किंतु आधुनिकसंकेतोयमित्याहुः स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मात्मीयोपरि
शिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वेति यत्वाहुः आत्मनि स्वशब्दो न पुंसकः तेन स्वस्वा इत्युदाहरणं तत्र न संभवति इति तच्चिंत्यं आत्म
न्यपि स्वशब्दस्पृष्टत्वात् विभाषाजसोतिप्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात् यदपि स्वोक्तेर्ये उपपद्यन्ते स्वोज्ञाना
वात्मनि स्वत्रिष्व्वात्मीयेस्वोस्त्रियां धने इत्यमरसिंहोक्तिमाहुः सः अपि चिंत्यं कोषे हि आत्मनीतिपूर्वो न्वयि स्वमित्युत्तरान्वयितथा च हेमचद्रः यीः स्वर्गा-
तमसोः स्वोज्ञानात्मानोः स्वनिजे धने इति मेदिनीकारोपि स्वः स्यात्पुं स्यात्मानिज्ञानोः त्रिष्व्वात्मीयेऽस्त्रियां धने इति स्वस्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं स-
म्यगेवेति स्थितं ज्ञातिधनवाचिनं स्विति तास्त्रीत्येण निनाज्ञातिधनयो रपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताः स्व्येवेति ध्वनयति एतदर्थं मेव हि सूत्रे।
आख्याग्रहणं कृतं अंतरस्वहिर्योगोपसंव्यानयोः वहिरित्यनाहतोदेशो वास्वोच्यते तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा ह्वात्वा इत्यर्थ इति द्वितीये तु आभ्यंतरा इत्यर्थो बोध्यः
वास्वेन हि आभ्यंतरस्य योगोऽस्ति अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्तौ त्रिपपरः कर्मव्युत्पत्ता तु अंतरायपरः पूर्वोदिभ्यो न वभ्यो वा।
अत्रेदमवधेयम् एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानुवर्त्तवाक्यभेदेन व्याख्येयं वाच्छंसीत्येतदमि पूर्व इत्यत्र यथा एवं चाष्टाध्याप्यां पूर्वापरेत्यादि त्रिसूत्रीगतार्थनिमा-
हृद्वाचवं एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ताः तत्र विशेषमाह संख्यायामिति अन्येषु सप्तसु तु वचनांतरमपि स्यादेव एके एकेषां इति यथेति भावः न बहुव्रीहौ कृते बहु-
व्रीहौ निषेधो व्यर्थः उपसर्जनीभूताः न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वात् अह चिकीर्षित इति समासात्मागेवेति च प्रक्रियेति अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः नन्व

एम
२१

सुतत्राकच अत्राह सचेति नचनिमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्यविनाशोन्मुखत्वात्प्रागेवसंज्ञानभविष्यतीतिवाच्यं अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात् त
 चैतत्सूत्रस्यैवज्ञापकत्वात् अतिभवकानिति एतदेवज्ञापनफलमितिभावः इष्टपत्तिं कृत्वेतिच्छोः श्रुतिस्तु कप्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा
 अनित्यत्वेज्ञापकं लक्षणानुरोधाच्चव्यवस्थेतिभावः यथोत्तरमिति तथाचाद्यत्वे भाष्यकारोक्तैवव्यवस्थेतिभावः यत्तु प्राचोक्तं बहुव्रीहौ सर्वोदेः सर्वनाम
 तानस्यात् प्रियसर्वाय सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते गौणात्वमात्रे त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः स
 र्वना मत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्युत्समाभूत्कप्रत्ययएवस्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृत्मतमिति तत्रेदं वक्तव्यं किं बहुव्रीहेः संज्ञानेति विवक्षितं
 उक्तदवयवानां सर्वादीनामिति नाद्यः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रंथविरोधात्समुदाये प्राप्तिविरहाच्च न च तदंतविधिना प्राप्तिः बहुव्रीह्यवय
 वानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदंते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् अतएव न द्वितीयोपि नचोपसर्जनानां पाठान्युदासोवार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रा रूढं इ
 तिवाच्यं अन्वर्थसंज्ञावलेन सूत्राक्षरैरेव तच्चाभात् एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः भाष्यकारमते
 इत्याद्यपि न विशेषो पादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोः मतमन्यादृशमिति प्रतीयते देवदत्तो वा मेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणे न न पश्यतीति वत् तच्च न सू
 त्रवार्तिकमतेपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्यं प्राचाव्याख्यातं त्वंपितायस्येति विग्रह्य बहुव्रीहि समासे कृते समासावयवयोः स
 मासांतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञाकत्वादज्ञातार्थविवक्षायां अव्ययसर्वनामामिति अकचप्रसज्येत तस्यस्यै प्रभृतीनामि
 र्थांगधिकारविहितत्वाभावेनांगसंज्ञानबेक्षत्वात् ततश्च त्वत्कपितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति न्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञावलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकच
 नभविष्यतीत्याशंक्यसमुदायो हि विशेषेवर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तं तदेतत्सर्वप्रामादिकमेव तथा हि जहत्स्वार्थाप्यं हतौ समासावयवयो
 रर्थएव नास्ति अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तिवनेनोपसर्जनत्वस्येष्टमेव एवं च समासांतः पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रं

म. र.
२१

यः समुदायो हीत्यादिन्यासग्रंथश्च पक्षद्वयेपिव्याहृतः किंचैवं अतिसर्वायेत्यत्रस्मायादेशोद्वारः अंगाधिकारेतदंतग्रहणात्त्वदुक्तरान्यासर्वार्थानपा
यात् नहिपूर्वपदेसर्वार्थताउत्तरपदेतुनेनियुक्तिमत् अपिचैवंगौणत्वेसर्वादीनांसर्वार्थवाचकत्वेनास्तीतिस्वोक्त्यासहविरोधः स्यादितियत्किंचिदेतत् यदपि
व्याचस्युः त्वंपितायस्येत्यादौविग्रहवाक्येप्राप्तासंज्ञानिषिध्यतेइति तदपिनविग्रहवाक्यंहिलौकिकमलौकिकंवाविवक्षितं नाद्यः प्रक्रियावाक्येऽयंनिषेधः न
तुलौकिइतिकेयटग्रंथविरोधात्प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रंथविरोधाच्चनद्वितीयः तस्युष्मद् सुपित्सुइत्याकारकत्वेनत्वंपितेत्याकारकत्वायोगात् यदपि
व्याचस्युः नन्वतिसर्वादीसंज्ञानप्रवर्ततेत्वत्कपित्कादौतुप्रवर्ततइत्यत्रकिंविनिगमकंतत्राह अंगकार्यत्वेनेति अंगशब्दः समुदायपरः तेनानिसर्वेइत्यत्र
अंगस्यसंज्ञापेक्षितासर्वनामौगात्स्मायादिविधानादवयवमात्रस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात् समुदायेचसमुदायार्थेप्रतिसर्वादेरूपसर्जनत्वात्तदं
तस्यसंज्ञानभवतीतियुक्तंइह तु अवयवमात्रस्यसाचिकीर्षितातसमुदायस्य अवयवश्चस्वार्थमात्रप्रधानइतिस्यात्प्रसंगइतिवैषम्यमस्तीत्याशयइति त
दपिन अंगाधिकारेतदंतविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेर्याहृतत्वात् अंगाधिकारपरिभाषयास्मेत्यात् इतिस्वग्रंथ
विसेधाच्च अथायमाशयः प्राक्प्रवृत्तापिसंज्ञार्थीतरोपसंक्रमेसतिगतेतितर्हि अकजपिगच्छतु ननुकार्यकालपक्षेस्मायाद्यर्थेपुनः संज्ञापेक्षित्वासाचदुर्ले
भेत्याशयइतिचेत् अस्त्वेवं नत्वसौप्रकृतग्रंथार्थः न्यासग्रंथविसंवादेनइतिन्यासरुन्मतमितिवाक्यशेषविरोधात् न्यासग्रंथस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यतेयदपि
व्याचस्युः अंगमप्रधानंवाध्यंतद्विरुद्धमनंगंवाधकमित्यर्थः तथाचकप्रत्ययापवादत्वादकच्पादित्यर्थेइतितदपिक्लिष्टंस्वार्थंन्यासग्रंथासंमतंचतथाहित्व
त्कपित्कोमत्कपित्कइतिवृत्तिग्रंथव्याख्यायन्यासकारः उज्जग्राहननुचान्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्रसंज्ञानिरासेकृतेऽकचनभविष्यतिनह्यत्रसर्वार्थतासंभवति
विशेषविषयत्वात्तनैतदस्ति समुदायोहि विशेषेवर्तते पूर्वपदंतुसर्वार्थताया अनपेतमेवभवतुतर्हि अनयोरनंतरयोरनेत्सूत्रविषयताप्रियविश्वायेत्यादिसु
नोपपद्यते नहिप्रियविश्वाद्यःशब्दाः सर्वेषानामानिनापितदवयवभूतानांविश्वादिशब्दानांकिंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यतेस्मे प्रभृतीनांअंगकार्यत्वात्विश्वा

राम
३१

दिशब्दानामनंगत्वात् एवंमन्यते त्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थतावदेतदारब्धव्यं प्रियविश्वायेत्यादावपिविस्पष्टार्थमविष्यतीति।
 अनेनहिन्यासग्रंथेनांगसंज्ञानपक्षत्वमेवार्थोलभ्यते सचस्रोत्रेक्षितव्याख्यायां दृष्टं त्सारितसवयदपिव्याचख्यः यद्यपिसूत्रवार्तिककृतोरप्यतन्मतं तथा।
 पिन्यासकृताविवृतत्वात् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति तदपिस्थवीयः वार्तिककृतास्यार्थस्यास्पष्टत्वात् न्यासकृतासमासेकृतेसतीत्यादिवदतात्वदुक्तार्थस्या
 दूरंत्यक्तत्वेनतद्विरुद्धत्वाभावाच्चयदप्याहुः न्यासकृच्छब्देनसूत्रकारसवविवक्षितइत्यादितदपिनसूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रंथेनसहविरो।
 धात् भाष्यकारमतेत्विति ग्रंथेनतस्यविलिखितत्वाच्च तस्मादिहप्राचः प्रक्रियाग्रंथः तद्वास्यात्ग्रंथाश्वापातरमणीयाएवेत्यास्तांतावत् यदिनुश्चक्रियाग्रं
 थोपिकथंचिद्वाष्पाविरोधनव्याख्येयइत्याग्रहः तर्हीत्यव्याख्यायतां ननुप्रियविश्वायेतिगोणतयागतार्थम् अतोनिष्कर्षमाह सूत्रकारमतइति बहुव्रीहा
 वितिचिकीर्षितेसतीतिशेषः गोणत्वमात्रइतिमात्रशब्देवधारणोगोणत्वसवनतुतः प्राक् तथाचसूत्रंप्रत्याख्यातंइतिभावः न्यासकृन्मतस्यतुअतिफल
 त्वात्स्वरूपव्याक्रियेवपराक्रियेत्याशयेनाह त्वत्कपितृकइत्यादिना ए तच्चप्राचीनतन्त्रंयपरिशीलनशालिभिर्विभावीयं प्रकृतमनुसरामः सं
 ज्ञाकार्यमिति सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्मायादिकमित्यर्थः अंतर्गणकार्यमिति अदुतरादिभ्यः पंचभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः त
 तीयासमासार्थेति इहपूर्वसदृशेतिविहितः समासोऽस्यतेप्रतिपदोक्तत्वाच्चतुर्कर्तृकरणो कृतेतितेनत्वयकाकृतंइत्यत्रनिषेधोनसमुदायस्येति।
 तत्रेवद्वंद्वशब्दस्यमुख्यत्वात् नचद्वंद्वेयानिसर्वादीनिइतिसंबंधः कारकाणांक्रियेयैवान्वयोत् नचद्वंद्वेविद्यमानानियानीतिसंबंधः विद्यतिक्रियाध्या
 हारेगौरवात्निषेध्याया भवतिक्रियायासवप्राधान्येनतदन्वयस्येवन्याप्यत्वाच्च किंच त्यदादीनांद्वंद्वेनास्मि एकशेषेणवाधितत्वात् ततः प्राचीनास्वदं
 ताः तत्रकाकचोर्नविशेषः नचदक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपिपुंवद्वावंनिषेद्धुमिदंकिंनस्यादितिवाच्यं सर्वनामोवृत्तिमात्रइतिमात्रग्रहणंहिकचि
 त्सर्वनामत्वेनदृष्टानांसंप्रतिमंज्ञाभावेपिपुंवद्वावार्थे अतएवदक्षिणपूर्वोयैइत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंवद्वावः तस्मात्न्यायवलात्फलवलाच्चसमुदायप्र

हणामेवोचितं यद्यपित्वाद्भ्रूत्तान् इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचं तथापि शास्त्रस्यात्यविषयता स्यात् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः सुट्प्रसंग इति
वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः नच निषेधसामर्थ्यश्रनागस्यत्र तसिलादेव्यौहत्याचरितार्थत्वात् जसाधारमिति यद्यपि शीभावे भजस्य अपह्रियतेत
थापि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यं यद्वा जसः इः जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्यालुक इत्यर्थतो व्याचष्टे जसाधारमिति जराया जरसन्यतरस्यां विभक्ताविति एज
च्च अष्टन आविभक्तावित्यनौ नुवर्तते तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः पदेति पदं अंगं च विशेष्यं विशेषणे नच तदंतविधिरिति भावः तद
नुसंभिरिति इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशोपि प्रहीतुमुचित इति तेषामाशयः अतएव वीतजन्मजरसः परं शुचिव्रह्मणः पदमुपेतुमि
च्छतामिति भावविप्रयोगसंज्ञसंमत्वा वीतजन्मजरसः इति पठनीयमिति तेरूक्तं एतच्च भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता हिटाउसीति सूत्रे इनातो प्रत्या
ख्यायनादेशमदादेशं च विधायनादेशे परे एत्वं योगविभागे नसाधितं बहुवचने कल्पेत् औसिचततः आडिच आडिच परेऽतएत्वं स्यात् एमेणततः ॥
आपः संबुद्धौ च आपकारः स्यात्संबुद्धौ आडि औसिच नचैवं अनेनेत्यत्र हंलिलोपः स्यादिति वाच्यं अनादेशस्य नकारे परे विशिष्यविधानात् तथाहि
अनापिनकारे आपिच परे स्यादित्यर्थः सूत्रे अइतिनांतस्य नपुंसकनिर्देशः नच इः सेरदादेशकृते पररूपं स्यादिति वाच्यं अकारेच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभ
वादिति तथा जराजरसन्यतरस्यामिति सूत्रे उक्तं गोनर्दीय आह अतिजरैरिति भविनव्यं सन्निपातपरिभाषयेति एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्या
दिसर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः पदत्रो अत्रशसप्रभृतयोनिमित्ततयोपात्ताः ते च पदाद्यादेशाः नुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपंतोत्याह पाददंतेति यद्य
पि शीर्षं नृदसीत्यतः दसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति मासश्चंदसीति वार्तिके चंदोऽग्रहणात् ज्ञापकादिति वक्ष्यते प्रामादिकमिति
तथाहि आसौवकस्यवर्तिका मभीके इति मंत्रे मुरवादिमर्थः औचित्याद्दकस्य चिद्वर्तिका मंतरा स्यादिति मंत्रांतरसंवादाच्च एवं हव्या जुहान आसनि आस
न्यं प्राणमूर्चुरित्यादावपिव्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु अतएव हरदत्तेनापिकाशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयं अहोपोतः अत्र प्राञ्चः अन्नं

भस्मांगस्याकारस्यलोपः स्यादिति तथासतितक्षोत्यादौतकाराकारस्यापिलोपः स्यात् भस्मांगस्यानोऽकारस्येतिव्याख्यानेतु अनसामनसेत्यादौ स्यात् तंत्रादृश्या
 दिनाऽन्नंतस्यभस्यानोऽकारस्येतिव्याख्यानेपिअनस्तक्षोत्यादौअतिव्याप्तिरेवअतोव्याचष्टे अंगावयवइत्यादिभस्येत्यनेनआक्षिप्तःप्रत्ययविशेषःअंगंचेति
 द्वयमनोविशेषां अधत्तुअकारस्यअतो नोक्तदोषइतिभावःएतच्चष्यडःसंप्रसारणमिति सूत्रेभाष्येस्यष्टरषाभ्यांपदेइतिइयतैवसामर्थ्यादेकपदत्वैलब्धे
 पिसमानग्रहणंयत्समानमेवअखंडमिति यावत्तत्रयथास्यात्तेनसमासेनभवति रामनाम यूहइतियूषोमंडःमुहामलकयूषस्तुभेदीदीपनपाचनंइति
 दर्शनात् इति एतेन पंचमीसमासस्यपाक्षिकतां ध्वनयति तथाहि भाष्येवेमिदितामाथितिकः अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं उक्तं तच्चान्यथासिद्धं
 काचउपदेशेइत्येवविहितविशेषणाश्रयणादेववेभिदितेत्यत्रइति विधेयं न मथितं पण्यमस्येतिविग्रहेठकिठस्येकादेशेयस्येतिचेत्यत्रोपेइसुसुक्तां
 तात्कइतिकेदेशस्तुनभविष्यति ठस्याभावात् नचस्थानिवद्भावेनठत्वंअस्विधित्वात्ठस्येकइत्यत्रहिस्थान्यादेशयोः अकारउच्चारणार्थः अपीपचन्नित्यत्रा
 पिणिलोपस्यचडं न्यकारयोरेकादेशस्यचस्थानिवद्भावंविनापिसिद्धं विदिताहचर्यौदभ्यस्तादपिलडः एवमेतुसविधानात्नचसिचासाहचर्यात्त्रेडःसव
 किंनस्यादितिवाच्यं पूर्वसाहचर्यात् परसाहचर्यस्यवलीयस्वात् इतिदिक्पूर्वत्रासिद्धेनेतिएतच्चन्यायसिद्धमित्यवोचामत्रिपाद्याअसिद्धत्वेनतत्रये
 कर्तव्येअचःपरस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः तस्येति तस्यपूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तथाचस्थलत्रयेस्थानिवद्भावोवक्तव्यइत्यर्थः संयोगादिलोपेचत्तत्रल
 त्वेनिगात्पतेणत्वेमाषवपनीइहयस्येतिअत्रोपस्यस्थानिवत्त्वेननकारस्यप्रातिपदिकांतत्वाभावात्तत्त्वंन यत्वाहःकथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेपिपूष्णाइत्या
 दौरषाभ्यामित्यस्यनोपयोगः ष्टुत्वेनसिद्धेःनयाचषग्रहणमुत्रार्थमित्याकरेस्थितंततश्चरभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति सएवायंरभसवादःतथाहि उत्रैर
 र्थतयापीहषग्रहणंस्थितंततश्चपूष्णःपूष्णातीत्यादौरषाभ्या मितिणत्वस्यप्रवृत्तिःकेनवार्यताम् ष्टुत्वेनइतिचेत् नतस्यासिद्धत्वात् नचवचनप्रामाण्या
 सिद्धत्वं पुष्टःपुष्टिरित्यादौचरितार्थत्वात् नस्यषयोगात्इत्यंशोऽचरितार्थःइतिचेन्न तस्यपृथगनुक्तेः इहषात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापितुत्यत्वाच्चएवम

म. र.
२३

पुत्रार्थेषु ग्रहणमित्याकरो विरुध्येतेति चेन्न आकरे हि द्वहषग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं ननु पुच्छानीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति
दिकूलोपः प्रातिपदिकांतस्य लुप्तबद्धीके इति सौत्रत्वान्न तु षष्ठीतस्य रूपयोः पूर्वपदसापेक्षत्वेन समासासंभवात् प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः
तदंतस्येति षष्ठीतस्य रूपः तस्यानो योनकारः तस्येत्यर्थः उक्तं च हरदत्तेन विशेष्यमंतस्येत्यस्येति तदविभक्तिकं तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति
यत्र प्राचोक्तं प्रातिपदिकांतस्य पदांतस्येति यच्च व्याख्यातं अंतस्येत्युभाभ्यां संवध्यते इति तदौ रवग्रसं अंतस्येत्यस्यावृत्तिप्रसंगात् व्यधिकरणेषु द्वयाप-
नेष्वयदित् अमेदेनेव संवधेन प्रातिपदिकेनेवनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणो न तदंतविधौ सौत्रमंतग्रहणं शक्यमकर्तुं विभाषादिश्योः शीति न
पुंसकाच्चेति विहितः ननु जशसोशिः तस्मिन् भत्वा संभवात् भस्येत्यनेना सर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात् तदेतदाह असर्वनामस्थानेति अतएवेति।
दोषणी इति प्रयोगान् यद्यपि समाहारद्वयस्य एकशेषे कृते पिभाष्यं सुयोजं तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याप्यम् अन्यथा ककुदएकत्वं बाद्धे हि त्वं
च न लभ्यत इति भावः तमुपाद्रवदुद्यम्यदक्षिणां दोर्निशाचर इति रद्युः तत्र दक्षिणां दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया संवध्यते दोषंतस्येति दोषंतस्य तथा विधा-
स्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणमिति श्रीहर्षप्रयोगः तत्र दोषं हस्तदूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वी अतिशयं च गृह्णन्निमित्तं संवधः अमरव्याख्यातारस्तु दोषश-
ब्दं स्त्रियामपि स्त्रीकृत्यभागरिमतेन तापि दोषे तु क्त्वादोर्दोषाच भुजोवाहः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनं जयनिघंटुमुदाजहः दयोरन्हो भव इति तद्वितीर्थेति स-
मासः क्त्वात्तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् गजाहः सस्त्रिभ्यः इति टच् अन्होन्हएतेभ्य इत्यन्हादेशः अन्हः साय इति स्पतेर्घञि अवसानवचनः साय शब्दः सं।
स्याविसायेति ज्ञापकादे कदेशि समासः इत्यदंताः ॥ हाहानिति गंधर्वविशेषवाचकं अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं कौमारास्तु जहातीति हाहा इति क्रियाशब्द-
दंतो विश्वपावद्रूपमाहः तन्मते प्रत्युदाहरांतु अकारो वासुदेवः स्यात्तेन सह वर्तते इति साः तान्सानिति बोध्यम् इत्यादंताः आडो नास्त्रियाम् पुंसीति तु नोक्तं
अमुना कुलेनेत्यत्रेयथा स्यात् नच नुमारूपसिद्धिः मुत्वस्यासिद्धत्वादिको चीति नुमो प्रायेः नादेशे तु नासिद्धत्वं नमुनेति निषेधात् नच नमुनेति निषेधो नुम्यप्यस्तु

सम
२३

नेत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यं अमुष्मैकुलायेत्याद्यसिध्यापत्तेः अचयेः इदुच्चारणमिति डेरिति औदिति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे इदु
 द्यामुत्तरस्येत्यादिनाघिरुत्तरस्येति तु नोक्तं सूत्रे धे प्रित्यस्य षष्ठ्यंतत्वात् तंत्राहस्यादौ च प्रमाणाभावात् औदिति पूर्वसूत्रे इदुच्चारणमुत्तरस्य डेरिति कृत्तसंबंधस्य
 त्यागयोगाच्च औत्स्यादिति अत्र व्याचक्षुः औत्सित्वं स्वरितार्थं न विभक्तावितीत्वनिषेधस्तु न भवति अनित्यत्वात् अनित्यत्वं च इदमस्य मुरिति थमोस
 कारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणस्य तदिति तत्रैवोक्तमिति तच्चिंत्यं न विभक्ताविति सूत्रे डेरिति तस्तु तकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वे
 न पूर्वोपरीवेशात् युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वं स्तीर्णवर्हि विसमिधाने अत्रावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् अदिति परत्वं तु बुद्ध्यावित्यादावत्वे कृते
 स्त्रियां टाप्माभूत् इत्येतदर्थमित्याहुः तदपि चिंत्यं तपरग्रहणाद्विटापासहदीर्घोमाभूत् यप्सुस्यादेव लक्षणद्वयवाधेमानाभावात् अतएव कृत्वे जंत इति सू
 त्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाप्नेत्युक्तं टापाव्यवधानेत्यानंतर्यविधा तः स्यादिति तस्मात् औत्त इव अतोपि तपरकरणं उच्चार
 णार्थमेवेत्यवधेयं अनड् सो सोर्देत्येव सिद्धे अनड् द्विधान्मन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थे तेनोशनसः संवुद्धौ अनड् सिध्यतीति प्राच्चः तच्चिंत्यं सोर्देत्युक्ते
 हि अदशनेऽप्युत्तरसूत्रेणापि टास्यात् ततश्चोशनस्येत्सर्वनामस्यानेचासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् पुरुदं सेत्यत्र सांतसहतेति दीर्घः स्यात् यद्य संज्ञोपूर्व
 क्तो विधिरनित्य इति वा अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यं हलङ्गाभ्यो दीर्घात् दीर्घादित्येतत् उच्चारणे व विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह दीर्घादि
 ति परमिति नन्विदं विहितविशेषणं यासाक इत्यादावव्याप्तेः न च तत्र हलंतादिहितत्वेन निर्वाहः यः स इत्यादावति व्याप्तेः कर्तृत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः ह
 लिति तस्य च सुति सीत्येवं रूपत्वं एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यं लुप्त इति यद्यपीह लोपो व्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्म
 धनं हसिति प्रथमांतेन सामानाधिकरण्यादिति भावः दीर्घग्रहणं किं अति खट्वः निष्कौशां विः ननु इह समस्तस्य उच्चारणं तत्वं नास्ति न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनि
 मोनास्तीति वाच्यं अनुपसर्जने हितथा इह रूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्येव सत्यं तथापि उत्तरपदस्य उच्चारणं तत्वेन सोस्तुतः परत्वानपायात् न हीदं विहितं

शेषणमित्यवोचाम अतएवहुश्रेयसीत्यत्रसुलोपः स्यादेतत् गंगीयतेः क्विप् गंगीः इहेकारस्यस्थानिवद्भावेनापत्वाद्धिर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरितिचेत्सत्यं डीई
 आआपइतिप्रश्निष्पदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्तन्कश्चिद्दोषः सुतिसीतिकिं मेत्रा तासेस्तकारस्यलोपोमाभूत् नचैवमपि अभेत्सीत् इत्यादौसिचोलोपा
 पत्तिः सुतिभ्यांसाहचर्येणविभक्तैरेवग्रहणात् अपृक्तकिं भिनत्ति छिनतीतिप्रत्युदाहरंति तच्चिंत्यम् विशिष्टस्याहत्वात् सुतिसीनांहलितिक्लिष्टं व्याख्याया।
 तिप्रसंगापादनस्यानुचितत्वात् यदप्याहुः सुरासुनोतीति सुरासुत् तमाचष्टे सुरासयतिततः क्विप् सुराः सुरासौ सुरासः इहसुनोतेरवपवस्यस्यलोपंव्यावर्त्त
 यितुं अपृक्तग्रहणमिति तदपिनपरस्परसाहचर्येणसुतिसीनांविभक्तीनामेवग्रहणात् अन्यथासिचोलोपापत्तेरुक्तत्वात् प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणा
 च्चहलकिंविभेदननुप्रथमहलग्रहणं व्यर्थं हलंतात्यरेषां संयोगांतलोपसंभवात् अत्राहुः संयोगांतस्यलोपेहिनलोपादिर्नेसिध्यति रात्रुतेर्नेवल्लोपः स्यात् हु
 लस्तस्माद्धिधीयते तथाहिसखेत्यत्रनलोपोनस्यासंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् स्यादेतत् संयोगांतलोपोनासिद्धः नडिः संवुध्येरितिसूत्रेसंवुद्धिग्रहणाज्जा
 पकात् नचैवंगोमानित्यादावपिनलोपापत्तिः ज्ञापकस्यविशेषविषयत्वात् यत्रहिनकारविभक्तोरानंतर्येतत्रैवसिद्धत्वं व्याख्यानात् यत्वाहुः हेव्रह्मन्नितिनपुं
 तकार्थत्वात्तज्ज्ञापकमितितन्न लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावेनसंवुद्धौवानपुंसकानामित्यस्यावश्यकतयाचसंवुद्धिग्रहणस्यनपुंसकविषयत्वासंभवे
 नोक्तज्ञापकस्यसुस्थत्वात् तस्मान्नलोपोनप्रयोजनमितिचेत् इहतर्ह्यभिनेत्रेत्यत्रोरुत्वं न स्यात् तदिदमुक्तं नलोपादिरिति तथा अविभर्भवान् अजागंभ
 वानित्यत्रतिलोपोनस्यात् रात्सस्येतिनियमात् अत्रेदमवधेये ज्याव्ग्रहणं सोरेवविशेषणं नतुतिस्योः व्याख्यानात् अस्मिन्नेवसूत्रेदिहलपृक्तग्रहणं तिस्यो
 श्वग्रहणं नकर्त्तव्यं भवतीति भाष्यंचेहप्रमाणं यदिहिज्याव्ग्रहणं तिस्योरपिविशेषणं स्यात् तर्हिकथं तिस्योर्ग्रहणं स्यात्कर्त्तव्यतां ब्रूयात् यत्तु ज्याज्यां तिस्यो
 रसंभवएवेतितत्रङ्पंतादसंभवइतिसत्यं आवंतात्तुआचारकिंवतादत्रडः तिस्यिपौस्तएव अंगं गात् अमंगा इतियथानचशपाव्यवधानं एकादेशस्यपूर्वगत
 त्वेनग्रहणात् नचस्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् अत्रायंनिष्कर्षः ज्यापः सेरित्येवसूत्रफितुमुचितं नचसुराः सुरासौ इत्यादौधातोः सकारेप्रसंगः ज्याज्यां साह

चर्योत् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् राजेत्यादौ नलोपस्तु नडि-सुबु-ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव किंचाम्बिनोत्रेति उत्वमपि रूपपा
दं संयोगान्नलोपोरुत्वेदिति सिद्धकांडेपाठात् हरिवीमेदिनत्वेति यथा अविभर्भवानित्यत्रापि नदोषः एतस्येत्यत्र तकारस्यापि प्रश्ने वेणारात् सस्येति छेदात् ननु
उखास्तु दित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेन्न दत्वेकते तदप्राप्तेः असिद्धं दत्वमिति चेन्न सिद्धकांडेव स्वादिषु दत्वमिति पाठात् नन्वपदांतत्वात् न स्यादिति चेन्न
सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयाणात् तद्दीजंत्व सर्वनामस्थाने यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यातम् नचैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रूत्वविसर्गोऽस्य
तामिति वाच्यम् इतोदिति सिद्धे पृथिमथीत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात् ननु नैतज्ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हेपंथाः मंथाः ऋभुक्षाः नत्रहिदी
र्घो संबुद्धविति पर्युदस्तः नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् एवंतर्हि नलोपात् प्राक्संयोगात् नलोप इत्यथै नडि-संबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु तथा हि डि-संबुद्ध्यो
रिति षष्ठी नतु सप्तमी डे-लुक्लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावात् ऊंतस्य संबुद्धन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः नच प्रथमसंयोगान्नलोपं वि
ना संबुद्धं प्रातिपदिकं लभ्यते तस्मान् व्यापः सोरिति न्यासेन किंचिद्वाधकं यदितुव स्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते अधातुग्रहणेनैवोखास्तु दित्यादौ
दीर्घाभावसिद्धेः तर्हि हलव्यापः सोरिति सूत्रमस्तु यत्र यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातं ऊंतादावंतादीर्घाच्चेति तन्न व्यापौ हि दीर्घो नतु तदंतमपि नच दीर्घाङ्गं
दित्यादेर्दीर्घोऽतदंतं दित्यादिरथेति भ्यते दीर्घोदिति पंचम्या अनन्वयात् समासे उपसर्जनयोर्द्वौ षोर्विशेषणयोगात् उक्तं हि भाष्ये सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य
च विशेषणयोगेनेति एतेनानदीसंज्ञं ह्रस्व इ उ वर्णांतमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता सस्युरसंबुद्धौ इहेतोत्सर्वनामस्थानेत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते तदसंबु
द्धावित्यनेन विशेष्यते गोतोऽणितिसूत्राणि दित्यनुवृत्तं तस्मानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमाकल्प्येन इत्याह संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्थानेऽपि सस्युरसंबुद्धि
इत्येवंतु सूत्रं युक्तं स्वत्यात्यरस्य कृतयणादेशयोः खिसीशब्दयोरेतदनुकरणां ख्येति एवंतिती शब्दयोस्येति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः नतु मुख्यपत्त्यादिशब्दे कदेश
नुकरणादिदम् सस्युर्यः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य च तद्धित इत्यादि निर्देशात् इत्यभिप्रेत्याह खिति शब्दाभ्यामित्यादिपरस्येति ग्रहणमेव

म.र.
२५

पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थः। औत्त एतच्च नदीसंज्ञकेषु इद्गामिति पूर्वसूत्रेण वाध्यते धिसंज्ञकेषु अच्येरित्युत्तरसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्यविषयः
नचतादृशउकारोस्ति अत आह उकारेति यत्तु प्राचाघिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिद्ग्यां परस्येत्युक्तं तन्न तादृशस्य उकारस्याप्रसिद्धेः समुदायस्येति नचपर्युदा
सपिपर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदंतग्राहकत्वं शक्यं विशेष्या सन्निधानात् यत्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन यच्च स्वत्याक्तूत्रे कैयटेन तन्न
स्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गौणत्वेपीति अस्या घनड्वदितिभावः तथाच येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः तत्पुरुषे हिट्वाभाव्यमिति कै
यटः तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासांत इति कैयटः मिदचोत्यादिति सूत्रे तु च्क्रोष्टु स्त्रियां चेति सूत्रे च भाव्य
कैयट्योः ख्याधातौ माधवग्रंथे च स्फुटमेतत् अनुद्युशोवरूपा इंद्रसखा आग्नेया हिमरूत्सखा तीव्रं सोमं पिवति गोसखा यं इत्यादि प्रयोगाश्चैव मेव संगच्छं
ते तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् एतेन धिसंज्ञासूत्रेशोभनः सखास्यसु सखिरित्युदाहरंतौ हरदत्तन्यासंकारौ तदनुगा
मिनश्चान्ये उपेक्ष्याः पतिः समास एव एवकार इष्टोवधारणार्थः अन्यथा हि समासे पतिरेव इति संभाव्ये तथात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगो
स्वं स्यात् अथ कथं सीतायाः पतयेनमः पराशरश्च नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते प्रताविति उच्यते पतिरित्याख्यातः पतिः णोऽटिलोपे अचद्रित्योः इदि
कः अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् एतेन क्लृप्तस्य सखिरर्जुन इति भारतं सखिना वानरे देगेति रामाय णं च व्याख्यातं बहुग
ण बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संघ वैपुल्यवाचके अपि संख्यायते नयेत्यन्वर्थं संज्ञाविज्ञानात् अत एव उतिरपि तद्वित एव गृह्येते वतु
नासाहचर्योच्च न तु पातेर्इति षड्भ्यो लुक् षड्भ्यः परयोरिति बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोर्थः प्रत्ययलो
पेस्थानि च सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्यया प्रत्ययसाधारणमिति तेन शोभना
दृषदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्रात्वसंतस्येति दीर्घेन यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रा ल्विधावपि विध्यर्थमिदं तेनात्तु णोडित्यत्र हलादौ पितिसा।

राम
२५

वेधातुकेविहितद्रुम्लुपेपितस्मिन्भवति वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणं इतितुवर्णप्राधान्यविषयकंतेनगवेहितंगोहितमित्यत्रअबन्अस्मदितिअत्र
 प्राचाअव्ययेत्यपिपठितंतनुअव्ययानांप्रायेणनिर्लिगत्वादव्ययीभावस्यक्तीवत्वेपिलिंगांतराभावाच्चोपिहितंवस्तुतस्त्वितिअर्थप्राधान्यबोधकस्यव
 ह्वचनस्याभावात्गौणत्वेपित्रयादेशोन्याय्यःअस्याद्यनडुदितिभावःअकारोवक्तव्यइतितथाचवहुत्वाभावेओडुलोमिशब्दइकारांतःवहुत्वेतुअ
 कारांतःउडुलोमशब्दोऽन्यएवतस्यचइकारांतेषुव्युत्पादनंप्रासंगिकमितिभावःतथाचौडुलोमिशब्दस्यइदंतस्यवहुत्वेदंतत्वमितिभ्रमितव्यंइतिइदं
 ताःकिदितिनेनआतोलोपइटिचेत्यालोपइतिभावःययीपप्यादयइतियत्तुप्राचोक्तंएवंदेवेयज्यतिलक्ष्म्यादयःतन्नदेवान्यअतइतिविग्रहेइतिशौण्डि
 कसूत्रेणह्रस्वांतस्येवदेवयजिंशब्दस्योज्वलदत्तादिभिःसाधितत्वात्अद्योद्विजान्देवयजीन्निहन्मःइतिभट्टिप्रयोगस्यह्रस्वविषयतयेवव्याख्यातत्वा
 त् नचयजेदीर्घइंप्रत्ययःप्रतिपदोक्तोस्तिवहुलग्रहणात्कल्पतइतिचैत्भवेदेवंयद्यनन्यथासिंहंकल्पकमुपलभ्येतवेदेपिह्रस्वएवप्रयुज्यतेआयं
 जिक्ममनवेजातवेदसंइतिअतिलक्ष्मीशब्दस्यनदीत्वाद्भ्रस्वेआडागमेनुटिआमिचकृतेमहदेववैलक्षण्यमिति नवातप्रमीसाम्यंफ्रतच्चमूलएवस्य
 शीभविष्यतिक्विंतेतिएतच्चमाडुमानेशब्देचइतिधातोमाधवग्रंथेभ्यष्टंवहुश्रयसीतिइयसश्चतिनकपनाप्युप. सर्जनह्रस्वःइयसोवहुव्रीहेनेतिनि
 षेधात्पूरुस्म्यारव्योईदूदंतावितिइहवर्णयोरेवसंज्ञेत्यपिपक्षोस्तिआर्क्षीनघोरितिसूत्रस्वरसात्तयोस्म्यास्वत्वंतुड्यादिषुस्वतःकचित्तुस्त्रीवाचकवर्ण
 समुदायेघटकत्वेनप्रवेशात्शक्तिपर्याप्तधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात्तेननघंतादिन्यादिव्यवहारो न विरुध्यते एवंघिसंज्ञायामपिइवर्णोतदंतंवाधि
 संज्ञिइतिपक्षद्वयंबोधं वर्णसंज्ञापक्षेअसखीत्यस्यसखिभिन्नस्यावयवइत्यर्थःनतुसखिशब्दावयवंवर्जयित्वेति तेनानिसखिनेत्यादिनिर्वाधमित्य
 वधेयं पूर्वमितिह्येःप्रागित्यर्थःवक्तव्यमिति संज्ञायामथोदेशंप्रहृत्तौन्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वेतुवाचनिकंअचिश्रुइहघोरितिधातोरेवविशेषां
 नतुश्रुभ्रुवोरव्यमिचारादित्याहइवर्णोवर्णानधातोरितिश्रुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्यानेतुइयडु. वडोर्दित्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यंचदोषःक्षिपति

मः
२६

अद्युतत्दिदिवतुः ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः तद्धारणायेवर्णावर्णयोरच्यत्वेन विशेषणेतुक्लिष्टतेति भावः आंतरतस्यादिति स्थानतदिति भावः एरनेका
चः अचिश्नुधात्विति सूत्रे हं हनिदेशे पिधातुरेवेह संवध्यते न तु शुभ्रुवौ तयोरिवर्णासंभवात् धातुग्रहणं चाकृत्या उभयोर्विशेषणसंयोगस्यागस्पचेति व्याच
ष्टे धात्ववयवसंयोगेन्यादितत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिहयण उन्वौ उन्मः अंगविशेषणंतु हरिं हरीन् इत्यादिसिद्धये यदि हि धातुनांगं न विशेष्येत त
र्हि इहापि प्रथमं प्रथम इत्यादाविवपूर्वरूपं पूर्वसवर्णाचवाधित्वायणास्यात् धात्ववयवसंयोगपूर्वकी न भवति य इवर्णः तदंतत्वादंगस्य वृश्चिकशब्दस्येति भा
ष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपादानमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं न तश्च संवंधमात्रविवक्षायां षष्ठो वेति भावः सूत्रमतेष्या हृश्चिकसंवंधि
नीति अघ्रोपमलोपाधिति न च परत्वाद्धेरपृक्तस्येति स्यादिति वाच्यं वेरपृक्तलोपादलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिककाराक्तेः कौलुप्तमिति नपुंसके भावे
क्तः कौलोप इत्यर्थः इदं सर्वं कुमारीमिद्धं कुमारीत्यत्रापि बोध्यं अनन्यतयेति गौणत्वेपि अनङ्गित्वयोः प्रहृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यं दीर्घस्यापि नित्यतदर्थं
कृतयणानिर्देश इति भावः नन्वति सखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्त्तयितुं यणानिर्देश इति चेत् अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रहृत्तेर्दुर्वोरत्वात् न हि ह्रस्वेषु भाष्यं
न हि दीर्घेष्वित्यत्र प्रसाणमस्ति सोत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन सारवत्त्वात् न तथैव औचित्यात् भाष्या रूढत्वाच्च यत्प्रोक्तं चै
तिकेचिदित्युक्ताः सुख्य इत्याद्युक्तं यच्च तद्यास्यात् तृभिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तं पञ्चात्रोपष्टं भाष्यं प्रसादकृतं सस्युः पस्युः प्रसिध्यैयंत्यव्या
दित्याह पाणिनिः साधारणतन्मन्वानाः सुस्युः सुस्युः सुखीः सुतोः सुखीयति सुतोयत्यौ यौक्त्विवंतो तयोर्विदुः निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् लृन्परादिकं सुस्यु इ
त्यादिसाध्वेतद्भयं भाष्यगौरवादिति विचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनं कृतं तदेतत्सर्वं भाष्यकैयटापर्यालोकात्कनमूलकं इति कृतबुद्धयमवविदा कुर्वेत
शुक्लिय इति यत्तु शुक्लुः पक्षुः शुक्लः पक्षुः इत्युदाजहुः भाष्ये स्थितमिति चोपसंजहुः तदतिरभसात् ॥ इतीरंताः तृज्वत्क्रोष्टुः क्रुश आकाने अस्मात्सित
नीति तुम्ह त्यये क्रोष्टुशब्दः तृचि तु क्रोष्टुशब्दः द्वावपि सृगालवचनौ तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वेनामस्थाने स्त्रियां च तजंत एव तृतीयाशवच्युभयम

राम
२६

न्यत्रनुत्तं तएवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते क्रोष्टुरिति तु न्तात्प्रथमा तज्ज्वदिति तृतीयांतादितिः निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेना-
निदेशस्य षड्धि धत्वेऽपि प्राधान्यादि हरूपमेवातिदिश्यते तच्चनपचादेर्यस्य कस्यचित् किंतु क्रुशेरेव उपस्थितत्वादर्थत आंतर्योच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह क्रोष्टु-
शब्दस्याने इति नियमार्थमिति अन्येषां संज्ञाशब्दानां माभूदित्येतदर्थमित्यर्थः क्रोष्टेति अनङ्-हल्ङ्गादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः सच सर्वनामस्थाने चेत्य-
नेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादप्यनित्ये वन्यायः कृतेऽप्यनङ्-इकदेशविकृतस्य नन्यत्वेन तु च्वात् अन्यथा गुणकृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः रात्सस्य इह
तकारोऽपि प्रसिद्धे इति पक्षांतरं तेन हल्ङ्गादिसूत्रस्थानेऽप्यपःसोरिति निष्कर्षे अविभर्भवान् इत्यादिसिध्यति अजेर्धत् इत्यत्र तु चर्त्वे स्यात्सिद्धत्वात्-
लोपो न ननु कीर्त्तयतेः किपिकीर्त्तइति स्यादिति चेत् यथा लक्षणा मप्रयुक्ते इति भाष्ये तेनावर्त्ते इति व्याख्यातं परत्वादिति न च नुगित्येति वाच्यं तज्ज्व-
वेकृते सन्निपातपरिभाषयानुदो दर्शयत्वा इति भावः नुमचिरेति ननु रेणास्वविषये प्राप्तं सर्वे वाध्यं वाध्यसामान्यचिंता श्रयणात् तथा च वक्ष्यते नुमदी-
र्घोत्वानामप्रवाद इति एवं चाविशेषात् नुडप्यनेन वाध्यः तत्कथं विप्रतिषेधः उत्सर्गोपवादयोस्तदयोगादिति चेत् सत्यं अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दृष्य-
त्वानिति सूच्यते इति ज्ञापकात् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति संतोष्यं इत्युदंताः हृहरिति अयुत्पन्ना संज्ञेयं अतिचमूशब्देति प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यु-
क्तेः तथा च एवमतिचम्वदय इति प्राचोग्रंथो भाष्यविरुद्ध इति भावः वर्षाभश्च वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्स्त्रीलिङ्गप्रकरणा एव तत्सूत्रं वक्तुं युक्तं पु-
च्छिं गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योऽप्यमिति व्याचरव्युत्तद्रभसात् ददुरेहि पुच्छिं गे यं भेके मंडुकवर्षाभूशालूरप्लवददुं स इत्यमरे क्तेः भिन्नलिङ्गानां
नदं इति तेन परिभाषितत्वात् भेषां पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभूददुरे पुमानिति पादवकोशाच्च ददुरेणीति पाठांतरं षण्ण इति पुच्छिं गस्य प्राचां संज्ञा दंभतीति
दभीग्रंथेतुदादिः व्युत्पादित इति यद्यप्युज्वलदत्तेन दंफूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दंफेर्न लोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं तथापि कृत्यंतरेषु रमीग्रंथ-
इत्यस्मात् ऊप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तं एतच्च माधवग्रंथे स्पष्टं दशपादीकृतौ दर्भगां दंभूः नुमागमो नुस्वारश्च निपात्यत इत्युक्तं अयमूकारो न-

म. २.
२९

धातो रित्युवडो प्रसंगात् इकीपण चीति यण सचामिपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्णा इत्याभ्यां वाध्यते इत्याशयेनोदाहरति दंभूमित्यादि नचेहदन्कारेति यणशंकाः तत्र
अर्थवत एवग्रहणात् अस्पतुदन्शब्दस्य चानर्थकत्वादिति भावः एवं चायं ह्रस्वदिति फलितं श्रीपतिमतेनाह दन्त्रितीति माधवस्तु अं दंभू इत्यादि सूत्रे
णादृशब्दे उपपदेकप्रत्ययः उपपदस्य दन्नादेशश्च निपात्यते इत्याह दंभू रिति तस्त्सर्पजातिभेद इति केचित् कपिरित्यन्ये दन्कारेण अत्र दन्त्रितीनां
तपाठो मुस्यः मांनपाठोपिकेषांचित् वक्तव्य इति वर्णभ्रंशेति चकारेणुक्तसमुच्चपार्थः अनुक्तत्वभाष्यवार्त्तिकवलान्निर्णयमिति भावः तस्याचवर्षाभूपु-
नर्भवेति वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह अन्यस्यमिदमुच्यते वर्णदन्कारपुनः पूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति वामनेन तु दन्शब्देन पठित एव एवं स्थि-
ते यत्राचादकारेति पठितं यच्च तस्यौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतीत्युक्तं यच्चान्ये वार्त्तिकेन पूरितं अर्थमुदाहरति इत्यवतरितं तत्सर्वरमा-
सकृत्मेव नचभाष्येपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यं अं दंभू इति निपातितः इति माधवग्रंथेन कैयटादिग्रंथेषु विरोधापत्तेरिति यत्किंचिद्वैतत दीर्घ-
पाठे इत्ययं भाष्यदृष्ट्वा दिवहग्रंथसंमतः पाठः अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते यत्र तद्विद्वतावुक्तं एकदेशे विकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति नत्रस्या-
प्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात् नखणप्रत्ययोपिविकारः तस्माद्द्वस्वपाठेकारपूर्वकस्य उवडेव तथा दीर्घपाठेकारपूर्वस्योवडिति विवेकः स्वयं भूवर्त्ति-
प्राचा तु दंभूकाराभूशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतौ तन्निर्मूलत्वाद्दुपेक्ष्यमिति भावः इत्पूदंताः नृचदहृदं दस्युभयथेति सूत्राद्भयप्रथमं नुवर्त्तते छदसीति तानेदृ-
त्तेन चिंताजर्जस्वेन संवतनृणां कानामशांतेः कथानृणामेको गस्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः संगच्छंते केचित् नृदसीत्यनुवर्त्तयंति तदयुक्तं पूर्वसूत्रेणैव सिद्धि-
नृचेति सूत्रस्यैव यथापत्तेः यदपि पूर्वसूत्रेति सूत्रतस्तदित्यनुवर्त्तयंति तदप्ययुक्तं अविशेषणं विकल्पदर्शनात् तथा च धाता धातृणामिति मंत्रेतेति रोयैर्ह-
स्वः पठ्यते बह्वचैस्तु दीर्घ इति हि क् इत्पूदंताः ओतो गिदिति गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः तथा च गामित्यत्र परत्वाद्दृष्टौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशंका-
निरवकाशतया आत्वेन दृष्टिर्वाध्यत इति ओतो मशोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तं कैयटोपितत्रेत्यमाह ओत इति सूत्रं पाठ्यं गोत इत्योकारोपलक्षणात् यावाव्या-

राम
२९

स्वयमिति वृत्त्यादिप्रंथेष्वप्येवमेवस्थितं स्मृतौ रितियत्वाद्गोशब्देन श्रौणादिकेन सादृश्यात् योशब्द एवलक्ष्यते नत्वोकारांतमात्रं तेन स्मृतौः स्मृतवौ-
 स्मृतवइत्येव भवतीति तद्भाष्यविरूढं गोद्योभ्यामेव परस्परिणात्वाभ्युपगमे द्यौतोमृशसोरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादि र्वकाशः स्यात् तथा च गामित्यत्र परत्वाद्
 द्वेर्द्वोरन्या उदाहृतभाष्योक्तं आत्वस्प्रवाधकत्वं निरवकाशत्वं च न सं गच्छते इति दिक् । इत्योदंताः रायो हलि अर्थे रविभवा श्रपीत्यमरात्पुंस्व संरा वाभूपसा
 सृजेत्यादिप्रयोगाच्च रायिश्चादसइति भाष्यं तच्च कजंतस्यैशब्दस्य छान्दसत्वपरंतनुकेवलस्यापीति वांतीपीति सूत्रे कै यटः केवलोपि छान्दसइति पक्षांत
 रंस एवाह इत्येदंताः ग्लौर्मृगोकः कलानिधिरित्यमरः एवं जनानवतीति जनौः ज्वरत्वेत्पृष्ठे एत्येधतीति वृद्धिः जनवौ जनोश्च इत्यादि इत्यजंताः पुच्छिगाः रमे
 तिलिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिपदिकत्वात्त्वादयः यत्तु आवंतत्वादिति यच्च व्याचस्युः प्रत्ययांतत्वाद प्रातिपदिकत्वेपि पृथक्कृत्वात् प्रहृत्वात् इत्येध
 तितं न्नञ्पात्रं प्रहृत्वात्त्वात् प्रागेवोक्तत्वात् एड् ह्रस्वादिति परत्वात् प्रातिपदोक्तत्वाच्च संवुद्धौ चेत्येत्वे कृते हलञ्जादिलोपो न प्राप्नोति स्यात्पि कृत्वा
 दापत्वेप्याकाररूपत्वाभावात् आआवित्याकारं प्रश्नि ष्यदीर्घग्रहणाप्रत्याख्यानात् यथा श्रुतेपि एड् ह्रस्वादितिलोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादि निभावः या
 डापः यद्यपि यडित्येवोचितं नचोतोगुणइति पररूपापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तदाधात् तथाप्युच्चारणार्थोकारइति संभाव्येत अतः स्पष्टार्थे कट्क
 तः वृद्धिरेचीति वृद्धिः यत्तु प्राचा आटश्चेत्युदाहृतं तन्न प्राट् स्यादोष्ठकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेह आटोः भावात् सर्वनाम्नः स्याद्गुस्वश्च दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्
 अत्र वदंति सर्वनाम्नो सुद्धे स्येव सूत्र्यतां एवं च याटिपरिडित्वा दंत्यादेशोः सुडि-सर्वस्यामित्यादि सिद्धं स्यात्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजने चिपमिति अत्रेयं
 चिंता असुद्धेत्युक्तेः मुखे इत्यादि न सिध्येत् इति वस्तुतस्तु आमिसर्वनाम्नः सुट्प्रादो ह्रस्वश्चेति सूत्रप्रितुं युक्तं नचैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः दीर्घोच्चारणसामर्थ्य
 त ह्रस्वोच्चारणोप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारपितुं शक्यत्वादि त्ववधेयं विभाषा गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं यत्वाहः नवह व्रीहाविति निषेधे प्राप्नोति तदापा
 ततः तस्मालौकिकप्रक्रियावाक्यांतर्गतसर्वादि विषयत्वात् अस्पच समासविषयत्वात् योत्तरेति यत्वाहः यापूर्वा सोत्तराय स्यात् उत्तरपूर्वेति तद्भसात् पूर्व

म.र.
२८

निपातवैपरीत्यापत्तेः तीयस्येति इदं हि पुंनपुंसकयोः एव शक्यं अनेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीया तृतीयेति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः अं वार्थनयोः अत्र वार्ति
कं मातुर्मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते इति मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातृजदेशो भवति मात्रापुत्रस्य श्लाघ्यत्वेद्योत्पेगार्गीमाताऽस्य गार्गीमातृकः तस्य संबोधनं हे गार्गीमा
तृ न घृतश्चेति समासात् तस्यापवादोयं यत्र तु श्लाघ्यत्वं न घोत्पे किंतु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कवेव गार्गीमातृकः आवंतं पदं गमिति युतुयाडाप इति सूत्रं
व्याचक्षणैरुक्तं अतिस्वद्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वात् नयादृशवमति सर्वायेत्यत्र न स्यादिति न इह भसात् न ह्यनिदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
प्रवर्तते अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः तेन पादद्वारः स्यात्सुप्रसंगवनास्ति संज्ञोपसर्जनयोः पाठान्तर्युदासात् केचित्त्विति परिशिष्टकारादयः डिः ति
ह्रस्वश्च अप्राप्तविभाषेयं ह्रस्वोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयदुःवदस्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरंभात् इहेयदुःवदस्थानोस्त्रीशब्दमिन्नो नित्यस्त्री लिंगाविति त्रीणि
ईदूतो विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं अन्यथादृशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पदुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां वस्तीत्वेपि
नदीत्वं न स्यात् केयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात् हरदत्तमतेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च अतएवाख्याग्रहणमपहायस्त्रीशब्दमात्रं निष्का
ष्यसंबध्यते तदेतदाह इह सौचदुवर्णो स्त्रियामिति औत्वे प्राप्तिरिति परत्वादिति भावः यत्तु प्राचात्रौदिति सूत्रे धिनदी संज्ञावर्जिताभ्यामिति वेत्त्याह ना
सावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयवल्लभ्यः एवं च दुःवदभ्यामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव अचिरत्तः गुणादीर्घत्वान्मादिति नित्यस्त्री
तौत्यत्र न्तोडीति गुणास्पतिस्त्रः पश्येत्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्त्र आगतः प्रियतिस्त्रः स्वमित्यत्र न्तोडिति तु न्वस्परत्वमपवाद इत्य
र्थः बाध्यसामान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तिस्त्वसर्वस्य बाधादिति भावः विशेषकित्वाया तु मध्येपवाद इति न्यायेन दीर्घत्वयोरेव बाधः स्यात् न तु गुणास्य सा
मान्यविशेषपक्षौचजातिव्यक्तिपक्षवत्त्वस्यानुरोधाद्ब्यवस्थितौ इति केयटादौ स्पष्टं यत्तु व्याचक्षुः अपवादशब्दो वाधकत्वोपलक्षकः पूर्वविप्रतिषे
धेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति तन्निर्मुलं क्लिष्टं च यदपि प्रसादकतौक्तगुणास्य पूर्वविप्रतिषेधेन इतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थे इति तत्र

राम
२८

विधेरचरितार्थत्वात् न च दोसोश्चरितार्थता यणागतार्थत्वात् त्रिचतुरेर्विशेषणादिनि श्रुतत्वाद् द्वित्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नांगस्येति भा
कः प्रियत्रिरिति अत्र व्याचक्षते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमंगंतवर्तते त्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेवेति निस्त्रादेशो नेत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं जहत्सा
र्यायां त्रिशब्दोऽनर्थकः अजहत्सा र्यायां तु स्त्रियां वर्तते एव तत्कथं पुंनपुंसकवृत्तिसंगच्छतामिति अत्रेदं तत्त्वं न हत्सा र्थे वृत्तिरिहा भिमता लक्ष्यानु
रोधात् तेनांगस्त्रियामिति सम्पगेव त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवाचितात् भूतपूर्वगत्या उत्ररपदार्थप्रधानस्तस्य रूपइत्यादिसिद्धांतप्रवादस्यैवमेव निर्वाहा
त्वात् एवं प्रियतिसापुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव अजहत्सा र्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोः त्रिचतुरेरेविति विवक्षितोर्थः प्रत्ययोत्ररप
दयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रंथसंदर्भश्चेह प्रमाणा अनित्यत्वादिति इकोचीत्यज्यहं च हलिंगंतदिसंबुद्धौ नुसंवारयितुं कृतं अथस्त्रियामिति सुप्रसिद्धं
द्वोपसंभवात् संबुद्धिश्च लुकालुपेति प्रत्ययलक्षणो ननुमः प्राप्तिर्वाच्यप्रत्ययलक्षणं च न लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमिति आकरे संसृष्टे
दमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेश्यं लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचिदभ्युपगमेवाधकाभावात् तथा च प्रियतिसुप्रियत्रिरिति रूपद
यमपि उक्तरीत्यैव केयटेन स मर्थितं पूर्वविप्रतिषेधेनेति न चान्न प्रमाणाभावः प्रियतिसूणी प्रियतिसूणि इत्यादि भाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणा
त्वात् हेरत्वे सत्याविति विभक्ति संनिपातकृतमपित्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् नयासयोरित्यादिज्ञापकाच्चेति भावः इ
यादेशेति अजादो यइयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिसुचतुर्थेवनत्वन्यत्र गुणानाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बोधितत्वादि
त्यर्थः नेपदुवडुस्थानावस्त्रीनिष्ठतोययोरिति स्थानो अधिकरणो ल्युट् इयडुवडोस्थानाविति षष्ठी समासः फलितार्थमाह इयडुवडोस्थानिर्ययोरिति यत्रेय
डुवडोनिष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः यत्रत्वपवादेन बाध्यते तत्र न निषेधइत्येतदर्थे स्थानग्रहणं वा मियद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्पतइति प्राचः त
थापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति तथा च लाघवात्स एव सूत्रार्थ उचितः इत्याशयेनाह वानदी संज्ञौ कइति इति ह्रस्वश्चेति सूत्रेणैवमेव क

म.र.
२६

यंतही तिउवडःस्थानत्वेननदीत्वाभावात्इसोनपपन्न इत्याक्षेपःवहवइति केचित्तुवामीत्यतोवाग्रहणमिहापकृष्यव्यवस्थित विभाषांचाप्रित्यस
मादधुःतन्मदम तथासतीहनग्रहणस्यवामीत्युत्तरसूत्रस्यचवैयर्थ्यापतेः अन्येतुसामान्येनपुंसकमितिकथंचित्समादधुःनषट् स्त्रियांसदुक्तंतन्नभवतीति।
व्याख्यानात् अनंतरोडीविव्यवहितशब्दपिनिषिध्यतइत्याशयेनाहडीप टापौनेतिराःपुंवदिति रेशब्दस्यस्त्रीलिंगताया अपिस्मरणादिति भावः तथाचक्षीरस्वामी
रात्येनंराः स्त्रीत्येकइति स्त्रियांनोस्तरणित्तरित्य मरः इत्यजंतांस्त्रीलिंगाः अतोस् स्वमोरिति अमोऽम्विधानंलुग्वाधनार्थं अमस्यादिति एतच्चप्राचामनुरोधे
नव्याख्यातं संयोगांतलोपोरुलइत्यभि प्रायेणवा वस्तुतस्तुमइत्येवपदच्छेदःलाघवात् तत्रसोर्मकृतेज्ञानमितिसिद्धं द्वितीयेकवचनेतु अदेः परस्येत्यकार
स्यमकारेकृतेऽत्यस्वमस्यसंयोगांतलोपेसिद्धमिष्टं यत्तुवदंति एवंसतिमुपिचेतिदीर्घत्वंस्यादिति तन्न सन्निपातपरिभाषाविरोधात् यदपिदीर्घविधौसा
नप्रवर्ततइतितदपिनरुधादिभ्यः अमश्ना न्नलोपइति सूत्रयोः सुपिचेति दीर्घत्वेसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृताध्वनितत्वात् वैयर्थेनोपपादित
त्वाच्च पदप्याहुः अतिजरसमितिनसिध्येदिति तदपिन द्वितीयेकवचनेहि अतोमितिवाधित्वापरत्वाज्जरसिकृतेसन्निपातपरिभाषया लुकोप्र उतोरूपसिद्धिः
सुष्टेव प्रथमैकवचनेतु अतिजरमित्येवेव्यतेसन्निपातपरिभाषयाजरसादेशस्याप्रवृत्तेः अतइतितकार उच्चारणार्थः भसंज्ञायामिति सुडोःपुंसकं।
स्येतिपर्युदासेनासर्वनामस्यानंत्वादिति भावःस्येतिचइश्चाश्वयंतस्यतदहृद्वर्णावर्णयोरिति औडश्यमिति विभक्तित्वाप्रेतुर्वाश्यामितिस्त्रीलिंगात्
जशशसोः जसासाहचर्याच्छसपिसुवेवगृह्यतेतेनेहन कुंडशोददाति-शिसर्वनामशीत्यविभक्तिकोनिर्देशः महासंज्ञाकरणं पूर्वोच्यतेनुरोधात् अन्यतमस्यन्वि
ति एवंचसामान्यादिष्वन्यतमत्तमइत्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाएवेतिभावः सोरमादेशेइति यत्तुप्राचोक्तंस्वमोरमादेशेवाजरसिति तद्भाष्यविरुद्धं एवंच
अजसंवर्ततइतिहे अजरसमितिचापशब्दएव अजरसंपश्येति तु प्रयोगः साधुः किंतुअमादेशेकृतेजरस इतिप्राच उक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जरसोन्या
प्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधेप्रमाणाभावात् फलाभावाच्च सांतमहतः संयोगस्य सांतेतिपृथक्पदंलुप्लषक्षिकं संयोगस्येत्यनेनसमानाधिकरणमिति व्याचष्टे सां

राम
२६

नसंयोगस्येति उपधायादिति उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् मासंश्चंदसीति मासित्यस्यतकारः स्यात् भादौप्रत्ययेच्छंदसीतिवा
 क्यार्थः माद्भिः शरद्भिर्दुर्गेदरंतवइत्युदाहरणं ह्रस्वोपुंसकेइहह्रस्वश्रुत्याचइत्युपस्थितंतेनप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदंतविधिरित्याह अजंतस्येति प्रातिप
 दिकस्याचइतितुनव्याख्यातं संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरणास्यान्यायत्वात् सुवाग्राहणकुलमित्यादौ अतिव्याप्ये च सन्निपातेति अवर्णमाश्रित्यकृतो
 यादेशः कथं तच्छ्रोत्रेणमिन्नं स्यात् एतच्च एओइः सूत्रेइको गुणादृष्टीति सूत्रे च भाष्ये ध्वतितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दको सुभेनिष्कर्षे प्रापितमिति तत एवावधायै एवं
 चयाधातौ शुभं या शब्दस्य स्त्रीवस्य इयि श्रुभं प्यदिति यन्माधवेनोदाहृतं तत्रादत्तव्यमिति भावः स्वमोर्नपुंसकात् अयं लुकपूर्वविप्रतिषेधेन न्यदाद्यत्वस्य किमः
 कादेशस्य च वाधकः परत्वाद्धित्यंदाद्यत्वे अमृभावेन तं कुलमिति स्यात् दृष्टोत्वेति अतिसखिनिकुलानि इत्यत्र सख्युरं संवुद्धविति णो द्विजात् दृष्टिः प्रमाकारिणा
 इत्यत्र तु अच्चवेरित्यौत्वम् प्रियक्रोष्टृनीत्यादौ तच्च द्वावंप्राप्तः ननु नुमुटोः कोर्विशेषः तत्राह नामीति नुमसुअंगभक्तत्वात्स्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः त
 तीयादिषु पुंवदिति अर्थानुमह्रस्वयो प्रतिषेधोयंप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति षीलुशब्दस्य हि वृत्तव्याप्यजातिः वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फलेतु फलत्वव्याप्यजातिः
 वृक्षविशेषप्रमेवत्वं तत्राउभयथापि पुनपुंसकयो नैकंप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः अस्थिदधि अतिदधेति दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः यत्तु प्रियदधेति उरः प्रभृतिषु
 दधिमधुशालीति पाठान्नित्यः कपूंप्राप्तः भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः तच्चित्तं भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेषु नुपलंभात् स्त्रियां
 तु प्रियदध्याप्रियदधेइतिकेचित्तन्न सन्निपातपरिभाषया वहिरंगपरिभाषया च डीपोऽप्रवृत्तेः तस्मात्पुंसोवस्त्रियामपि अतिदधेत्यादिकमेव बोधं सु
 धीनीति परत्वानुमादप्रड्वाध्यते सुधियेति पुंवत्वपक्षे नुमोऽभावादिप्रड्कब्धः श्रेयस्यो प्रसन्नत्वं बहुश्रेयसीकुलं अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न ईप्रसोवह्रिही
 नैति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिनिश्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः अन्येतु उपसर्जनह्रस्ववनिषिध्यते नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव इअयसि बहुश्रेयसिनी
 इत्याहुः सुः प्रस्यः सानुशस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः तस्मिन्नपुंसकत्वरूपमाह सूनिसानूनीति पुंसिशंभुवत् प्रियक्रोष्टृनीति यत्तु प्राचाप्रियक्रोष्टृणी

म.सु.
३०

त्युक्तं तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविस्मयन्नुव्यावस्युः विभाषातृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकोविप्रतिषेधः भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवो
दाहृतत्वादिति तन्न उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् यदाहः नचोदाहरणमादरणीयमिति किंच पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिकानुवद्भावमात्र
विषयकत्वे तत्र तज्ज्वावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाधुत्वात् नच प्रियक्रोष्टुनेत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलं पुंवद्भावपक्षे
नस्यद्वारत्वात् स्वपमपितथोदाहृतत्वाच्च नच समाहारद्वैगौपंचक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावाभावात् तत्र तज्ज्वावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यं एवमपि भाष्योदा
हरणसंभवेन संस्यत् उपलक्षणं तदिति चेत् हंतैव प्रियक्रोष्टुनेत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकां शानुग्रहायेति दिक् सुल्वेति पुंवत्त्वपक्षे नुमभावा
द्यत् सुलुनेति श्रोः सुपीतिपाणं बाधित्वा परत्वानुम् यदिगंतमिति एतच्च रादाने इति धातौ अतिरिक्त्वा ह्यणकुलमिति प्रकृत्यमाधवेन स्यशीकृतं अन्ये
तु सुष्टोशोभाषितपुंस्कः स एवेदानीमिगंतः एकदेशविकृतस्या नन्यत्वात् नतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः तथाच रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः तस्मादेजंते
षुक्तो वे पुंवद्भावो माधवमतेनास्मि मतां तरेत्वस्मि अतः प्रथवा प्रथया सुनावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्यति इत्यजंतानपुंसकलिगाः लिङिति
लिह आस्वादनैकिप लिट् सुलिट् त्विति ह्यस्य जश्च नडः तस्य स्वरिचेति चत्वे नटः तस्यासिद्धत्वात् डस्सीति पक्षे धुट् चत्वे तकारः नपदांता द्वोरिति धुचनि
षेधः चयोद्धितीया इति तु नेह प्रवर्तते चत्वे स्यासिद्धत्वात् एतेन ते च प्रत्याहाराय कचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणे र्भेदुक्तं लिङ् सुलिट् लिङ् लिट्
ठाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तं तथाच प्रातिशाख्येपि ऊष्मादयं प्रथमं स्पर्शमेकै द्वितीयमाहुरपदांतभाजं इति श्रौतेश्च पदांतेत्यादिविशेषां संगच्छते
दादेर्दातोर्धः धातोरित्यावर्तते तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकाललक्षयतीत्याशयेनाह उपदेश इति आहृत्तिफलं पृच्छति उपदेशे किमिति अव्याप्सति
व्याप्तिपरिहारः फलमित्याह अधोगिन्यादिना एकाचोवशो भष् म्लीति निवृत्तमिति यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञस्य मलिपरतः पदांते चेति तत्रामा
दिकमेव अधोक् अधोग् अजर्घाः इत्याद्यसिध्यापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्या प्रकृतत्वाच्च तत्ररुलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च धुम्यां धुशु इत्यादौ पदांतड

राम
३०

त्येवसिद्धेः पदपित्तौ त्रेणव्याख्यातं क्लितुपरे प्रातिपदिकसंज्ञस्येवेत्यादितदपिनिर्मूलं निष्कलं चेत्युपेक्ष्य भवति नश्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रा
गेवेति भवः षत्वचर्त्वे इति चर्त्वस्यासित्वात्पूर्वेष्वन्ततश्चर्त्वमिति भावः वाद्ब्रह्मद्ब्रह्मेर्दीदित्वान्नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं ननु द्रुहादयो दि
वादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वाद्ब्रह्मादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणोरधादिः तदन्तर्गणोद्ब्रह्मादिरस्तु मैवं तथा हि सति यद्ब्रु किनस्या
त्निर्दिष्टं यद्गणेन चेति निषेधात् दोधुकुदोधुट् इत्याः यणः स्थाने इति विधिप्रदेशेषु सूत्रशाठकवद्भा विसंज्ञाश्रयणमिति भावः वाह ऊर्ध्वसोः संप्र
सारणमित्यतो नुवृत्तं संप्रसारणं ऊर्ध्वविशेषणं तेनालोत्यस्येति न यत्तु प्राचावाशब्दस्येत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः किंतु कथंचित्कस्मितार्थक्यत्र म्प्रवृत्तस्येति
छंदस्येवेति छंदसि सहः वहश्चेति सूत्रे छंदसीत्यनुवृत्तेरिति भावः यत्तु ऊर्ध्वकृते सवर्णादीर्घः भूहः भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धं तथा हि ऊर्ध्वग्रह
णं मास्तु संप्रसारणमेव विधीयतां तस्य लघूपधगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वो ह इत्यादियं स्थिते क्रियमाणं वहिरंगपरिभारो ज्ञापयति
सत्याहितस्यां वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात्तं रंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं तन्वनकारांते अकारांतो पसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति
चेत्तमेवं भाष्यकारोक्तज्ञापकवले नैव तादृशस्थले खिप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति केयटहरदत्तादयः एतेन वा पूर्वहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परा
स्ताः अथवा ऊहतेः क्विपुट्यवधेयस्वसुसुवसुः प्रत्ययः तेन तदंतं ग्राह्यं ससजुषोरुरिति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते तच्च वसोरेव विशेषणं ननु संसु
ध्वंसोः अव्यभिचारान्न नाप्यनुहः असंभवादित्यभिप्रेत्याह सांतवस्वतस्येति पदांते इति क्लीति प्राचः प्रमादः ससमित्यादावतिव्याप्तेः सहेः साडः
सहेरिति किं सहडेन वर्तते इति संडः यस्य नास्ति डशब्दोस्त्रियथा मृड इति सडस्यापत्यं साडिः हांताः दिवश्चोत् प्रातिपदिकस्येति अयुत्पन्नस्य दिवेर्दि
विरितिन्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वानतुद्विवृत्तीडादाविति धातोः निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति परिभाषया तेनाक्षदूरित्यादौ न भवति औ
तस्तकार उच्चारणार्थः सुद्युभ्यामिति उकारस्य संप्रसारणत्वाद्बल इति दीर्घः प्राप्तेः उदिति तपरसामर्थ्यान्न भवति यत्तु प्राचोक्तं दिवो वा आत्वममी।

म. सु.
३१

तितदुपेक्षितं मुनित्रयानुक्तेः निष्कलत्वाच्च यामितिरूपं तु योशब्दस्यैवेति बोध्यं वांताः षट्चतुर्भ्यश्च बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितं अर्थोच्चा
मः परत्वं शब्दद्वारके तेन तदंतविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति ननु बहुव्रीहौ तदेतद्वक्ष्यति गौणत्वे तु नुदनेष्यते इत्यादिना द्वित्वइति अ
चोरहाभ्यामित्यनेनां ताः कमलालक्ष्मीः लांताः मोनोधातोः पदांतइति क्लीतितुपद्यपि प्राचानुवर्तितं तथापि काशिकादावभावात् निष्कलत्वाच्चोप
क्ष्यं किमः कः ननु इमं अइत्येव सूत्र्यताम् त्यदादीनां इमोः स्यात् इति व्याख्यास्यते किं शब्दश्च द्वे प्राक्पठिष्यते नानर्थकइति निषेधारंभसामर्थ्याच्चालो
त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्याशंकाह अकसहितस्यापि त् ट्त्वे क इति स्यात् कुति होरित्याद्यर्थे किमइत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः नन्वेवं
गणकार्येत्वाभावाद्दुपसर्जनेपि स्यात् मैवम् त्यदादीनामित्यनुवर्त्यवचनविपरिणामेन त्यदादेः किमइति व्याख्यानात् अनुवर्तिसामर्थ्याच्च हसूत्रे द्वि
पर्यंतानां इति नियमस्यत्यागात् उत्सर्गइति तेन तदोसः साविति सूत्रेऽनंत्ययोरिति किं हेसइति भाष्यं भो अच्युतइति च न विरुध्यत इति भावः नास्ती
त्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव यत्वाहुः इदमस्तु संनिरुष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृतं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचना
देवविधिस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति तदापाततः सन्निरुष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्यसमर्पकत्वे वाधकाभावात् विप्रकृतस्य
पिवुध्यासंनिधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्च तथा च भट्टिः हापितः कासिहे सुभुवहे वं विललापसइति अनाम्यकः प्रत्याहारइति नेतुं यत्पि मी
क्ताविति विशेषणादिति भावः अनभ्यासविकारइति तेन भृत्रामित् अर्त्तिपिपत्तौश्चेति इत्वे अलोऽन्यविधिरस्त्वेव विभर्त्तिपिपत्ति ननु स्मायादेशात्प
रत्वादनादेशः स्यादित्याशंकाह नित्यत्वाच्चेऽस्मै इति कार्यविधातुमिति अपूर्वबोधयितुमित्यर्थः ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थो दयो न वि
धीयंते किं त्वनूद्यंते तेन एनादेशेन एतेन नक्तंभीरुरयं त्वमेव तदि संराध्ये गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं भीरुत्वस्यानुवादत्वेन विवक्षितत्वात् मांताः सुगा
णिति अनुनासिकस्य किम्लोरिति दीर्घः न च तस्मिन् कर्त्तव्येऽद्योपणिलोपयोः स्यानिवद्भावः शंक्यः दीर्घविधौ तन्निषेधात् कौविधिं प्रति निषेधा

राम
३१

दितिभावः एतेन सुगम्भीश इति प्राचो ग्रंथंगणपतेः क्विविति व्याचक्षाणाः उपेक्ष्या इति ध्वनयति तदीयग्रंथोपि समर्थनीय इत्याग्रहेतु इत्यं समर्थतां सर्वलो-
पित्वेन क्विवाचरतीति क्विपशब्दाचार क्विवंतात्कर्त्तरि क्विपतेन विज्ञित्यर्थः गणाः उपधादीर्घ इति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेन डो संबुद्धौ चेति प्राचा-
मनुरोधेनेयं व्याख्या कृतं तस्य संबुद्धं तस्य च पदस्येति षष्ठ्यंततया व्याख्यानं तूचितं एवं हि प्रत्ययलक्षणां सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणं क्ले-
शेन कर्त्तव्यः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशंक्याहनचेति षष्ठीमिति बाहृद्धित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्य चादितिभावः इत्यसिद्धत्वादिति निय-
मसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता चेति पक्षस्य द्युद्भौ लुडी तिसूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादितिभावः निषेधरूपे-
ण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यं सुविधिमुदाहरति आत्वमित्यादिना स्वरविधौ तु पंचार्मेदिकसंख्ये संज्ञायामिति समासेन लोपे कृते अ-
वर्णांतं पूर्वपदं ज्ञातमिति अर्मेचावर्णं द्वचत्र्यच इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्त्रं लोपस्यासिद्धत्वान्न भवति संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र न लोपे कृतेऽपि इत्यादिना-
स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति कृतितु ग्विधौ तु ह्रस्वभ्यां ह्रस्वस्य पितीति तुङ्गन कृति किं ह्रस्वत्र ह्रस्वत्रे वेति तु कस्यादेव प्रतिदिवेति कनिन्युवृषितक्षिरान्निधन्वि-
द्युप्रतिदिर्व इति कनिन् ह्रस्वित्वेति यत्तु उपधायां चेत्युपन्यस्ततन्न दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् इन्हनु उपधाया इति उपधादीर्घस्यैवायं नियमः ते-
न ह्रस्वायते इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव तथा ह्रस्वत्वात् अत्र ह्रस्वत्वात् अनुनासिकस्य किरुलोरिति दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते उ-
पधादीर्घमात्रापेक्षयानियमविज्ञानात् इतिभावः हंतैरस्य पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे हंतैः प्रसंगादस्य उदाहरणमाह प्रहण्यादिति प्रकृतौ-
पयुक्तं शमाह अत्यूर्वस्येति एका जुनरेति न च लोपे कृते एका चत्वं नास्तीति वाच्यं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वा-
च्यं तस्य दोषः संयोगादिलोपत्वत्वात् तेषु इत्युक्तेः यत्तु अद्गुप्वाडिति सूत्रे ह्रस्वप्रः सुप्र इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकांतेति गत्व-
प्रसंग इति तत्पंचमी समासो मास्त्वित्वाशयेन तस्य दोष इत्यत्र गत्वग्रहणं मास्त्वित्वाशयेन वा बोध्यं गत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं ग-

म.सु.
२२

वृकोस्तुभेचप्रपंचितं वस्तुतस्तुकुमतिचेन्नित्यंणत्वमिह न्याय्यं सर्वथावेकल्यिकं नित्यं वा प्राप्तां गत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धं भाष्ये तु कुव्यवायेहादेशे
षु प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राद्या निहंते रस्यूर्वस्यैत्यस्यूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्युक्तं एतच्च वार्त्तिके काशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः वा
र्त्तिकेन सूत्रावपवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् माधवेनोक्तमिति इत्यहितदीयो ग्रंथः मसंज्ञाया
मद्वेषे उत्ररपदमनञ्च स्थानिवद्भावश्चात् विधित्वान्नेत्येकाजुत्ररपदत्वाभावात् प्रातिपदिकांतनुष्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्ना इति त।
ज्ञाप्येति किंचाल्विधित्वान्नेत्यसंगतं अल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात् तस्याप्रवृत्तौ युक्तं तस्मैव वाच्यत्वात् विकल्प इत्यप्यसंगतं कुम
तिवेति सूत्रस्य दुर्वोरत्वात् इत्यवधेयं मघवावहुलं अर्चणस्य सावनञ्च इति सूत्रात् तद्व्यनुवर्त्तते तदपेक्षायाच मघवेति षष्मर्थे प्रथमा तदाह मघवन
शब्दस्येति अथातोऽिति अथातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अचतिग्रहणं हि नियमार्थं धातोश्चेद्भवति अचतेरेवेति एवं च गोमानिवाचरतिगोमानित्यादौ संप्रा
तिधातुत्वेपिविध्यर्थमधातुग्रहणं एतच्च मूलस्य वस्फुटी भविष्यति ननु कुर्वन्नित्यादाविवसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन नांतत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्या
शंकाह इहेति बहुलग्रहणादिति क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः निपातनादिति महेर्हकारस्य घकारः अबुगागमः कनिन् प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य नि
पातनादित्यर्थः प्रत्याख्यातमिति तथा च छंदसीवनिपावित्यत्र कैयटेनोक्तं मघवावहुलमित्येतन्न कर्त्तव्यं श्वनुश्नितिनिपातनात् मघशब्दात् म
नुपाचभाषायामपिशब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति यत्र वार्त्तिककर्त्तुक्तं अर्चणस्य मघोनश्च शिष्यं छांदसंहितात् मनुवन्योर्विधानाच्च छंदस्युभयद
र्शनादिति यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तत्त्वनिवृत्तमधो दात्र मघवनशब्दविषयकं छंदस्यैव विधानात् अतो न कैयट
स्य पूर्वोपरविरोध इति ध्वनयन्नाह छंदसीत्यादि अतो दात्रं त्विति पद्यपि श्वनुश्नित्यत्र कनिन्ता एत इत्युज्वलदत्तादिप्रथमहिम्ना आयुदात्रत्वं ल
भजेतशाधिरक्षासमद्वो अरूणास्सपर्णाः पूषात्वेतो न यतु अग्निर्मूर्द्धी निर्मज्जानं न पर्वणो जभारत्वमर्यमा भवसियत् इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्ता

राम
३२

नादीनामंतोदात्तस्य निर्विवादतया कनिष्पत्त्यय एवोचित इति भावः मघवावहुलमिति सूत्रे मघो न इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्यो
तिलोपमाशंक्यनेतदस्ति अन्यदेवहीदमव्युत्पन्नप्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यत इति वदन्त्यास्कारेपिमघवनशब्दस्यांतोदात्तत्वे भाषा
यामपिसाधुत्वे चानुकूलः एवं स्थिते मत्तुपमाश्रित्यत्रादेशं प्रत्याचक्षाणो भाष्यवार्तिककर्त्तौ मघवानित्यत्रादेशपक्षेपि दीर्घस्वीकुरुत एव फलभेदे प्रत्याख्या
नासंभवः अतो बहुलग्रहणाच्च सिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसंमतमेव फल्वाहुः मत्तुप्यक्षेपिच्छंदसत्वान्नदीर्घइत्येव भाष्यस्याशय इति तन्न मत्तुवंतस्सुच्छंद
सत्वे मानाभावात् उदाहृतभट्टिकैयठविरोधाच्चेति दिक्कृतेन श्वनुक्षन्नित्यत्र निपातस्य मघवन्नित्यस्यत्रादेशे दीर्घाभावान्मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रंथः प्रत्यु
क्तः तथा च कातंत्रसूत्रं सौमघवांन्मघवावेति विचारचिंतामणावपिमघवानेव मघवेत्युक्तं काशिकायामपि दीर्घेण वदश्यत इत्यलं बहुना अर्वाणस्तु यद्यपि
ऋधातोर्विचिगुणे च अरितिरूपं तस्मान्मत्तुपि अर्वेत्तावित्यादि सेत्स्यति छंदसौवनिपाविति वनिपिवेदे अर्वेतिलोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति रूढिशब्द
श्चायं वाजिवाहवर्गंधर्वहयसैंधवसप्तयदन्यमरकोशात् अतोर्थोपिनभिद्यते तथापि नांततांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तज्ज्वक्रोष्टुरि
ति त्रिसूत्रीवत् यत्तु हरदत्तेनोक्तं अर्वेन्मघवनशब्दोर्ह्योरपि भाषायामसाधुत्वमेव अर्वाणस्तु मघो नश्चेत्यादिभाष्यादिति तदापाततः भाष्यस्य विशेषविषय
तायाः प्रागेवोक्तत्वात् तथा च श्रीहर्षः बाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वइति प्रायुक्तं ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणोपि आंतरतम्यादनुना
सिकः स्यादित्याशंकाह आआदिति यत्वाहुः इहानुनासिको न अनर्गत्वेन स्वर्गग्रहणाभावात् न च तपरस्तत्कालस्येत्यनर्गत्विध्यर्थमिति वाच्यं भाव्यमा
नः स्वर्गान्नगृह्णातीति निषेधात् गुणानाम्भेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसंग इति अत्रेदं वक्तव्यं अनर्गत्विध्यर्थमिति शंका यां भाव्यमा
न इत्याद्युत्तरमसंगतस्याप्यविषयत्वात् यत्वाहुः भाव्यमानोर्गित्यादि अन्यथा चोः कुरित्यादावपि निषेधापत्तेः तत्रोदित्करणसामर्थ्यात् न निषेध इति चे
त्किमनेन वकवं धनप्रयासेन तपरस्तत्कालस्थिति सूत्रे अत्रत्य यग्रहणास्य भाष्यकृताननुवर्तितत्वाच्च किंच शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतं अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्ध

म.सु.

रत्वात् एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युत्साहिव्यक्तपेतरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् एतेन भाव्यमानो एष
वर्णोऽत्र ह्यतीति निषेधादाकारो नानुत्पत्तिक इति प्रसादप्रयोज्यप्रत्युक्तः दीर्घस्पर्शनात्वेन मूलशैथिल्यात् थोन्यः स्यान्त्यादेशो ह्यव्ययनक्रौथेन्ये इत्ये
वसिद्धे इतो द्वचनं त्रभुक्षिन्नं थोन्यादेश इति केचित्तु अन्यादेशमाहुः तत्राकारप्रश्लेषो व्यर्थः यत्तु न्यासकृता प्राचा चोक्तं अनेकाल्पत्वेपि थकारमात्रस्या
यमादेशः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न्यायादिति तन्न द्विशिष्टस्याप्रसंगेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् प्रसंगादाह स्वियामिति सुपथीति इ
नः स्त्रियामिति कपुनकृतः समासांत विधेरनित्यत्वात् युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च न पूजनादिति निषेधस्तु नायं विषयः षचः प्राचीनेष्वे
वसद्वर्तिवश्यं माणात्वात् पथिमथीत्यात्वथोन्यश्चलिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्न भवति शविति यत्तु प्राचा इतो त्सर्वनाम
स्थाने थोन्य इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातं तदसत् निर्वाजलक्षणपत्रेः क्लीवं औः श्यां सुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः सुपंथानि पश्येति शसिरूपस्यासिद्धिप्र
संगाच्चेति भावः अत्रेदमवधेयं पंथानमात्मन इच्छतियथी पतिततः क्विप् अत्रोपयत्नोपो एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वं न्यः पंथाः इतो त्स
र्वनामस्थान इत्यत्वं न भवति इत इति त परकरणात् एरनेकाच इति याणां बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च थोन्यः संयोगपूर्वकत्वात् न यण् पंथियो पंथियः
पंथियं पंथियो भस्यते लोपः पथः पथा पथीभ्यां पथीभिः इत्यादि एतेन इतो त्सर्वनामस्थान इत्यत्रस्था न्यादेशे च त परकरणं मुखसुखार्थं मिति
हरदत्तग्रंथः प्रत्युक्तः यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणो न्ये च सखीः सुतीरिति वत्पथोः पथ्यो पथ्यः इत्याद्युदाजहुस्तच्चिंत्यं सावात्वस्पदवोरत्वात् यत्तु प
थिमथ्यभुक्षामिति नात प्रकृत्यनुकरणमेतदिति तदप्यपार्थक्यं एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात् पंथा इत्यत्रापि नित्यत्वादिशेषविहितत्वाच्च पूर्वी
मात्वं कृतेभानां तत्वेन न्यादेशा प्रसंगाच्च पदप्याहुः अत्रोपस्पस्थानिवत्वादिह कौलुप्तं नस्थानिवदिति तु नेहा श्रीयत इति तदपि चिंत्यं तथा सति यण् प्रसं
गात् स्वत्यादिति सूत्रे सखीः सुतीरित्यादि निर्वाहाय कौलुप्तं नस्थानिवदित्यस्य केयदादिभिः संचारितत्वात् इतो इत्यत्र त परकरणां कुर्वतः सूत्रकृतेऽपि

राम 33

कूलत्वाच्च तस्मात्तन्व्यादेशश्चन्याप्यएवेति स्थितं एतेन मथीः मथ्यो मथ्यः इत्याद्यपि प्रत्युक्तं मंथाः मंथियो मंथिय इत्यादेरेव न्याप्यत्वात् यदापि न
समुक्ष्यो ऋभुक्ष्य इत्यादितत्र सावात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव औडादिषु यण दुर्लेभः संयोगपूर्वकत्वात् तस्माद्भुक्षाः ऋभुक्ष्यो इत्यादिवोध्यं स्वाता षड्भु
देशः संख्यं विशेषयितुं तस्मात्संख्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संयद्यत् इत्याशयेनाह संख्येति यत्र प्राचा उपदेशकाले संख्यं
नाताचेत्युक्तं तस्य चेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादि स्वग्रंथ विरुद्धं संप्रत्यनांतत्वेऽपि उपदेशेनांतत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन न न्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकाया
मपितुल्य इति चेत् किंततः बाधे हृद्वेन्य साम्याक्ति हृद्वेन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात् यत्रु व्याचरव्युः उपदेशकाले यौषकारनकारौ तदंतेत्यर्थः देवदत्तस्य गु
रुकुलमिति वत् समुदायेन संबंधात् ना समर्थ समास इति तदापाततः अवयवेन संबंधव्याख्याय समुदायेन संबंधादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् किंच य
त्र उपसर्जनपदार्थः स संबंधिकः तत्र द्वयी विधा सापेक्षोपि समस्य तद्व्येका प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देदनादिनापि संबंधः स च गुरूणा सह
अत्यन्तिगर्भः देवदत्ते न सह तु तदीपगुरूत्याद्यत्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा उक्तं च हरिणा संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्साव्यपे
क्षान्तिवृत्तौ कपिनहीयते इति समुदायेन संबंधोयेषां गुरुकुलादिना संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यंते तद्धतासहेति च अत्र तु उपसर्जनं न स संबंधिकं येन द्वयी
विधावकाशमासादयेत् नन्विहापि अत्र शब्दः स संबंधिकार्थो स्तीति चेत् न उपदेशकाले यौषकारनकारविति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात् अन्यथा हि उपदेश
कालेऽपि यस्य इति वक्तव्यं स्यात् वस्तुतस्तु तदपि अत्र शब्दो हि अवयविनिर्माकांक्षः न तु यत्र कुत्रचित् अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात् राज्ञोपि हे
शितु ई शितव्यं प्रति साकांक्षत्वात् राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति कोशात् यदितु ऋद्धं प्रत्यनाकांक्षतेति ब्रूषे तर्हि समं प्रकृतेपि सन्निपाते
तथा च उपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्कूलमपीति भावः यत्वाहुः परिभाषाया अनित्यत्वाद्भ्रुकृत्स्यादिति तस्माद्समात्रं इष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभा
षानिर्विषयत्वापत्तेः किंच उपदेश इति निर्मूलमपि यत्रु वदंति अत्र ग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति तदपि न संख्येत्यस्या कर्षणेन संज्ञिपर

म.सु.

त्वसंपादनेनचसामर्थ्योपक्षयात् नोपधाया नेतिलुप्तषष्ठीकमंगस्यविशेषणं गौणत्वेति वहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावः प्रिया-
पञ्चामितिजकारद्वयमध्येचकारः अष्टनूत्त्राहलादविति रायोहलीत्युत्तरसूत्रात् हलीत्यपृष्यतेतच्चविभक्तेर्विशेषणमितिभावः तेनाष्टानामित्यत्रनु-
टःपञ्चादेवसन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादात्वंनतुततःप्राक् अन्यथा अष्टनूत्त्रामितिस्थितेपरत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वेकतेऽनांतत्वेन षट् संज्ञाभावानु-
नस्यार्थं नचपथोद्देशपक्षेऽतरंगत्वात्प्रागेवकृताषट्संज्ञाएकदेशविकृतन्यायेनकृतात्वेपिसुलभेतिवाच्यं अल्विधौ उक्तन्यायायोगादितिभावः अष्टभ्य-
श्रीश कृताकारादिति ननुहलीत्यपृष्यतइत्युक्ततत्केथकृताकारादित्यत्र आह अष्टभ्यइति कृतात्वस्येदमनुकरणं नतुलक्षणवशसंपन्नमात्वं तथाहि
सतिवृष्यमाणाज्ञापकेनतस्यवैकल्पिकतयालाघवार्थमष्टभ्यइत्येवब्रूयात् इतिभावः इदमिति श्रुतमनुमितेचेत्यर्थः अष्टनोदीर्घादिति दीर्घातादष्टनःप-
रात्सर्वनामस्यानविभक्तिरूदात्तास्यात् अष्टभिः दीर्घात्किं अष्टभिः मध्योदात्तमिदं षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिवाधित्वात्पुत्रपोत्तममित्यस्यप्रवृत्तेः ष-
ट्त्रिचतुर्भ्योयाकृतादिर्विभक्तिस्तदनेपदेउपोत्तममुदात्तस्यात् इतितस्यार्थः एवंस्थितेह्रस्वव्यावृत्त्यर्थक्रियमाणदीर्घग्रहणं आत्वस्यनित्यत्वेव्यर्थमेवस्यादि-
त्यर्थः पूर्वस्मादपीति एवंचप्रियाष्टइतिहरदत्तोद्वाहनेष्टुत्वंनसंभवतीतिभावः नचपूर्वत्रासिद्धीयेनस्यानिवदितिनिषेधः तस्यदोषइतिसापवादत्वा-
त् ननुरषाभ्यामितिप्रतिपदोक्तं गौणत्वेतत्रग्रहीष्यामः नतुष्टुत्वविधिलभ्यमितिचेत् मैवम् भाष्यमतेतदयोगात् तथाहिरषाभ्यामिति सूत्रेऽपदांतस्यसूहे-
त्यइतिसूत्रमनुवर्त्येणग्रहणंपदांतस्येतिनिषेधसूत्रंचभाष्येप्रत्याख्यातं नचमूर्द्धन्यशब्देनष्टुशब्देनवानिर्वर्त्येणानेणकारेवैषम्यं सुवचंयथोत्तरं सु-
नानांप्राप्तामितिस्थानिवद्भावोचितः शब्दकोस्तुभेतस्यदोषइत्यत्राणत्वग्रहणंमास्त्वितिनिष्कर्षः कृतस्तद्रीत्याप्याह कार्यकालपक्षइति नचयथो-
द्देशमाश्रित्यष्टुत्वमस्त्वितिवाच्यं फलभेदेप्रत्याख्यानासंभवेनकार्यकालपक्षस्यैवेहत्याप्यत्वादितिभावः अतएवपंचमीसमाप्तप्रत्याख्यानपक्षोपष्टुमे-
नापिष्टुत्वं प्रत्याशानकार्या फलैक्यायकार्यकालस्यैवन्याप्यत्वेनासिद्धत्वस्यदुर्वारत्वात् निष्ठायांसेटीतिसेड् हणात् ज्ञापकात् पूर्वस्माद्धिधोस्थानिवद्भाव-

राम ३४

नानित्यतयानेह प्रवृत्तिरिति संभवेदुत्प्रेषायदिलस्येष्टुत्वं प्रमितं स्यात् लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां तावत् जश्यामोरि
ति औश्वं हिलुगुटाविवगौणत्वेन भवति अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औशिति अष्ट इति
या एतच्च स्मृतेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं तथाच औश्वविधो कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवोचितं तथाच जसिप्रियाष्टान इत्येव
स्यान्नतु प्रियाष्टा इतीत्याशंकोक्तं भाष्ये यथा लक्षणमप्रयुक्त इति न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः वामनोपि अष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंतग्रहणं प्रिया
ष्टावित्युक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावाद्भवति इत्याह हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रंथमुपादाय यथा पुनर्गोणातायामात्वं न भवति
तथातद्धिधावेव बद्धपत इति प्रतिज्ञाप्य अष्टान् आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात् उपसर्जनेप्यात्वं भविष्ये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्
र्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः हलादावेवेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्ये प्र
तीयते तथापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपंचितमन्यत्रेति भावः प्रियाष्टा इति प्रथमेकवचनं उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्ट इति नांताः भुदिति बुध्यते किं पृथंताः
अविष्टधृक्किंचिदिति कृतावुपपदेयजेः किन् धृष्णोतेर्द्विवचनमंतोदात्तत्वं च सृजेः कर्मणि किं नमागमश्च दिशेः कर्मणि उत्पूर्वास्त्रिहेः किन् उपस
र्जनलोपः षत्वं अंचेः सुप्युपपदे किन्चेत्यर्थः युजेरिति कुंचेरप्येवं नलोपाभावस्त्वधिकः कनाविति इकारसूच्चारणार्थ इति भावः सन्निहिते इति या
नुश्वः तृतीयेधात्वधिकारे इति तन्न सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् युजेरसमासे सर्वेति यत्र प्राचोक्तं सुठीति तन्न सर्व
नामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात् लक्षणायां बीजाभावात् क्लीवेयुजी इति द्विवचनेति व्याप्ये यत्र वदंति न पुंसकेशसियुं स्त्रीत्यत्रनुस्वस्यादिति तन्न न
पुंसकस्य फलच इति नुमः संभवात् सुलोप इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् परत्वादादौ नुम् ततो हल्च्चादिलोप इति भावः किन् प्रत्ययस्य कुः पदांत इति यत्र प्रा
चोक्तं मलीति तन्न मलीत्यस्यासंनिहितत्वात् निष्फलत्वाच्च यत्र तस्योत्रेण व्याख्यातं मलीत्यतो मं डूकप्लुत्या मलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपिन कश्चिद्दोष इति तन्न

सृष्ट्यादौ प्रतिव्याप्रेः खन्निति खंजती, ते खन् खजिगतिवैकल्ये पौत्रजेः दीर्घश्चेति यत्तु प्राचो व्याख्यातं विणोणिन्वाहुं पधाट्टिरिति तन्न पंचपावाद्
 शपाद्याचानेन क्विदीर्घोरेव विधानात् स्कोः संयोगेति लुप्तपक्षीकं कलंताभ्यां विशेष्यत इति व्याचष्टे पदान् इत्यादिना भृञ्जतीति भृद् क्विप् सस्येति जश
 तस्याभिद्धत्वात् पूर्वश्चुत्वमित्यर्थः एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता ऊर्गिति ऊर्जवलप्राणनयोः अस्माच्चुरादिष्यताद्वा जभासेत्यादिना क्विपणिलोपः
 स्वक्तेः कुत्वेन स्यानिवत्पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च इह जांतेष्ववयाइति नोदाहृतं मंत्रेष्वेतवहो क्येति प्रकृत्या अवेयज इति विहितस्य णिवन
 क्त्वपवादस्य पदान्तेडसश्चादसत्वात् यत्तु श्वेतवाहु क्यशासपुरोडाशवयाजं डसिति प्राचोक्तं तन्न डसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात् पवपि
 अवयाइति प्रतीकमुपादाय णिवनिति प्राचा व्याख्यातं तन्न अपवादस्य डसो विषये उत्सर्गस्य णिवनो प्रकृतेः तदोः ससावनंत्ययोः अनंत्ययोः किं हे सपर
 त्वात् यदाद्यत्वं वाधित्वा सत्वं स्यात् ततो हल्ङ्गादिलोपेरुत्त्वविसर्गौ स्यातां किंच स्त्रियां सेति न स्यात् वस्तुतस्तु अनंत्यप्रहणां शक्यमकर्तुं नचोक्तदोषः पु
 नः प्रसंगविज्ञानेत्यदाद्यत्वसंभवात् सकृद्गताविति पक्षेऽपि तदोः सस्मावित्यस्यानंतरं अदसइतियोगं विमज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्या
 तुं शक्यत्वात् ननु यथान्यासे दीयतेः क्विप् स्वइति प्राप्नोति नियमे तु द्वइति स्यादिति चैत्मेवं गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन हीरित्यस्यैव न्याप्यत्वात् डेः प्रथमपे
 रम् डे इति पृथक् पदं लुप्तपक्षीकं प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणा इति व्याचष्टे डे इत्यस्येत्यादिना डेः सुटोरमिति सुवचं अधिकरणत्वविव
 क्षयेति यदितु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत् आत्वयत्वाभ्यां विशेष्य विहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् नचैवं अंस्त्वो
 पइति पक्षस्य निरालंबनत्वापत्तिः साम आकमिति समुद्रनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः युवं वस्त्राणीति शेषे लोपः यत्तुः कश्चि कायामुक्तं पंच
 ष्याश्चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचना न्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति तद्भाषाऽपेक्षया च दसितु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय
 विति बोध्यम् मपर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रे किमर्थमिति प्रश्नः अंगकार्ये इति एतेनांगहृत्ते पुनर्हत्तावविधिरिति परिभाषाऽर्थत उपनिवद्धा अंगे अंगा

विषयं वृत्तं वृत्तं नयस्यतदंगवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्कते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायां अविधिरिति हितस्या अर्थः एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः
आत्तौ ज्ञेति सूत्रद्वयेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितं अन्यथा हि ज्यादादिति आकारन्न ब्रूयात् बहोर्ध्वोप इत्यतो लोपमे ननु वर्तयेत् अकृत्स्नविति वाच्यं सिद्धं स्या
निति ज्ञानोश्च जं विदध्यात् अतो दीर्घो यतीति दीर्घो भविष्यतीति न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र तदाद्यत्वे कृते सुप्ति दीर्घो तस्यादिति वाच्यम् द्वयोरिकस्य इति
निदेशे नोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् यत्तु केचित्परितिष्ठि तस्येति पठन्ति द्वाभ्यामितितु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति तद्वाच्यं विरुद्धं स्यात् ननु क
ति जायते इत्येषामपि दीर्घे विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापकद्वयस्यापिशिथिलसूत्रत्वापत्तेः यदि तु भ्यसेभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि परिनिष्ठितस्येति न पाठ
सर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरतया योज्यः अनित्यत्ववलफलितार्थकथनं ननु ज्ञा यंश प्रविष्टमिति वास्तु एव तु काशिकादिग्रंथोपिकं थं चिन्नं तु शक्य
इति दिक् मकारान्तरमित्युपलक्षणं जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्यसां तस्य जस इति व्याख्यानादतो मिति सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति
व्याख्यानादेति बोध्यम् अविभक्तिकमिति तथा च डे प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्त्स्य अमः प्रतिषेधो यमिति भाष्ये शं कितं न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यं
एतेन पुंसकृयोर्नत्वा प्राप्तेर्युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानिवा अलिङ्गते युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरपि असिद्धिप्रसंगाच्च योचि अचिकिं युवाभ्यां यदितु युष्मदस्मदो
रुष्मदस्मदोऽहलौत्तोहलौत्तनुवर्तते ननु इह अचीतिमास्तु परिशेषादेव सिद्धेः युष्मदस्मदोः हलादाविति योचीत्यग्रहणान्परिशेषसिद्धमिदं रायोहली
त्योचि युष्मदस्मदोः नन्वेवं किमनादेशग्रहणे न नद्यादेशो हलादिरस्ति मेवं भ्यमः सत्वात् अभ्यम् पक्षे तु योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम् प
क्षे योचीति न चान्तलोपपक्षे पररूपं वाचित्वात्सवर्गादीर्घः स्यात् अकारोच्चारणासामर्थ्यादिति वाच्यं एतन्निवृत्त्याऽकारोच्चारणास्य चरितार्थत्वात् युष्मद
स्मदोऽसौश शित्वं सर्वादेशार्थं अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात् न च वैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशोत्तयत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् न चावयवस्यादेशोत्तयपिविभक्तेरना
देशात् स्येवेति वाच्यं सर्वसर्वपदादेशादिति सिद्धांतात् इदमेव शिचं ज्ञापयति सर्वसर्वपदादेशादिति अर्थवत्येव स्यान्त्यादेशिभावविश्रान्तिरित्यर्थः सिचडा

म.सु.

३६

द्वयसुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापिवाध्याः इदंत्ववधेयं अंत्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्ताः अंगवृत्तपरिभाषयावारणायः यदितु अंगस्य यस्कार्ये तद्विष
यित्येवसापरिभाषानत्वंगाधिकारमात्रपरितिदुरग्रहस्तर्हि अशित्यत्रातो गुण इति पररूपेणाकारं प्रश्लिष्याकाररूप एव अश भवति न विक्रियते इति या
ख्येयं सुत्तु स्यादेशस्यापवादो शितितन्न अशादेशप्रवृत्तिकालेशे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः भाविन इति कृते हि शेषलोफे कारांतत्वात् प्राप्ताः सुटसमुद्गा
स्यस्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तते इति भावः शेषलोपध्रुलोपे इति पक्षे तु सुट्ट हं व्यर्थमेव आकामिदीर्घोच्चारणमवर्णो दीर्घार्थे अन्यथा पररूपे स्यात्
नकारोच्चारणसामर्थ्येण त्वनिवृत्त्या अभ्यमइव चरितार्थत्वात् इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनेकवचनशब्देन प्रत्ययपरोक्तिवर्थे पर
वित्त्वात् स्यात्तंतत्फलं दर्शयति समस्य माने इत्यादिनाद्येकत्वेति पंचकंप्रातिपदिकार्थे इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः त्रिकपक्षे तु द्वेका
र्थवाचिनी इति पाठं संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् न पायात् समासार्थो मुख्यविशेष्यं अन्यसंख्यश्चेद्युष्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायु
क्तश्चेदित्यर्थः स इति अर्थपरत्वात् अयत्तासामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात् प्रत्ययपरत्वे तु न स्यात्तमिति अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः एवं चतुर्थश्लोकेपिनपु
नवोत्वमौचनेत्युक्त्वा प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वमाश्रितमिति फलितेन च कृत्रिमकृत्रिमन्या यविरोधः वचनग्रह
णसामर्थ्यादेव तद्भावात् अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव श्रूयात् द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिः तस्यामिति व्याख्यानसंभवात् इति भावः अतित्वाकमतिमाकमितिय
नुवदंति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्टग्रहणानस्थानिविशेषणं बाधात् तथापि उपलक्ष्यं तु भवति तेन यस्यामस्सुट्टे भावी तस्यैवाम आकमा भवितुं न च
तद्गोणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं बाविहा यतृतीयः प्रकारोस्ति न च सुट्टामोः पृथक् स्थानित्वमिदं निर्दिशते च श
ब्दस्य द्विवचनस्य चाभावात् यदितु सूच अस्वे तिसमाहारद्वंद्वो व्याख्यायेतयोम्यतावलाच सशब्देन सुडेव गृह्येत तथा हि यदिसुट्टग्रहणमन्वाच्यशिष्टततः स
सो न स्यात् अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यासोऽप्रसक्तेरिति अत्रेदं वक्तव्यं यस्यामः सुट्टे भावीत्यादितावदाधितं आकमापहतस्य सुडन्वयाभावात् आ

सम
३६

कनः सुडभावी इति चेत्तर्हितमेवोपलक्षयेत् आदेशद्वारकेण परंपरासंबंधेन स्यानिनमुपलक्षयति चेत्तद्वैवंपुष्पाकमित्यादौ सुटश्रूयेत साम इति निर्देशः
 मयोन्नश्रूयत इति चेन्न निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् यदपि समाहारद्वंद्वप्रकृत्यन्वाचयशिशुत्वेदृषणाभिधानंतदप्यसंभन इति
 क साहित्यविवक्षया केवलस्याप्रसक्तिरिति परमवशिष्यते तदपिन प्रक्रियादशायां स्थितस्यामः उन्नरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुटश्रूयकवुभ्युत्प्रेक्षणेन
 साहित्याभ्युपगमात् अतीतानागतयोस्यंद्रष्टेतिवत् तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शनेसंबंधइति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यतया च इत्येरे इति सूत्रेदं प्रेक्षितं
 जोरस्य इरेत्वि आतेतिपेरेभावेतस्य कसुप्रभृतिषु चरितार्थतया इति कृते इत्योरिति द्विवचननिर्देशात् लाक्षणिकस्यापिरेभावः पुनः क्रियत इति स्थितमा क
 र इत्योरित्येकशेषः साम इति तु द्वन्द्वः सहविवक्षात् भयत्रतुल्यैव वस्तुतस्तु साम आकमिति सूत्रेकेवलोल्यामंतरेण निर्दिष्टः तस्य आकमित्यानि वद्भावे
 नाम्नात्समुद्गत्वाच्च साम इति प्रवर्तते गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्तैव पर्यवसानं अतएव शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षेण सहफलैक्यमपिसिध्यति सर्वथापि आ
 नित्वणामिति मयामिति कैश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यं अतिवाकमिति माकमित्यादेर्भाष्यकृते वोदाहृतत्वादिति दिक् षष्ठा दिविशिष्टयोरिति
 एतदसर्वेषु पदस्येत्थधिकाराच्च भ्यंते स्थग्रहणानुविभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्त्यामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति वदेरशेषे रिति युष्मान्श्रुतु
 प्रवृत्त इति तु प्रार्थः पाठप्रत्युक्तः अस्मानित्यस्य समानवाक्यस्यत्वाभावादेवाप्राप्तेः स्थग्रहणादिति तिष्ठति रहानोवर्तते यथासमयेति षुसुग्रीवेति समयमा
 हासेरिति गम्यते तेन षष्ठा दीनविजहतेरिवादेशाद् इत्यर्थः युष्मत्पुत्र इति युवयोर्युष्माकं वापुत्र इति विग्रहः पदान्तरत्वं संपादयितुमिति शब्दः प्राचातुना
 सोप्रयुक्तः तत्र पदान्तरत्वाभावादेवादेशेन भविष्यतीति किं स्थग्रहणेन च बाह्वादिपंचकेति पंचानामध्येऽन्यतमेन योग इत्यर्थः युक्ते इति नपुंसकेभावेत्
 षष्ठा र्थः अतएव निपातनात् भावेशः दर्शनं पश्यः तच्चेहज्ञानमात्रे अदर्शनं लोप इत्यत्र यथा मनुचाक्षुषज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात् तदेतदाहा
 अत्र क्षुषज्ञानार्थे रिति भक्त इत्यादि अत्रूयाचस्युः येन हरेस्त्वं भक्तः तेनैव कारणेनाहमपि भक्तः इतियोज्यं यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतु निर्दिश्येतततः ॥

म.सु.
३७

सापेक्षविधानेत्वमेवतदिममिति वत् अन्वादेशो न स्यादिति अत्रेदं वक्तव्यं सापेक्षविधाने न्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतं आदेशो हि विधिः किंचिद्विधायप
 आदितरविधिश्चान्वादेशः न तु निरपेक्षत्वगर्भः अशब्दार्थत्वात् शास्त्रे तथा परिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यते इति वाच्यं वन्यद्विपेते
 न्मथितात्वगस्य अथेन मद्रेस्तनयाशुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेपि एनादेशदर्शनात् तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न तदेनमुच्चं चितशासनं विधेर्विधेति
 कीनाशंनिकेतनातिथिं इत्यादि प्रयोगविरोधात् नक्तंभीरुरयमिति तु न विधिः किंत्वनुवादः अतस्तदिममिति न विरुध्यते एवं स्थिते येन त्वं भक्त इति यच्छ
 वेद्व्याहारहैशोव्यर्थः किंतु तेन त्रापत इत्येव संबन्धः प्रक्रांतार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः पर
 स्यात्प्रांतं तथा त्रायत इत्यस्मात् परं स इति प्रथमांतं न च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्थितिभ्रमित्वं स हरिस्त्वांमां त्रायत इति तंत्रेणानेकारकसंबन्धात् अनु
 षंगार्थ्युपगमेष्वेकतिङ्क क्यमिति परिभाषिते कवाक्यत्वानपायाच्च सामंत्रितं संज्ञाविधावपिमहासंज्ञाकरणासामर्थ्योत्तदंतग्रहाणां आमंत्रणमामंत्रितं उ
 पचारात्तत्साधने च त्रिः विभक्तं तेन चामंत्र्यते न तु केवलया विभक्तेत्याशयेनाह तदंतमिति आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वसंबो
 धनेतरपूर्वसंबोधनं हित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नेते आदेशा इति केचिदिति तत्र केचिदित्यनुचितं उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात् यच्च व्याचस्यु
 त्रिसूच्यामयमर्थ इति तत्र तृतीयसूत्रार्थस्य तेनासंस्पर्शात् पादः पत् तदवयवस्येति निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं लभ्यते दांताः अग्निमंथती
 तिमग्निमंथते श्चकिपिएतदेवरूपं दूदितस्तुनलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमंथावग्निमंथः यांताः उकार इति आंतरत स्यादिति भावः इह स्वयं जनयो रि
 तिव्यंजनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशः दीर्घस्तु विसदृश इति भावः उक्तं चेति वा त्रैककृतेति शेषः केचित्तु पूर्वस्यैव मुत्वादमु द्रे डित्युदाहरति न द्राघ्यादौ नोक्तं
 मित्युपेक्षितं उदरेत् अचः इत्यस्मात्पादः चांताः अत्वसंतस्य चाधातोः इहाधातोरितियोगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैव प्रतिषेधः नात्वं त
 स्पेति कैयटहरदत्तादयः तदेतद्दर्शयति धातुभिन्नासंतस्य चेति उभे अभ्यस्तं दे इत्यनुक्त्यैव सिद्धे उभेग्रहाणां समुदायप्रतिपत्त्यर्थे इति व्याचष्टे उभे समुदि

राम
३७

तदिति अन्यथाहिनेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् जक्षित्यादयः षट् जक्षइति पृथक्पदं इति शब्देन जक्षिरेव परा
मृश्यते इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तदेतदाह षड्धातवोऽन्ये इति तांताः गोपायतीति गुप् क्विपिक्विक्षिते आपादय आर्द्धधातुकेवेति आ
याभावः पांताः त्यदादिषु अनालोचने किं तत्पश्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यगात्तादृशादयस्तुरूद्धिशब्दादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यंते अतएवाज्ञानार्थाद्
शेरिति संगच्छते भाष्येतु कर्मकर्तारिव्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेसंपश्यंति जनाः स इवायं यश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो नत्रविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विष
यीकरणावृत्तिनादज्ञानार्थोदिति संगच्छते नशेर्वा अत्र कल्प्योत्पत्त्याणि नीयं नष्टमित्यादावति प्रसक्तं च न गिति षड्गकाः प्राग्वत्शांताः नुम्विसर्जनी पशव्य
कयेपि घृत्वेनेति सनः सस्पृञ्चविसर्गयोः कृतयोः वाशरीति विकल्यात्पक्षे सकारः तेन शराव्यवाये सुपः सस्पृञ्चत्वं पूर्वस्य घृत्वेनत्वादेशप्रत्ययोरिति षः
अपदांतस्येति निषेधादिति भावः एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धेशरग्रहणास्य प्रयोजनं चिंत्य व्यास्यानादिति असंभवादिति हरदत्तोक्तिस्तु नादत्तव्यासु
हिस्तु इत्यत्र संभवादिति भावः संयोगांतेति नचास्मिन्कर्तव्ये वहिरंगत्वेनातौ लोपस्यासिद्धत्वं शक्यं पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगांतलोपस्येव वहिरंगत्वात्
कथंते हि क्वच्यं कलत्रं शाल्वं चाचक्षणं संयोगांतलोपोनेति प्रागुक्तमिति चेत् न तत्र हियाणाः प्रतिषेधो न वारुलोपोपादिति पक्षद्वयेपिलोपाभावे निर्णीते
तत्रैकरूप्याय पूर्वपूर्वमंतरंगमिति ग्रहीतुं युक्तं अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य न प्रयुक्तलोपस्य चलक्षपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पृज्वात् इह तु आद्ये पक्षद्वये सं
योगांतलोपस्य स्पृज्वात्तद्वैकरूप्याय वहिर्भूतनिमित्तापेक्षं वहिरंगमित्यस्यैव न्याप्यत्वादिति दिक् तक्षिरक्षिभ्यामित्यादि यत्तु वदंति शुक्लं चक्रं शुक्रं वा
पदतोषुकलोपः शुलशुक्लौ शुल्याचः चक्रौ चर्भ्यौ शूः शुक्रौ शूर्भ्यौ मिति तत्सर्वमनेन प्रयुक्तं अयं तु विशेषः तत्कुरक् इत्यत्र संयोगांतलोपो निर्विवादः तत्र
लोपोपि दुर्लभ इति दिग्गिति यत्तु दहेर्द्वेः षोरेरिति कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपे षस्य जश्चेदिधडिति नैमिषीणोक्तं तत्रा मादिकं दादेर्घे इति घत्वस्य ढत्वा
त्स्य जागरूकत्वात् पांताः विद्वानिति विदेः शतुर्वसुं अदादित्वाच्छपो लुक् सेदिवानिति भाषायां सदवसश्रुवः इति क्व सुः सेड् षइति ननु तदनुबंधग्रह

म.सु.
३८

णेनातदनुबंधकस्येतिपरिभाषयाविदेः शत्रुर्वसुरित्यस्यैववसोःसंप्रसारणंयुक्तंनक्वसोःसत्यं वसोरुकारानुबंधकरणंक्वसोःसामान्यग्रहणार्थंउगित्वस्य
स्थानिवद्भावेनापिसिद्धेःइहगमिप्रभृतिभ्यःक्वसुर्नोदाहतःक्वदसत्त्वात्कवयस्तुप्रयुजते श्रेयांसिसर्वास्पधिजगुषस्तेतंतस्थिवांसंनगरोपकंठ
इत्यादिक्वदसाअपिक्वचिद्भाषायांभवंतिमासश्चदसीतिसामान्यापेक्षंज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयंपुंसोसुड्-विवक्षितइतितेनपरमपुमानित्या
त्रपरत्वादसुडि-कृतेसमासांतोदात्तत्वंभवदसुड्-एवाकारस्यभवतिपरसप्तम्यांतुनैतत्स्थित्येत् सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेवपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेसंसुन
धर्मिणो हलस्योत्तेतद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैव आदेशस्य प्रसंगात् नचोकारस्य कृतोपि स्वरोऽन्यत्वात्निवर्तयिष्यते असुड्-श्चात्यत्वात्करिष्यतइतिवाच्यं अंत
रंगोस्वरुक्तेर्वेवहिरंगस्यासुडोऽसिद्धत्वादितिभावः एतच्चकैयटहरदत्तादीनांअनुरोधेनोक्तंवस्तुतस्तुपरसप्तमीपक्षोपिस्वरुपपादःअकृतव्यूहपरि
भाषायाःअत्ररंगपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयं नन्वेवमसमासेपिअसुडि-कृतेप्रातिपदिकस्वरेणसतिशिष्येनप्रत्ययस्वरस्यवाधात्असुड्-उदात्त-
त्वंस्यात् इष्यतेतू कारस्यपुमान्पुमासंपरिणत्वित्यादौतथैवपाठादितिचेत् सत्यं इमसुनोनिक्करणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरोनभवतीतिहरद
त्तःनन्वेतदयुक्तं प्रकृतिप्रत्यय विभागशून्येष्वेवफिषड्यस्यप्रवृत्तेरितिचेत्सत्यं क्वचित्सखंडेष्वपिप्रवृत्ताविदंलिंगं यद्यप्यसिद्धंवहिरंगमित्येवेदं
सिद्धं तथापिवहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वमपिज्ञापयितुंनिक्करणमितिनिष्कर्षः ऊच्चारणार्थइति यत्प्राचोक्तमुडावित्तावितियच्चपोत्रेणव्याख्या
नेउकारउगित्कार्यार्थइति तदसंगतमितिभावः हेपुमन्निति असंबुद्धावित्युक्तेर्नदीर्घः पुंस्विति संयोगांतलोपेमोनुस्वारः नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योप
लक्षणात्तुम्बिसर्जनीयेतिनषत्वं अस्यसंबुद्धाविति एतच्चवाचनिकंयत्तुहरदत्तादय आहुः सोर्देतिवाच्येऽनड्-साविति वचनेनक्वचिदनड्-एवश्रवणात् राम
स्यज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति तत्प्रागेवदूषितं अंगदत्त परिभाषया वासमाधेयं अदस औसुलोपश्च ननुसोरैवोकारोविधीयतांयदाद्यत्वेनअसावि
तिसिद्धंकिंसुलोपविधानेनसैवंअसकौस्त्रीत्यत्रटापिप्रत्ययस्थादितिद्वत्वप्रसंगात् असुकइति औत्वाभावेत्यदाद्यत्वंसादुत्वंअसुकइतित्वसाधुः

राम
३८

सन्नेनमुन्वन्वन्वात् एवंअमुकीअमुकशर्माइत्यादयोयसाधवएव असुकाअदकः शर्मेत्यादेरेवत्याप्यत्वात् एतद्द्वहुवचने पारिभाषिकस्यवहुवचन
स्यग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपिजसिअमीइतिनसिद्धेत् नस्यत्रएकारस्यवहुवचनपरतास्ति अतोव्याचष्टे ववृथोक्ताविति नमुनेनेति विषयसप्तमीत्या
हनाभावेकर्तृव्यइति अन्यथाघेः परत्वाभावान्नाभावोनस्यादितिभावः नचेवमपिकृतेपिनाभावेसुपिचेतिदीर्घः स्यात् दीर्घप्रतिमुत्वस्यासिद्धत्वात् अत आहक
तेचेति सन्निपातपरिभाषयावासभाधेयं अत्रेदमवधेयं अधुनेतिवत् अमुनेतिवक्तव्येनमुनइत्युक्तिर्नैतियोगविभागार्थो तेनरामः रामेभ्यः इत्यादिसि
ध्यतिअन्यथाहिरोरसिद्धतया उकारस्यइत्संज्ञालोपोकथं स्यातां नचानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपो प्रत्यसिद्धत्वेनेति वाच्यं तरुसुलमित्यादौहशि
चेत्यस्यव्यावृत्तयेऽतोरोरित्यत्राप्यनुनासिकस्यैवनिर्देशेनतत्रैवचरितार्थत्वात् नचातोरोरित्यत्रमास्वनुनासिकताप्रतिपदोक्तग्रहणेनैवनिर्वाहादितिवाच्यं एव
मपिदेवरुहीत्यत्ररुधातोर्द्वारत्वात् रामइत्यादावपिअनुनासिकस्यरोः श्रवणस्यापाद्यमानतयाचरितार्थत्वस्यसुवचत्वाच्च एवंचस्यानिवत्सुत्रस्यापि
प्रवृत्तौपदत्वादिसर्गोपिलभ्यते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशोयत्वविधावशग्रहणंचेहलिंगंइतिदिक् इतिहलंताः पुच्छिगाः नहोधः इत्येवनीकंतथा
दिसतिअदमित्यत्रइदाभ्यामिति नत्वंस्यात् रुषस्तथोरितिचनस्यात् अत्रेदमवधेयं सुसुअनडा होयस्यामिति बहुव्रीहौखनडा नित्यादिपुंवदेवरूपंय
तुभोरदिङ्गिषंक्त्वास्वनडा हीत्युदाजहुः तच्चित्तं अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् गीरिति मृनिगरणेशब्देचक्विप् क्तोत इदितिर्द्वैर्वैरुपधायाइतिदीर्घः पूरि
ति पृपाज्ञानपूरणयोः उदोष्यपूर्वस्येत्यत्वं आशिषाविति आशासः कावुपसंख्यानमित्युपधायाइत्वं शासिवसीतिषत्वं इतिहलंताः स्त्रीलिङ्गाः
अन्वादेशइति अयंचअस्येवेतिव्याख्यातारः तस्यलुकालुप्रत्वेपिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः वसुतसुसुलेएवैनत्वंक्तव्यः एनं एनौ इत्या
दितुत्पदायत्वेनसिद्धंक्तीवेऽमिलुकालुप्रेपितकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः नचेवंएतच्छ्रितइत्यत्रापितदापत्तिः एकपदाश्रयत्वेनांतरंगेस्वमोर्लुकिचरि
नार्थत्वेनवहिरंगेसामासिकेलुकितदप्रवृत्तेः रोःसुपिअहर्भातीति प्राघातुअहन्नित्युपन्यक्तंतदिहानुचितं अहोभ्यामित्याद्यर्थतयाकथंचियोज्यंअसु

म. सु.
३६

कृत्स्नस्त्विति एतच्चक्षीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं बहूर्जीति अंत्यादिति च वाचनिकं तथा च वार्तिकं बहूर्जि प्रतिषेधः अंत्यात्पूर्वेनुममेके इति भाष्ये तु अचः परोयो
कृतं तदंतं स्पनुम् इत्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातं एवं तु उर्दमाने गर्हगर्होयामित्यादीनामपि क्विवंतानां नुमानभाव्यमेव यथोत्तरं मुनीनां प्रामा
ण्यमिति दिक् अच्त्रोपस्येति कौलुप्तं न स्यानिवदितितुनेहाश्रीयते तस्य क्वाचित्कत्वात् कौविधिं प्रति न स्यानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे
अश्यासिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः तथा हि सौनवानां अंत्यस्य द्वित्वे षडश औडि-चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रदित्वे सप्त अनुना
सि कृत्स्नास्ति प्रगृह्यत्वात् जसि त्रदित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्वा दश संकलनया सप्तत्रिंशत् एवं द्वितीयायामपि टा यांचतुर्दशभ्यामि अष्टचत्वारिंश
त् भप्रः वैर्णयमानां द्वित्वात् भिसि चतुर्विंशतिः उ-यिसप्त अनुनासिकसुनासि एकारस्यानएत्वात् भ्यसिभ्याम्बत् उ-सौड-सादिपंचकेच प्रत्येकंचतुर्दश
सुपिगत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः एवं कुक्पक्षेषसांड-षयोर्द्वित्वेऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् कुगभा
वे त्रयाणां ड-कारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादशसु १८ औ-७ जस् १२ अस् १८ औ-७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिसु २४ डे ७ भ्यां ४८ भ्यसु ४८ डसि १४ भ्यां ४८ भ्यसु ४८ उ-सु औ-स
आमडि-औ-स प्रत्येकं १४ सुपू ८४ अत्रेदमवधेयं पूजायां जसि नुमागमे कृते तः स्य यासि के द्वित्वे जकारत्रयसहितं रूपषट्कं एवं शस्यपीति संकलनया द्वा
दश तथा च रूपं प्रहाग्निभूताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् यत्रुवदति उद्यमे वंदित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनेः अष्टपंचाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्य
धिकं शतमिति तच्चित्यं पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपानंत्यप्रसंजकत्वाच्च अष्टपंचाशतो वृद्धौ उपपत्यभावाच्चेति दिक् तिरश्ची इति भत्वादचद
न्यच्त्रोपः अलो पे इति वचनान्तियो देशाभावः स्वपू इति शोभना आपोऽस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः ऋक् पूरिति समासांते प्राप्तेन पूजनादिति निषेधः यत्तु
अनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तत्रामादिकं द्यंत रूपसर्गेभ्य इति तु न भवति तत्राप इति कृतसमासांतस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् सुपुमांसीति पुंसोसु
डि-तिसुत्रे सुदीति व्याचक्षाणस्य प्राचोमते शसिनैतस्मिन्धेत् औडि-चातिव्याप्तिः अस्माकंतु सर्वनामस्थाने इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेषु सिद्धिरिति भावः

राम
३६

इतिहलंतानपुंसकलिङ्गाः स्वरादिनिपातमव्ययं स्वरादयश्चनिपाताश्चेति समाहारद्वंद्वः स्वरिति स्वर्गपरलोके च अंतरिति मध्ये प्रातर्प्रत्यये पुनरप्रथमे ।
विशेषे च सनुतर अंतर्दने स्वराद्याः पंचरेफांताः उच्चैस्महति नीचैस् अल्पे शनेस् क्रिया मांघे ऋधकसत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवे चित्यन्ये ऋते वर्जने
युगपदित्येककाले आराद्दूरसमीपयोः पृथक्भिन्नेद्यस् अतीते न्दिश्वो नागते न्दिवा दिवसे रात्राविति निशिसायमिति निशामुखे चिरमिति बहुकाले म
ना कर्द्वषतद्मावत्ये जोषं सुखे मोने च तृष्णीमिति मोने वहिस् अवसद्मोवाद्ये समयेति समीपे मध्ये च निकषे त्यंतिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेति व्यर्थे न
क्तमिति रात्रौ नञ्निषेधे हेताविति निमित्ते इहेति प्राकाश्ये अदेति स्फुटावधारणयोः तत्वातिशययोरित्येके सामीप्यर्द्धजुगप्स योः वत्तेन तुल्यमित्या
दिभिर्विहितौ वति प्रत्ययः यस्मिन् सर्गादात्त्वर्थ इति विहितः सने हगृह्यते यदुदतो निवतो यासि सना सनत् सनात् एते नित्ये उपधेति भेदेति संतर्द्धेति र्यग
र्थपरिभवे च अंतरेति मध्ये विनार्थे च अंतरेणोति वर्जने न्योगितिकालभूपरुवे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च कमिति वारि सूद्धे निदासुखेषु शंसुखे सहसे
न्याकस्मिकाविमर्शयोः विनेति वर्जने नानेत्यने कविनार्थयोः स्वस्तीति मंगले स्वधापितृदाने अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषट्बोषट्प्रौ
षट् एते द्विविदाने अन्यदित्यन्यार्थे अस्तीति सत्तायां उपांश्चित्य प्रकाशोच्चारणरहस्ययोः क्षमेति क्षांतौ विहायसेति विपदर्थे दोषेति रात्रौ मृषामिथ्ये
त्येवौ वितथे सुधेति व्यर्थे पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च मिथो मिथस् एतौ रहः सहार्थयोः प्रायस् इति वाहुल्ये मुहुस् इति पुनरर्थे प्रवाहुकमि
ति समकाले ऊर्द्ध्वार्थे च प्रवाहिकेति पठांतरं आर्यहलमिति वलात्कारे शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह आभी क्षा
मिति पौर्नः पुन्ये साकं सार्द्धे एतौ सहार्थे नमसूनतौ हिरुक् वर्जने धिक् निदाभर्त्सनयोः अमशौघ्येऽल्पे च आम्रं गीकारे किमेत्ति डः व्ययेतिका संप्रत्ययादि
न्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययो पीहगृह्यते इत्येके पपाचतरां कारयामास प्रतामृलानौ प्रशान् समानार्थे प्रतान् विस्तारे मामाड् एतौ निषेधाशंकयोः आकृति
गणा इति तेनान्ये पिज्ञेयाः तथाहिकामं स्वाच्छंघं प्रकाममित्यतिशये भूय इति पुनरर्थे सांप्रतमिति न्याय्ये परमिति किंत्वर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे साचितिर्यगर्थे स

१. सु.
४०

त्वमित्यर्द्धगीकारे मंशु आशु एतौ शौघे संवत् वर्षे अवश्यं निश्चये सपदिशे त्रे वलवदित्यतिशये प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे अनिशं नित्यं नित्यदा ।
सदा अजसं संततं एते सातये उषेति रात्रौ रोदसीया वा पृथिव्यर्थे ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च भूरिति पृथिव्यां भुव इत्यंतरिक्षे रुदिति रुग्णिति तगिति सा शौ ।
श्रे सुषु प्रशंसायां दुष्टु निरुष्टु सुं पूजायां अह आश्चर्ये कुड्ति कुत्सिने षदर्थयोः अंजसेति । तत्वशीघ्रार्थयोः मिथ इति दावित्यर्थे भाज कु शौघे चिराय चिर
रात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरादित्येते चिरार्थकाः अस्तमिति विनाशे आनुषक् आनुपूर्व्ये अनुषक् अनुमाने अस्तु सशौघं सांप्रतिकपोः स्थाने इति युक्ते ।
वरमिती षडुत्कर्षे सुदिशुक्त पक्षे वदिकृष्ण पक्षे इत्यादि चेति समुच्चयादिषु वास्यादिकल्योपमयोरेवार्थेपि समुच्चये हेति प्रसिद्धौ अहेति पूजायां एवे ।
त्यवधारणोऽनवक्तृशौच एवमिति उक्त परामर्शे दूनमिति निश्चये तर्के च शश्वदिति पौनः पुन्ये नित्ये सहार्थे च युगपदिति ऐककाल्ये भूपसपुनरर्थे आ
धिक्ये च कूपत्सु पदिति प्रश्ने प्रशंसायां च कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचार समुच्चयेषु च चेदिति यद्यर्थे चण् अयं चेद
र्थे गित् समुच्चपादौ त्वननुबंधः कच्चिदिति इष्टप्रश्ने यत्रेत्यनवक्तृशमर्षगर्होश्चर्येषु नावकल्पयामिनमर्षये गर्हे आश्चर्ये वा यत्र भवान् दृषलं
याजयेत् नहेति प्रत्यारंभे हंतेति हर्षे विषादे अनुकंपायां वा क्यारंभे च माकिः माकिनकिरिति त्रयोपिवर्जने माडूनजौ स्वरादिषु क्तौ इह पाठस्तु नि
पातत्वार्थः तेनाद्युदात्तत्वं सिध्यंतीति प्रांचः तच्चिंत्यं फिड् स्वरेणापि इष्टसिद्धेः पदप्याहुः सत्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति तदपि
चिंत्यं लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः तस्माद्भयत्र पाठे फलं चिंत्यं यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्य
जावत्कृतं अवधौ यावद्गतं व्यंतावन्निष्ठमाने यावद्गन्तावद्गन्तं अवधारणो यावदमंत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्त्वैविशेषवितर्कयोः दैवितर्के चै इति पा
ठांतरं रैदाने अनादरे चरैकरोति ददातीत्यर्थः त्वरैकिं करिव्यासि श्रोषड्वोषट् एतौ हविर्दाने स्वाहा देवताभ्यो दाने स्वधेति पितृभ्यः श्रोषड् दीनामने
काचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः तुमिति तुंकारे गुं तुं कृत्य हुं कृत्य तथा हि निदर्शने स्वत्विति निषेधे वा कपालंकारे निश्चये च किलेति वात्रीयामली

राम
४०

केच अथेति मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्त्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अयं स्वरादिरिति तेन मंगलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वे अव्ययत्वं सिध्यति तथा च श्रीहर्षः उ
दस्य कुंभीरथशातकुंभजाश्वतुष्कचारुत्विविवेदिकोदरे यथा कुलाचारमथावनीद्रुजांपुरंध्रिवर्गः स्वपयां वभूवतामिति अत्र हि अथ स्वपयां वभूवेत्यस्य मं
गलं स्वपनं चकारेत्यर्थः निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत् सुष्ठुस्वरेभेदार्थः पाठः स्मेत्यतीते पादपूरणे च आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु अवदत्त
मिति इहानुपसर्गत्वात् अचउपसर्गतइति न भवति अहमिति सुवंतप्रतिरपकं एतेन गेयेकेन विनीतौ वामिति व्याख्यातं युवामित्यर्थे हि वामित्यव्ययं अस्मी
ति निडं तप्रतिरूपकं एव मस्मीत्यहमर्थत्वात् मस्मि वच्मि आहेत्युच्चाचेत्यर्थे आसेति वभूवेत्यर्थ इत्यादि अइति संबोधने अधिक्षेपनिषेधे च आइति वाक्यस्मर
णाथोः इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु ईउऊरणे औ औ संबोधने यशु सम्यगर्थं पशु मन्यमानाः शु कं श्रेष्ठे यथा कथाचेत्यनादरे पाट्पाट् अंगहै हे भोः अ
ये एते संबोधने घेति हिंसाप्रतिलोम्यपादपूरणेषु विषुनानार्थे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे युतकुत्सायां आतइति इतोपीत्यर्थे आकृतिगणइति तद्यथा
यत्तदिति हेतो आहोस्वित विकल्पे सीम्सर्वतोभावे कं पादपूरणं सुकमिति अतिशये अनुकंवित केशं वट अंतःकरणे आभिमुख्ये च वपादपूरणे इवार्थे
च दिष्टे अनंदे च ट्वाट् प्रियवाक्ये ह्यमिति निर्भर्त्सने इवेति सादृश्ये अद्यत्वे इतीदानीमित्यर्थे इत्यादि अत्रैदमवधेयं स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशे
ष्येषां निष्प्रतस्वरदृष्टे चादिषु अन्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजरूभयत्र बोध्याः यथा उतशब्दः स्वरादिषु ईड्योत्तने रूतेत्यतोदात्तप्रयोगात् यत्तु उत
शब्दस्वरादितामुक्त्वा निपातस्वराशं क्पांतोदात्तत्वं निपातमाश्रित्य समादधुस्तद्रभसात् स्वरादेरनिपातत्वात् अंतोदात्तनिपातनवैयर्थ्यात् यदापिका
शिकायां मुक्तं स्वरशने स्रुद्धकृदिवाद्यथानक्तमित्यादयो तोदात्ता इति यच्च सनात्तिरस्यवमादय आद्युदात्ता इति तत्सर्वं प्रामादिकं लक्ष्यवि संवादा
त्रिर्मूलत्वाच्चेति शब्दकोस्तुभे प्रपंचितं नद्धितश्चासर्वविभक्तिः सर्वेति वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नेति किंत्वेकवचनमेवोत्पद्यतइति भावः तद्धितः किं एकः द्वौ
त्रयः असर्वेत्यादिकिम् औपगवः कृत्के जंतः जीवसे इति तु मर्थे से से निति असं प्रत्ययः पिव ध्ये इति तेनैव शब्धे प्रत्ययः पाघ्रेति पिवादेशः यत्पाहुः क

तरिशविति तद्रभसात् अव्ययकतोभावेइति सिद्धं तात् अंतग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थेनेहन आधयेचिकीर्षवे लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभा
 षाभ्यां सिद्धेतपोरनित्यत्वज्ञापनायेदं क्त्वा नो सुन्कसुनः उदेतोरिति उत्पूर्वादिणोभावलक्षणे स्त्रेण कृञ्बदिचरिद्धतमिजनिभ्यस्तो सुन्विस्रपइतिस्रपित्दे
 कसुन् आव्ग्रहणमिति तथा च वार्तिकं अव्ययादापोलुक्वचनानर्थकं लिंगाभावादिति सूत्रस्योक्ति संभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रोसमानाधिकरणादि
 तिपसंग्रहीत्वा बोध्यः स च न स्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः अलिंगत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशंकाह सद्दृशमिति लिंगकारकेति
 विश्वक्तिवचने शब्दोकारक संख्यापराविति भावः यथा वाचेति परिगणनमिदमित्येके अन्येता उदाहरणमात्रमित्याहुः वगाह इति आदिरेवा कारोलुप्यतेनात्यः
 अपि नासौ ह च योत् इत्यव्ययानि स्वद्वेति अशुप्रुषिलटिखटिकणि विशिभ्यः कृन् पंचाजीति नचात्रतदंतविधिविरहादेव टाम्नेति वाच्यं अमहत्सूत्रे
 ग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्री प्रत्ययेषु तदंतविधिज्ञापनात् सूषिकेति वृश्चिठषोः किकन्नित्यधिकारे मुषेदीर्घश्चेतिकिकनिङ्कारमध्ये भूषि
 कशब्दः यस्तु मूषस्तेयेइति दीर्घोपधात्संज्ञायां क्त्वा निमूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोप्ययं टाप्रत्यय स्त्रादिनीत्वमितितु विशेषः यत्तु कुञ्तोसौ अजादिगणोपाठं न प्र
 युक्ते तस्य जातिलक्षणडीषु वाधनार्थत्वात् संज्ञायाश्च अजातित्वादित्याहुः तच्चित्यं व्याघ्रीत्यादिवत् संज्ञान्विजातित्वानपायात् भस्त्रफलेति भस्त्रेवफलानि
 यस्याइति विग्रहः उपापोरिति एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थितं भाष्ये तु प्रायेण दीर्घसवपठ्यते प्रत्यक्पु व्येति पाककर्णोत्यादिसूत्रस्य भा
 ष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तं तेन सत्प्राक्कांडेति प्राचः पाठेनादर्त्तव्यः अद्भवेति शूद्रशब्दष्टापमुत्यादयति जातिश्चेत् महत्पूर्वं सुन जातिश्चेद्वितीहापि
 संवध्यते पुंयोगेत्विति पुंयोगश्च दापत्यरूपवेति न नियमः किंतु जन्यजनकभावोपितेन वैश्याशूद्रौ सुवजन्यान्माहिष्यो प्रौ सुतौ स्पृताविति सिद्धं महाशू
 द्रीति आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः अत्रेदमवधेयं अजादिगणोशूद्रेत्येव पाठ्यं जातिरिति व्यर्थं मुख्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणोऽपि
 ववाधिष्यते पुंयोगेहि गौणी वृत्तिः अमहदित्याद्यपि व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि विशिष्टवजात्यंतरे वर्तते तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वा

भावात्वापः प्रसंग एव नास्ति या तु महती श्रद्धा तत्र महाशब्दे तीव्यत एव कुञ्चेत्यादि त्रयोमीहलंता इत्येके कुञ्चानालभेत् उच्चिहक कुभौ इत्यादि प्रयोगसु
दाहृत्य अदंता अपि भाष्ये स्वीकृताः पुंयोगेपीति यद्ध्येष्ट द्यः प्रथमजातादौ वर्तते तदा अदंता देवतापसिद्धः यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदा पुंयोग
लक्षणोऽङ्गप्राप्तः सोनेन वाध्यते इति सूत्रपितुमपिशब्दः मूलान्नत्रः नत्रः किंशतमूली अमूलेति ओषधिजातिरियं उगितश्च भवंतीति सर्वादिषु भवतु इ
त्युदित्पठितः भानिर्देवतुरिति व्युत्पादितश्च शत्रंता तु डीपिश् पश्यनोरिति नित्यो नुम् वनोरच सुत्वानमिति सुयजोर्द्विनिप् अतिधीवरीति दधानेः कानि
पू शर्वरीति श्रुधातोर्वनिप् गुणोक्तेरहंतात्परत्वेपि हंतादिहितत्वाभावात् डी प्रयोर्निषेधेन अवावेति न्यासकारस्तु प्रायिकोयं निषेधः जेनावावरीत्या
ह नत्वेतद्भाष्यादौ दृष्टं पक्षेऽङ्गविति तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः दाहृचिपूर्वेण प्राप्तस्य डीपोपवादः अ
सिद्धत्वादिनिकायकालपक्षेणोदंयदितु यथोद्देशं षट्संज्ञायदिवा उपदेशकालेष्वांतेति व्याख्या नंतरा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः वस्तुतस्तु
यथोद्देशपक्षेपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रेपठ्यते आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशाद्दस्याश्रित्य
आनुमाजिकोप्यादेशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते उभयथापि अत्विधौ न तत्प्रवृत्तिः एतच्चाकरेस्पृष्टं बहुयज्वानाविति न संयोगादिति निषेधान्नायमु
पध्नालोपिते न अनउपधालोपिन इति न प्रवर्तते डाबुभाभ्यां ननु निषेधडायोः वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिद्धः सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मन
इति निवृत्तं अनो बहुव्रीहेर्डीपवास्यात् डीपासहविकल्पलामार्थमिदं अनउपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं अनोयोसो विकल्पः स उपधालोपिन एव
ति तथा च सुपर्वेत्यादावनुपधालोपिनिषेधार्थमिदं बहुराज्ञीत्यादौ तु अन्नेभ्य इत्येव डीपूतेन बहुधीवरी सिध्यति अन्नेभ्य इति हि डीपमवृत्तसंनि
योगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणांतरस्थेन डीपिकृतेन सिध्येत ननु वनोरचेति सूत्रमेव डीव्रीधितामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किंच एवमपि डीपिनि
विद्धेरोपि दुर्लभं संनियोगशिष्टत्वात् भाष्येतु सूत्रभंगेन समाहितं तद्यथा अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनोवेति सूत्रमस्तु अनउपधेत्यादिप्रदे

शांतरस्त्वं सूत्रं डापूस्त्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं भवमास्त्विति अनउपधा बहु व्रीहेरुथसोऽपित्यतो बहु व्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्डीवित्यतो जीवचानुवर्तते इत्या
 गयेनाह अन्नतादित्यादिनियमार्थमिदमित्युक्तं नचैवं पूर्वगोवविकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं असतिहितस्मिन्नित्यार्थो विधिरेवायं
 सान्नतुनियमः प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्य कादित्यकारउच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितं विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्चरंतीत्यादौ अकचिनस्यादित्याशये
 नाह ककोरादिति वर्णनिर्देशे हिकारप्रत्ययो विहितः क्वचित्समुदायात्प्रयोगंस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देशरूप्यत्वासाध्यइति भावः आपिपरइ
 ति हेतुच्चाकारस्य विशेषणं तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवायेपि भवति नतुरथ कक्षेत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये अतएव सर्विकादौ आद्याकारस्य न
 भवति तदेतदुक्तं अकारस्येकार
 स्यादापिपरइति ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्यात्ककारात्पूर्वस्यात् इत्यवश्यत्वं यत्तु प्रांचः आपीतिक
 कारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्कारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति तत्र रथकस्यादावति प्रसंगात् व्यवहितस्या
 पिपस्त्वानपायात् नच निर्दिष्टपरिभाषयानिस्तारः अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेरनूद्यमानस्य विशेषणोऽस्ति हितदर्थः अत्र च उदीचामातइति
 सूत्रेऽस्त्वानेग्रहणं लिंगफलं तु वृद्धसंज्ञायां इकपरिभाषानुपस्थानात् शालीयइत्यादिसिद्धिः यदप्याहुः आपीतिविधीयमानस्येतो विशेषणमिति त
 त्स्थवीयः आपीत्यस्यांगविशेषणत्वं तु अनाशक्यमेव रथकस्यापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसंगात् शकेति पचाद्यच् स्थग्रहणं विस्पष्टार्थं ककारमात्रस्य प्र
 त्ययस्याभावादेव तास्यात्ताभात् पूर्वस्य किं सर्विकेत्यादौ तावेत्रे कादेशं वाधित्वा कात्परस्यमाभूत् तस्मादित्यु त्रस्येति परिभाषणात् यत्तु वार्णादांगमि
 ति परिभाषया एकादेशो वाध्येतेत्याहुः तन्न अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषाया अपि निष्कलत्वात् वस्तुतस्तु प्रत्ययस्ये कि इति सप्तमीनिर्देश एवोचि
 तः पूर्वग्रहणं च मुत्यजं अतइति तपरः किं कदा धारा चिकलि भ्यः कः धाका राकामिकेति केवलमामिकेत्यादिना संज्ञाच्छंदसोरेवेति नियमान् नडीष
 त्यकृत्य पोरिति उदीचामातइति विकल्पस्यापवादः दक्षिणात्पिकेति दक्षिणास्यामदूरे दक्षिणा आजंतः दक्षिणा भवेति विग्रहे यत्तु दक्षिणास्यां दिशि भवे

जिप्राचाविगृहीतं तन्न त्यम्बिधौ अव्ययसाहचर्यादाजंतस्यैवदक्षिणाशब्दस्यग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावापत्तेश्च यत्र समासे एव
 पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते त्यक्कि किति चेत्यादि वृद्धौ टापत्तौऽज्ञाताद्यर्थकः केण इति ह्रस्वः टाप इह यिकेति अव्ययान्यप्यन्यासयोः अत्र न्यासकारः या इये
 तस्योदीधामातः स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो यमिति तन्न आतः स्थाने इत्यंशस्य हाभावात् यासेति यत्तदोरूपलक्षणमित्याशयेनाह यत्र दोरिति स्वरू
 पस्याविवक्षायां फलमुदाहरति यकांतकामिति यास्योरित्यपहाय यत्र दोरित्येव वक्तुमुचितं उपन्यकेति उपाधिभ्यां न्यकन्नासन्ना रूढयोः क्षिपकादीनां
 च नेत्यनुषज्यते क्षिपकेति क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः ततोऽज्ञातादौ कः चटभेदने पचाद्यच् ततः कः तारकेति तरतेर्णुल् ज्योतिर्नेक्षत्रं नेत्रकनीनिका च
 वर्णिका प्रावारविशेषः तंतूनां विकारस्तांतवं ओरञ् अन्यत्र वर्णिकेति ग्रंथविशेषस्य व्याख्यास्तोत्रकर्त्री चावर्तयतातिवर्तकाशकुनो इत्वं वा अन्यत्र।
 नित्यमेव पितरश्च तादेवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्मपितृदेवतं देवतांतांतादर्थे इति यत् अस्मिन् ब्राह्मणायस्यां सा अपृक्का इष्यशिभ्यां त कन् अष्टिका
 न्येति अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अति शब्दायाः कन् अर्थगतं स्त्रीत्वं आकारे ध्यारोप्ययकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययोलभ्यत इ
 त्याह स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति संकाशिकेति संकाशेन निर्देतं नगरं सांकाश्यं बुद्ध्यादि सूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्बुञ् अका
 देशः सूत्रसांकाश्ये भवांस्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्पेन तस्मादात इत्युक्तं ननु यथायमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोने
 ति द्वगविकल्पमेतत् अत्राहुः सति ह्यात इत्येनस्मिन् स्त्रीलिंगनिर्देशवलात् स्त्रीवाचकः आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते असति तु तस्मिन् स्त्रीवाच
 कस्योकार इत्येतावद्ध्रम्येत ततः सांकाशिकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति अत्रेदं वक्तव्ययकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानिशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठीत्वं गम्य
 तां नचबुजः स्थाने अयमिति वाच्यं अर्केजिसमुदायस्य तथात्वेपि अकाररूपावयवस्य अ तथात्वात् बुजोयकपूर्वत्वाभावाच्च नहितस्यामवस्थायां यस्ये।
 तिलोपोलभ्यते किंच प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थे विहितस्य बुजादेः प्रसंग एव नास्ति तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव अश्विकेति। कौमारस्तु भस्त्र

म.सु.
४३

दिवाकोशशब्दमपि पठतो स्यापि इत्वविकल्पं इच्छन्ति शुभं याति इति शुभं याः विचरतः कः केणः शुभमिति मां तो निपातः सुसुनयो यस्याः सुनया ततः कः भस्त्रे
षा तदंतेति आंगत्वादिति भावः एवं चेति उक्तं च हरदत्तेन अत्रातः स्थान इत्येतत्त्वशब्दस्य विशेषणं संभव व्यभिचारो हितत्रस्तः काकचोः सतोः द्वेषयोः सं
भवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता सर्वनाम्नः स्वशब्दस्येतेन नान्यं विधिर्भवेदिति इह स्वशब्दस्येत्यस्यानेतरमत इति शेषो बोध्यः एतच्चेह मुलेपि ध्वनि
तं एवं चेहं संतनौ सन्निहितं चरंतं मुनेर्मनो वृत्तिरिव स्विकायां इति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रेवेति वैकल्पिकमिति व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भावः आत्मीयाप्यामि।
ति आत्मज्ञानि धनेषु तस्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः यत्तु ज्ञानि धनयोः स्वकास्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहः तच्चित्तं तादृशस्या करस्या प्रसिद्धेः लिंगा
नुशासनविरोधाच्च यत्तु स्वकास्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्संज्ञाविषयकं न तु ज्ञानि धनविषयकं यदपि स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिंगवचनान्य
तिवर्तते इति परिजहः तदपि चित्तं उक्तीत्या कप्रत्ययां तादापु संभवेपि प्रकृतेरस्त्रीलिंगतया आतः स्थाने इत्यंशस्यदुरुपपादत्वात् प्रत्युदाहरणान्य
स्वउदाहरणान्याह निर्भस्त्रिकेत्यादि निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा उपसर्जनह्रस्वः टाप् ततो ज्ञातादौकः कृतपत्वेति सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितवि
षयो न तु नयासयोरिति बहुपलक्षणमिति भावः स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते तेनेहन शुभोऽजोः स्याशु भाजिका जानातीति ज्ञः प्रियो
ज्ञो यस्याः प्रियञ्जिकेति अभाषितं विहितं विशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह बहुव्रीहेरिति नित्यमिति अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्युत्सर्ग
एव प्रवर्तते इत्यर्थः परविशेषणत्वे त्वय विकल्पः स्यादिति भावः बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिस्वद्विकानिः स्वद्विकेत्यादावपि नित्यमेव शेषि
के कपीति आपो न्यतरस्यामिति ह्रस्वपक्षे इति भावः अभिव्याप्येति अतएव बहुयुवाशालेत्यत्र पूनस्ति रूपसर्जनत्वाच्चेति प्राच आहः विद्वा इह वृत्तिक
तासु र्येषु न प्रक्षिप्तः औत्सीति उत्सेभवा उत्सादिभ्योञ् नचशार्डरवाद्यत्र इति जीनासिद्धमिति वाच्यं तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः अन्यथा पुंयोगेपि स्यात् एतेन
इह अत्र ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रंथः प्रत्युक्तः इहाने कंवाक्यं तत्र अनुपसर्जनं अणयोऽकारः तदंतादिति व्याख्या नान्नेह आपिशलमधीते आपिशला

राम
४३

श्रीसौमिणीति अत्र हि प्रोक्तार्येऽण उपसर्जनं अथे त्रण तु पुनः वर्णो प्राधान्यात् प्रत्यय लक्षणं अतश्च वेव भवति ताच्छीलिकेति अयं भावः शीलं च्छात्रादिभ्योऽण इति
योऽणः तेस्मिन् अणकार्यं भवति कर्मस्त्वाच्छील्ये इति ज्ञापकात् अनेन हि अत्रिणि अणि विहितं प्रकृति भावं वा धितुं दिलोपो निपात्यते चैरीति च्छा शीलमस्याः
हलस्तद्धितस्य उपधाभूतस्येति ननु यस्येति वेति यज्ञो कारलोपे कृते यकारस्य डकारपरत्वं पस्येव किमुपधाग्रहणानुहत्या न चालोपस्यस्थानिवद्भावः यलो
पे तन्निषेधात् मैवं यलोपे कार्येऽलोपस्याभीयत्वेना सिद्धत्वात् अनपत्येति यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्त्रैव्यमिति वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरंतत्र
तादृशश्च गौदियज्ञे वनतु देवाद्यज्ञ तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठत् अतएव भाष्यकृता कञ्कारोऽयज्ञश्चेति गगोदिभ्यो अयजिञ्चि च अकारः प्रश्लिष्टः य
स्कादिभ्यो गोत्रे अयजज्ञेति सूत्रेणैवं प्राचांष्कतद्धितः तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थं ननु तां विनापि षित्करणसामर्थ्यात् देवडीषभविष्यति एवंतर्हि
तद्धितग्रहणमिन्नं तादृपि क्वचित् षडिति ज्ञापयति यज्ञंते सवर्णो दीर्घेणापि रूपसिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात् तेन आसुररूपसंख्यानमिति वक्ष्यमा
णं सिध्यति आयने फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः आयनी नोर्नकारस्य नेत्वं फिनी निक्करणसामर्थ्यात् कौरव्यकथं तर्हियद्यसौ कूपमांडकी तवैतावतिकः
स्य इति महिः अत्राहः कौरव्यसाहचर्यात् अपत्यप्रत्ययांतस्येव सांडकस्येह ग्रहणं इह तु मंडुकस्येयं भार्येति तस्येदमित्यण कुमारीति प्रथमवयोवा
चीरुषशब्दः नत्वन्तु च प्रयुक्तः वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः अनीकेति त्रयाणामनीकानां समाहारः अत्र अजादे राहति गणात्वात् टाविति अनीकाधिक
रणो मीमांसकाः पंचाश्चेति नन्वत्र द्विगोरिति दीर्घमाभूत् ठगंतत्वात् स्यादेवेति चेत् न ठकीयोऽकारः इति व्याख्यानात् द्विविज्ञोत् सुवर्णविसौहेन्नोक्षे इत्यम
रः आचितो दशभाराः स्युः द्विकं वल्येति द्वाभ्यां कं वर्याभ्यां क्रीता कं वल्यमूर्णां पलशतं कं वलाच्च संज्ञायामिति यत् क्रीता र्थे स्पठनो लुक् द्वाढकीति द्वाढ
कीपञ्चतीति आढकाचित पात्रान्तो न्यतरस्यां द्विगोषुश्चेति खठनभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयसुत्रतस्य लुकस्येतेन द्वाचित्वात् स्यात् नोऽतात् षोडशहस्तप्रमा
णो दंडः कांडं यद्यपि विशेषणे न तदंतं विधिः सिद्धः तथापि अंतग्रहणे असति क्षेत्र इत्येतत् श्रुतत्वात् कांडस्यैव विशेषणं स्यात् न तदंतं स्यततश्चेहापि स्यात् द्वा

म. सु.
४४

भ्यांकांडाभ्यांकांडप्रमिताभ्यांशोत्राभ्यांकीतादिकांडीवडवेति इहतुनस्यात् द्विकांडाशोत्रभक्तिरिति अतोतग्रहणं मात्र च इति यत्तु प्राचोक्तं दयसचोलुगिति
तत्र प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमानेमतौ ममेति सिद्धतात् द्विकांडीरञ्जुरिति नन्विह अपरिमाणान्ता दिनिपूर्वगानिषेधः स्यात्कांडशब्दस्य आयामपरतया आ-
परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वतः आरोहकः परिणाहतश्च येन सीयते तद्विपरिमाणं आढककुडवादिनतु यथा कथंचित् परिच्छेदकमीत्रं यदाहुः उर्द्धमानं कि-
लोमानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्यावाह्यात् सर्वत इति अतएव द्विहस्ताभित्तिरित्यत्र डीपन अत्राहुः नियमार्थमिदं क्षेत्रे एव निषेधो-
यथा स्यात् इति अतो द्विकांडीरञ्जुरित्यत्र डीवेव सूत्रस्य फलमिति पुरुषात्प्रमाणे यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये
प्रमाणे वक्तव्ये स्वप्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् वृत्तौ तु तत्त्वभावादेव तथा च शुल्बसूत्रं पंचारत्निः पुरुष इति द्विपुरुषीति अत्र न्यासकारः प्रमाणो लोदिगोर्नि-
त्यमिति दयसचोलुगित्याह तत्र पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणोल इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्ध-
स्तत्रैव तत्प्रवृत्ते न तु पुरुषशब्दे अन्यथा पुरुषदयसमित्यत्रापि लुकस्यात् स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामप्येति सूत्रे पदमंत्रयो न चैवं ह्यपमजदभवा-
वपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यं ऊर्द्धमानेमतौ ममेति वचनात् एवं पुरुषात्प्रमाणोऽत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्ति-
ग्रंथमुपाशयहरदत्तेनोक्तं तस्मादप्राप्त एवात्र लुखिधीयत इति तदपि चिंत्यं मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्बोहतत्वात् यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षा-
णो रूक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगिति तदपि रभसोक्तिमात्रं उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्य षत्वादित्यास्ताव-
त्तवस्तु तस्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्विदलुकि इत्यनुवृत्ते तस्मात्सामर्थ्याद्युगप्याक्षिप्यते हरतोक्तिरपि कथंचिदेवं परतयेवनेयेति सहदयेराकल-
नीयं प्रमाणं किंदाभ्यां पुरुषाभ्यां कीतादिपुरुषागोः न द्वितलुकीत्येव समाहारेण च पुरुषी ऊधसोवेड नदेशेनैव सिद्धेऽनङ्क रणं धनुषश्चेत्येतदर्थं दामव-
दुप्रीहिविशेषणात्वादेव सिद्धेऽतग्रहणं स्पष्टार्थसंख्यादेरिति स्वरितत्वलादेकदेशेनानुवृत्ते इति भावः केवलमामक इत्यादीति अथ्यस्यं मामकीतनुमित्रा

राम
४४

वरुणायोर्भागधेयी अनिषद्यास्तन्वः संतुपापी उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये समानीव आकूतिः आर्यकृतीसुमंगली शिवारुद्रस्यभेषजी प्रसुदाहराणां
 त्वितियेत्तुप्राचा अंतर्वतीपतिवतीति प्रस्फदाहृतं तदयुक्तमिति भावः व्यस्तेकथमिति यत्तु प्राचासमस्तेप्युपचार इति वर्णितं तन्मुधेति भावः पूतक्रतो रैचरे
 क्वर आदेशेन तु प्रत्ययः उत्तरस्त्रे उदात्त इत्युक्तेः नत्विति अन्यथा वृषाकपिशब्दे लघावंते इयोश्च वृषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वं प्रयोजयति अस्यादिषु
 त्रिषु स्थानेतरत्तम इत्येव सिद्धमिति प्राचाग्रंथा विरुद्धे रत्निति भावः उदात्तैकार इति मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः शृस्त्विति हीत्यादौ मनेरु प्रत्ययविधायकस्त्रेषान्ये
 निदित्यधिकारात् समासनिर्देशेनेतद्दर्शपति उदात्त इत्यनुवर्तमानसंबंधानुवर्तरेकारेणैव संबध्यते नत्वौकारेणपि तत्र श्रयदुक्तं प्राचाएकारेकारौ उदा
 त्तौ स्त इति तदप्येवं च त्विति पदमंजरीदिविरोधादिति भावः मनापीति मध्योदात्तं इतरद्वयमाद्युदात्तं एताकवुरा वर्लानामिति एतः शोणः शितिः पृश्निः पृषन् इत्य
 यद्गुणनिर्णये एयेति अत्र उत्र एपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः संज्ञात्वात्त्वं छंदसत्वादा क्रमेके इति अत्र छंदसीति भाष्योक्तेः
 लोके गतोगणस्तूर्णसिक्त्रिकानामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राचः वस्तुतस्तु छंदस्येके इत्यन्वयात् भाषायामपीति भाष्याभिप्रेतं अन्यथा ए
 कग्रहणं न कुर्यात् नहि छंदसि पलिक्रीरिघुवतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते विशुद्धवाचीति दैपशोधने इति स्मरणात् अवदातः सितो
 गौर इति केशे तु विशुद्धित्वसाधर्म्यं तु प्रयोगे उपनिबद्ध इति भावः लघाविति अन्ते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघोः परतो बहवो च कस्य गुरुदत्तः स्यात्
 अषिति अर्चः प्राचासंज्ञा कृत्स्नेति कृषेति न कूप्रत्यये कपेति सौत्राद्वातोरोणादिके इलचिचकृत्सकपित्वावंतो दाती पिहीरादिभ्यश्च श्वनशब्दे
 त्रपक्षतेनेन अत्रेभ्यो डीप् इत्यत्र यत्राचाशुनीत्युदाहृतं तत्रामादिकं यत्तु व्याचक्षते श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीतीवार्थेण च किंवा कौ उपसर्जनत्वात्
 डीषभावेनिःशुनीत्यादिवत् डीविति तत्र णिचिसंप्रसारणटिलोपयोः उक्तं रूपं मुख्यमते दुर्लभं अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् प्राचपनं चेदिति श्रौष्यते नि
 क्षिप्यते धान्यं येस्मिन् गोणान्येति यस्याप्रदृष्टिकं नाम अकृत्रिमेति यथा सेषा स्थलीयत्र विचिन्वतात्वामिति स्थलाः इति कृत्रिमापुह्वेण संस्कृता य

यास्यलयोदकं परिगृह्णति आणापक्वा अयोविकारइति फालइति प्रसिद्धः कुशान्येति छंदो गस्तोत्रीया गणनार्थानौदुं वरानशंकून् कुशा इति व्यव
हरंति अतः कृकमीति सूत्रे हानौत् पायनेति व्याससूत्रे कुशावानस्यत्याः स्यातामायातेति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायं पतिवरेति तस्य च पाणिग्रहणोक्तं ग
भिधायित्वाद्गुणवचनोपमिति भावः वहादिभ्यश्च बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वणसिद्धे उत्रार्थे ग्रहणमित्याहुः वस्तुतस्तु बहुशब्दः नित्यं छंदसीत्युत्र
सूत्रं चेति द्वयमपि व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छंदसिव्यवस्थितत्वात् पुंयोगादिति तथा च गौरी वृत्तिरिति भावः यदा तु मुख्या र्थात्तस्येदमित्यण् नदागोपी
त्येव भवति योगश्चेहदं पतिभाव एवेत्येके वस्तुतस्तु संकोचे मानाभावात् जन्यजनकभावोपि गृह्यते तथा च भट्टिः कौसल्यया सापिसुखेन रामः प्रा
क्केकपीतो भतरस्ततो भूदिति केकयदुहिताहिकेकयीजनपदादित्यपत्यप्रत्यये तु केकेयीति स्यात् न च तस्य अतश्चेति लुकून प्राच्यभर्गादी तिति
षेधात् तथा च कालिदासः केकेयिकामाः फलितास्तवेति एतेन देवकीव्याख्याता इष्टे यवो यवानीति जान्यंतरमेवानेनाभिधीयते अयमेव चास्य
शेषः यदुतय वत्त्वज्जन्तेरभावेपितदाकारानुक्ततिः डीषुवाच्यइति इदं चतुर्थे भाष्ये इडः श्चेति सूत्रे स्थितं कथमिति यत्रुवदंति दीर्घोच्चारणसाम
र्थ्यात् आः इडः इति पदं विभज्यते तत्र इन्द्रादीनामनुके वसिद्धे आकार विधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणीति सि
ध्यतीति तच्चित्यं अनुकिकृते अतो गुणइति पररूपप्रसंगात् न नकारोच्चारणसामर्थ्यादि दीर्घो मविष्यति अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेत् न अत्रोपो
नइत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् पत्युर्नइति वदादेशे कर्त्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेवात्रोपो न भविष्यतीति चेत् न सर्वशब्दे ककारस्य चा
रितार्थ्योत् नहितत्रलोपोस्ति न संयोगादिति निषेधात् तस्मात्काराकार्योः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति एतेन अनुक
इत्वादिरेवलाघवाद्दत्तव्यइति हरदत्तोक्तिरपि प्रत्युक्ता यत्रु इन्द्रमाचक्षाणः इन्द्रतत्करोतीति एतन्निमित्तं इन्द्रः स्त्री इन्द्राणीयथास्यादिति दीर्घोक्तिरिति न्यास
कारे उक्तं तत्र इन्द्रशब्दस्यात्र आचक्षाणादावुपसर्जनत्वात् इन्द्रस्त्रीति वाक्यमेवेतत्र भवति कर्मण्यणिति तदंताऽपि पूर्वपदासंज्ञायामिति एतत्वं वस्त्र

क्रोतीति वस्त्रमिस्क्रोत इत्यस्यामवस्थायाम् प्राक्त्तुवत्यनेः समासेऽदंतत्वान्डीषु क्वचिन्नैति कर्तृकरणे कृतेति सूत्रेव हलग्रहणात् क्वचित्सुवंतेन समासः
तत्र च सुपः प्रागेवांतरंगत्वादापत्तोदंतत्वाभावान्न डीषितिभावः तेन बद्धिनि अयंभावः वहोर्नञ्चदुत्तरपदभूम्नि नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्यो नाच्चादनात्
क्रोतमितप्रतिपत्ना इति ह्यंतोदात्तताविधायकानि तत्र जातिपूर्वादिभ्यो क्वेवद्वादिपूर्वकस्यार्थोद्भूता इति अस्वांगपूर्वपदादिकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् इह स्वांग
पूर्वपदस्य बोदाहरणमित्याह उरुभिन्नैति जांतांतादिति वणोदनुदात्तादिति वद्दुब्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धेऽतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् वाजाते इति तु वैकल्पिकम्
उदात्तो न तु नित्य इति भावः सुमुखाशालेति एवं च फलमुखीकारणमुखीचानवस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम् उरुः क्रोडेति स्त्रीस्त्रिंशोपमिति हरदा
त्तदयः तत्रोपसर्जनहस्वत्वे कृतेऽदंतत्वान्डीषः प्राप्तिः अमरस्तु न नाक्रोडं भुजांतरमित्याह रत्नमतिस्तु पुंस्वमाह गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न
तदावत्तमिति गणारत्नमहोदधिकारं एवं चाविशेषाद्धिं गत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं माधवस्तु तुदादिगणे कुडविमञ्जन इति धातावाह क्रोडः चञ् क्रोडा अश्व
नामुरः यवज्ञोयं स्वार्थतो विशेषविषयः क्रोडादिषु टावंत्रस्यैव पाठ्यङ्गोत्तमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहु ब्रीहौ स्वांगलक्षणो डीष्विकल्पो भवत्येव कल्पा
णक्रोडीकल्पस्य क्रोडामपूरीति डीषो डीवादेश इति दिक्पूर्वपदादिति पंचम्या डीषिति प्रथमायाः षष्ठीकल्प्य त इति भावः औपगवीति अस्त्रलक्षणां
डीषंपरत्वात्पंवाश्वते एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय विद्वान्नाजिति डीविति व्याचक्षणा उपेक्ष्या इति भावः वाष्णीत्यत्रेति एवं च प्राचो
डीषुदाह संप्रामादिकमिति भावः कुरु रिति लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः प्राचान्त्रादिवच्चेति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्वात्वात्त्वादय इत्युक्तं तत्रेदं वक्त
व्यंपरंप्रत्यादिवद्वावोविधीयते तथा चेह प्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्ननुस्वादयः यत्तु व्याचरव्युः आदि ऊ उपेक्षयापूर्वं प्रादिपदिकं तद्वावात्तदवयवा
त्वेन ग्रहणात्पूर्वतवद्वावादिति तदपि क्लिष्टं परंप्रथमविरुद्धं च उक्तरीत्याहिकां डेकुडो इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गत इति प्रथमं तदा रणाय चाप्रत्यय इ
ति प्रसज्य प्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः श्वश्रू रित्यत्र एकदेशाभावाद्धिं गविशिष्टपरिभाषया एवावश्यकत्वाच्च यत्तु तत्र श्वश्रू रित्येति निर्देशात्त्वाद

म.सु.
४६

यद्वितन्निर्देशस्यशब्दपरत्वाद्यथाविपरुभ्यांजेः डेर्यइतिवत् श्वशुरस्येतिपुंयोगलक्षणेऽपिप्राप्तेऽङ्गुतत्स त्रियोगेनचविधीयमानोलोपःसन्निहितत्वाद्य
स्येवाकारस्यनत्वादेःएतच्चवचनंश्वशुरः श्वश्वेतिनिर्देशसिद्धार्थकथनंअतोऽपिप्रथमाकारस्यलोपोनशंकेःउपमानवाचिपूर्वपदप्रति शत्रीकराभ्यांकरभोप
मोरुरित्यत्रतुनकरभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात् शफोखुराविति यद्यपिशफंकीवेखुरःपुमानित्यमरःतथापिशफशब्दस्यपुंस्त्वमपिवहुसं
म्मतंशकादितजर्भुराणोतिश्रुतौग्रास्यपशुसंघेष्वितिस्त्रस्यव्याख्यावसरेन्यासहरदत्तःदिग्रंथेषुवाचस्पत्यादिनिबंधेषुचप्रचुरप्रयोगदर्शनात्लिंगम
शिष्यलोकाश्रयत्वात्स्त्रिंशस्येतिभाष्याच्चशफोभुजोगुदंघोणेतिगणरत्नमहोदधौक्रोडादिगणोपाठाच्चशफःखुरेगवादीनामूलेविठपिनामपीतिहेमचंद्रको
शाच्चविश्वकोशेचपुंनपुंसकतोक्तावामौसुंदरौऊरूपस्याःइतिविग्रहःइहसर्वत्रोपमानाभावादप्राप्तेविधिःकथंनर्हिपीवरोरुपिवतीववर्हिणाइतिकु
मारःप्रमाद्वर्वायंसांपूर्वकत्वात्संबुद्धिगुणेनेत्येकेहितेनसहितेतिसमोवाहितततयोरितिव्युत्पादितःसहितशब्दसुनेहगृह्यतेएकदेशविकृतता
अस्यैतद्व्याख्यादेवसिद्धेरितिभावःअत्र्योकारइतिअत्राकारविशेषांकिंशूरसेनीजनपदशब्दादित्यजोतश्चेतिलुकिजातिलक्षणेऽपिषार्डेर्वा
दिभ्युगुरूशब्दोत्पत्त्यर्थेणनृशब्दात्अनेभ्यइतिङीणिनशब्दात्तिलक्षणेऽपिप्राप्तेवचनंननुनरशब्देऽलोऽत्यस्यवृद्धिःस्यात्तत्त्वाहः
अत्यस्यस्येतिलोपेनापहारात्अनंत्यस्याप्यकारस्यवृद्धिर्भवतिआंतरतस्यात्गुणोत्पत्त्याप्यकल्पनेतिअलोऽत्यपरिभाषावाधस्येवत्याप्यत्वादिति
नप्रत्ययसंन्रियोऽशिष्टायावृद्धेरंतरंगत्वेनपरमपियस्येतिलोपंवाधित्वाप्रवृत्तौचित्यात्किंचअस्तुकथंचिद्व्योपस्तथापिरेफस्येववृद्धिःस्यात्तत्त्वाकार
स्यअत्ररतमपरिभाषापेक्षयाअलोऽत्यपरिभाषायाःपरत्वात्अपिचअंतरतमपरिभाषाअसदृशमादेशंवावर्तयितुंनतुस्यानिर्ननियच्छतितत्कथंरे
फस्यस्यानिव्यावृत्तिःकिंचगुणोत्पत्त्याप्येतिन्यायोपन्यसनेस्वीयएवपरिभाषयोःपरस्परगुणगुणिभावायोगात्अत्रेदंतत्वनरइतिरान्तुलुप्राकारानुकर
णंनरःअःनरःनाचनरश्चतयोरितिव्याख्येयंयद्दानरस्यअःनरःकतंतवत्पररूपंनाचनरश्चतयोःनृनरयोःनरस्यचप्रथमएवअकारोगृह्यतेनतुद्वितीयः

राम
४६

श्लेषसामर्थ्यात् अधिकशब्दकौस्तुभेवोध्यं पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते शैलपुत्रीवहर्षहृदयेत नोति कुर्वत दुर्वीपतिपुत्रिसर्वेन च पुत्रशब्दः कन्यायां न स्तीति भ्र
मितेभ्यं आत्मजस्तनयः स नुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्देहितरं सर्व इत्यमरोक्तेः अतएव प्रत्ययस्यादितीत्वप्रकारेण वासुतका पुत्रिका वंदारकाणामिति
वार्तिकोत्पत्त्यादिकचसंगच्छते यत्र हरदत्तेनोक्तं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तद्भाष्यादिविरोधाद्दुपेक्ष्यं इत्वप्रकारास्थस्वग्रंथविरोधाच्च इदं
तु चिंत्यं कारे सत्यापदस्येति सूत्रे सूतोपराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितः पुत्रादिति वार्तिकं किमर्थमिति यत्रुवदंति स्वरार्थे मिति तच्चटित्वान्डीपिकृते उदात्त
निवृत्तिस्वरेणोदात्तः डीनंतेन तत्पूरुषेऽपि समासस्वरेणां तोदानस्येति स्वरभेदाभावात् यदपि शार्ङ्गं रवाहोपुत्रशब्दः प्रक्षिप्तः न तु सांप्रदायिक इति तद
पिन उदाहृतप्रत्ययविरोधात् वासुतकेत्यादिवार्तिके केयटहरत्नादिकृताकारप्रश्लेषविरोधाच्च न्यासांतावत् आं व छेति वृद्धे कोशलेति व्युत्कारोप
चैव च मिषस्य वगंधेस्य करीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्येदंतादेशः तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् अणिजोरिति व्युत्तादेशः सच यद्यपि स्त्रियां मेव विहि
तिस्तथापि डिङ्कारणसामर्थ्यात्तदंतादप्ययं चाप्योति माष्येति पूति माषशब्दो गर्गादिः तद्धिताः बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं महासंज्ञा
करणमन्वर्थं जयतेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति तेन यथाभिधानमेवस्युः स्यादेतत् टापः प्रागयमधिकारोऽस्तुष्कविधौ तद्धितप्रहणं यस्येति
लोप ईद्वहणचमस्त्विति चेत् मेवंपद्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसंगात् शत्रंतादिति योति मिश्रीकरोति षत्येति व्युत्पत्तेः केचित्तु वाहलका योतेरोणादिकं का
त्रिप्रत्ययैर्वर्त्तन्ते उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यंता तु अणिपुंवद्वावात् यौवनमित्येव भिक्षादिपाठसामर्थ्यात्तपुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धाभा
व्येतत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् इति स्त्रीप्रत्ययाः मात्रशब्दस्येति तस्य चावधारणमर्थः मात्रंकार्त्स्न्यवधारणो इत्यमरः प्रातिपदिकादीन्येव तन्मा
त्रमिति एवकारेणास्वपदविग्रहः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कृष्ण इति यद्यपि नीलरूपवत्यरोयमनियतलिंगस्तथाऽपि सदेवे भगवति नियत
पुच्छिं ग एवेति भावः ज्ञानमिति भावेत्युद्द्रोशा इति नच प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यं तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गवि

म. सु.
४७

धयाभानायोगात् नामार्थयोरभेदसंसर्गएवव्युत्पत्तेः नचाप्यर्थवद्ब्रवीहोव्यभिचारः एकार्थीभावाभ्युपगमात् नापिनिषातार्थतेषां द्योतकताभ्यु
पगमात् नचसिद्धांतेपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयोदुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादितिवाच्यं देवतार्थकतद्वितादौदृष्टत्वादितिमीदृशः वचनसंख्येति तथै
वप्राचां व्यवहारात् इहसूत्रे अर्थेस्त्रिंशत्प्रथमेत्येतावदेवसुवचं इतरत्सर्वत्यक्तं शक्यं तथाहि अर्थेप्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मात्त्वादि
विधिस्तस्येति लभ्यत एव स्वाद्यश्च प्रातिपदिकास्त्रिंशत्प्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते तदर्थत्वं च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव एवंचमृडानी हिमानीत्यादौ
पुंयोगमन्त्रादेरपि क्लृप्तान्क्रियतमानेन प्रथमासिद्यतीत्यपरमनुकूलं यथान्यासेतुसानस्यात् यदि तु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा
चगौणीतुल्येषां नभृतापृथग्वास्तुत्रिकंच प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदालिङ्गो इत्यपि मास्तुलक्षणां विचित्रत्वेपिनक्षतिः नियमांशत्यागात् तथा
च अर्थेप्रथमेत्येवैस्त्रिंशदो व्रीहिरित्यपि द्रोणाशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धं गौर्वाही कइतिवत् एकोद्वावित्याद्यपिन केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्ये
नप्राचां देवसिद्धं अर्थे चितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रस्य प्रयोगस्य न्याय्यत्वात् एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थं संबोधने चेति ज्ञापकेन कर्मा
द्विचिं प्रथमेत्युक्तेः यत्प्राचां प्रातिपदिकार्थः स तेति यच्च व्याख्यातं योर्थः सन्नित्येव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिंगसंख्याकारकयो
गीसविवक्षितो यथाव्ययार्थः अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति तन्न उच्चैर्माचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रती
तिजनकत्वस्य सर्वत्र विरुद्धत्वात् अस्य आदिसामानाधिकरणस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात् नलिंगसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तविरोधाच्चपि
दांतरेपस्यापि तस्य अस्ति सामानाधिकरण्यमस्तीति चेत् न तस्य अव्यावर्तकत्वात् न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च कृष्णः श्रीरित्यादावव्याप्ति
श्च न च लिंगग्रहणात् तत्सिद्धिः मात्रपदेनाधिकव्यवच्छेदात् यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्र
वृत्तिनिमित्तमिति यावत् यथा उच्चैर्माचैरिति अलिंगसंख्यावेतौ केवलं जात्यादि निरपेक्षं स्वार्थमाह तुरिति तदपि न प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकरीभूपभा

राम
४७

सततथाचतन्मात्रबोधोसंभवीयदिसोपीष्टस्तर्हिघटादिशब्देभ्योपिस्पादितिसंख्याकारकाद्यनन्वयएवस्यात्तदपिद्रोणपरिमितेब्रीह्यादौद्रोणशब्दः
सोयमित्यभिसंबंधात्प्रवर्ततेतत्रगोणमुख्यन्यायात्प्रामोतीतिपरिमाणग्रहणमिति तत्रपदकार्येष्वयंन्यायोप्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धंतात्
न्यथासिंहोमाणवकद्वयाद्यसिद्धिप्रसंगाच्चपदप्याहुःद्रोणादयःशब्दालोहंदाहूमयंवापरिमाणमेवनव्यभिचरंतिपरिमेयंतुव्यभिचरंत्येवश्रुतं
स्प्रातिपदिकार्थैर्भावादप्राप्तेपरिमाणग्रहणमिति तदपिनगोणलाक्षणिकेषुसिंहोमाणवकःसंवाःक्रोशतीत्यादिव्यव्याप्यापत्रेःतत्रविशेष्यस्यमाणव
कारेभेदेपिसिंहसदृशइत्यर्थोगौरायांनियतोपस्थितिकएवेतियदितर्हिब्रीह्यादेर्भेदेपिद्रोणपरिमितोनियतएवेतितुल्यंसंबोधनेचमात्रग्रहणात्सं
वोधनाधिकेनप्रामोतीत्यारंभःइहसंबोधनंप्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यक्रियांप्रतिविशेषणमिति सिद्धंतात्ः उक्तंचसंबोधनपदंयच्चतक्रियायावि
शेष्यप्रामोनिदेवदत्तेतिनिघातोत्रतथासतीति एवंचराममांपाहीनिवाक्यस्यरामसंबंधिसंबोधनविषयोमत्कर्मकरक्षणमर्थःइतिप्रथमाका
र्तृरीप्सिततमेकमेकर्तुरिति क्तस्यचवर्तमानइतिकर्तृरिषष्टीआप्प्रोतेःसंत्रान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तःमतिरिहेह्यानतुबुद्धिःपुनर्बुद्धि
ग्रहणात्एवंचकेत्रीआप्प्रुमिष्यमाणकर्मत्यर्थःकर्तावधातृपात्रव्यापाराश्रयःसकेनाप्प्रुमिच्छतीत्याशंकायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थोह्यम्पतेतदे
तदाहर्त्विष्येतिक्तप्रत्ययेनेपस्थितंवर्तमानत्वंचेहनविवक्षितंनेनकटंकृतवान्करिष्यतीत्यादिसिध्यति कारकमिति एतच्चकारकेत्यधिकारसूत्र
अभ्युत्तेतुत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तमीप्रतिसूत्रंचवाक्यंभित्वाकारकसंज्ञाविधीयतेतद्यथा अपायेध्रुवंकारकसंज्ञंस्यात्ततःअपादानंउक्तंका
कमपादानसंज्ञंस्यात्पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिःसहसमावेशःअन्वर्थाचेयंसंज्ञाकरोतीतिकर्कमितिनेनक्रियानन्वयि
नोभवतिब्राह्मणस्पुत्रंपंथानंपृच्छतीतिइहहिब्राह्मणःपुत्रविशेषणानतुक्रियान्वयीयद्वाकारकशब्दःक्रियापरःकरोतीति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानि
व्युत्पत्तेःतथाचअपादानादिसंज्ञाविधौक्रियायामित्यस्योपस्थित्याक्रियान्वयिनामेवतत्रसंज्ञाविधीयतेकारकादत्रश्रुतयोरेत्यादौकारकशब्दः

म.सु.
४८

स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषु द्वे कर्तृत्वमेव कर्तृत्वत्वे अस्मिन् पक्षे दृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञं स्यात् तच्च कारकं कर्मसं
ज्ञं स्यादिति व्याख्येयं अनभिहितेति ननु बहुपदुरित्यादौ बहुचाउक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो न एवं क्रियते कट इत्यादावप्रतिज्ञादिभिस्तु कार्यत्वात् द्विती
यानभविष्यति किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशाद्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया वाधिष्यते निरवकाशत्वात् न च दृशः प्लक्ष इत्यादिरवकाशः तत्र
पि प्रतीयमाना मस्ति क्रियां प्रतिकर्तृत्वेन तृतीया प्रसंगात् अथ नीलमिदं नतुर क्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तिनात्यर्थकेषु स्ति क्रियाया अनावश्यक
त्वात्प्रथमया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिवेधात्प्रथमास्तु एवं चानभिहिताधिकारो दृथेति चेत् मैवं संख्याविभक्त्यर्थे इति पक्षे सूत्रारंभात्तथा चानभि
हिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीये कवचनमम् इत्यर्थः सूत्रानारंभे च कर्मणियदेकत्वं तत्र द्वितीये कवचनमम् इति हि वाक्यार्थः तथा स्ति कृतः कट
इत्यादौ च त्नेन कर्मसात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अमूद्वोरः परत्वात्प्रथमेत्यपि न कर्तृव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणपक्षी प्रसं
पत्त कारकं विभक्त्यर्थे इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे हरिं भजतीति भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादनात् प्रीतिविशिष्टनया क्रिया व्याप्यत्वेन हरिः क
र्तृत्वसंज्ञं भजनं वाक्यार्थः हरिः सेव्यते इत्यत्राप्येवमेव क्रिया प्रधानमाख्यातमिति सिद्धं तात् धातूपस्थिता क्रियातिङर्थे प्रतिविशेष्यानतु कर्तृत्वं
प्रतीव विशेषणमिति हितस्यार्थः अतएव याचको ब्रजतीति वत् पचति ब्रजतीति नैकं वाक्यं पाक कर्तृ कर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः एक कर्तृका
पचि क्रियागमि क्रियाचापचते ब्रजत्यो पृथगेवार्थः एवं च प्रथमांत विशेष्यको बोध इति नैय्यायिकोद्देशो भाष्याच्च नुसारिभिर्नोदत्तैव्यः यास्कोप्याह भाव
प्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधानानि नामानीति पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं दृशिक्रियैव उक्तं च सुवंतं हि यथाने
कंति संतं स्पविशेषेण तथा तिङं तमप्याहुस्तिङं तस्य विशेषणमिति एवं पचति भवतीत्यस्य पचि क्रिया भवतीत्यर्थः अयं तु विशेषः तिङं तोपस्थितायाः
क्रियायाः क्रियांतरं प्रतिविशेषणत्वेपिशब्दाध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः अपदार्थत्वात् अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः पचति

एम
४८

1
न्यादौ धातुपात्रफलस्यापीत्यमेवमतभेदेनव्यवस्था अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः अपिष्टोमेनयजेतइत्य
दौतृतीयात्पत्तिश्चसंगच्छते नचदृष्टंतेविशेष्यसमर्पकाद्दृष्टोतिकेविशेषणसमर्पकाच्चकर्मत्वादिवाचिकायाः सुपुविभक्तेः प्रयोगोत्त्वितिवाच्यं धातु
तिङंतयोः प्रातिपदिकत्वात् नैयायिकानांतु स्यादेषदोषः तथाहि धावंतं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात् नच अप्रथमासाम्मानाधिकरणेश
तृशानचोर्नित्यत्वात् मेवं प्रयोगदृतिवाच्यं एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् ननु तत्र वाक्यभेद एव पश्येत्यत्र ते मितिकर्माध्याहारान् पचतिभवतीत्या
दितुपाकोभवतीत्याद्यर्थे अेनिष्टमेवेतिचेत् मेवं अध्याहारेणैव वात् तस्यचमुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् त्वदीयानिष्ठा मात्रस्या किंचित्करत्वात् अ
पिचक्षुषाक्षीदेवदत्तांवेहिद्व्यादौ शत्रादेः प्रसंग एवनास्ति एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्त्त्रिकादिसकलसंमतं नचतिङंतस्यलेक्रियाविशिष्टक्रियांतरवो
धेन न्नयतएवेतिवाच्यं तथैव व्युत्पत्तानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात् ईदृशेथेसाधुत्वंनेष्टमित्यपिनसाधुत्वानुशासनार्थे प्रवृत्तेरेवतस्वीकारात् धातु
संबंधाधिकारव्युत्पत्तिनेपुरीमवस्कंदेत्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च ननु सिद्धंति आख्यातवाच्यक्रियाया अपिकर्तृत्वस्वीकारे तस्या असत्वरूपत्वं भज्यते
तिचेन्नलिंगसंख्ययोः कर्तृकर्मतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः कर्मत्वस्य प्रकारतया नभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः अभिहितेत्वितिचे
नत्वेवंपक्षेऽदंभुक्तै इत्यत्रापि द्वितीयानस्यादि तिचेत् मेवं इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानक्रियानिरूपिता अनभिहितां शक्ति
मादायद्वितीयोत्पत्तः उक्तं च हरिणा प्रधानेतरयोरेत्रद्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रयात् तत्र प्रधानमनुरूध्यते प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेन
भिधीयते यदागुणे तदा तद्दनुक्तापि प्रतीयतइति अतएव पक्तौदनोभुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमेव पुचर प्राधान्यात् वस्तुतस्तु प
क्ताभुज्यत इत्यादौ कर्षणाः पचिभुजिभ्यां नयुगपच्छाब्दोत्वयः किंतु अन्यतरेण शाब्द अपरेणार्थः तत्रच प्रथमाद्वितीयैकवचने एव तद्यथापक्ता
भुज्यते आदनः किंपक्ता अर्थादोदनं यदात्तु आदनं पक्ताभुज्यते तदाभुज्यत इत्यत्र अर्थादोदनइति गम्यते एवं च दिवसाभेदेन यत्पितुं शक्यते हरि

म.सु.
४६

हैरिवेत्युभयंसाधुप्राप्तानंदइति आनंदकर्तृकप्राप्तिकर्माभूतइत्यर्थः यदुक्तं प्रायेणोति तस्य फलमाह क्वचिदिति विषय इति यदितुवर्धिद्विद्योरन्य
तरेण सहकर्मतयान्वयोविवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेत्यवधेयं तृणं स्पृशतीति यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य क्रियया यथा ज्ञानस्य संयोगादि।
फलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणदेरीप्सितभावः स्यादेतत् धातूपस्थाप्यफलशालिकर्मेत्येवास्तु किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् यनेनेति चेत् मैवंश्र
मेर्माणस्य कं वारयतीत्यत्र वारणार्थोनामिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं द्वाधा यकर्तृणीप्सिततममिति वक्तव्यमेव एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहा
र्थं तथा युक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् अनीप्सितग्रहणं तु स्पृशार्थमेव नत्वां वश्यकं इदं त्ववधेयं ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधकस्य एव ईप्सितानीप्सिता
देरधिशीङीदिवसेज्ञाप्रहतावुपयोगेपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे हितत्त्वे तत्रैव तां कर्म
संज्ञाविहिताने सर्वे नैनेन रूपेणोपस्थिताः तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिकालाघवात् क्रियाया धातुना कर्तुं शब्देव दत्तादिशब्दे लोभात् इ
ष्टमत्वाद्देस्तुभानाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः तथा च हर्याधारिकाया प्रीतिसुदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः यद्यपि कर्मणि कर्तृरि
अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोर्थ इति तुल्ये तथापि तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेत्तु फलीभूतेशाब्दबोधे वैलक्ष
ण्यसंगच्छते न चाधारतैव वाच्येति मंतव्यं तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽपि गौरवात् कर्मणि द्वितीयेत्यादि सूत्रस्वरसभंगापत्तेश्च अतः
एवभाष्यकार आह सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति न च तिङ् श्वापि धर्ममात्रमर्थः कर्तृरिक्तानुलः कर्मणि चतयोरेव कृत्यक्तखल।
यो इति सूत्राणां नैरूप्यापत्तेः पाचको देवदत्तः पक्वो दन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकारश्च तस्मादिह घटादिशब्दानामि
वविशिष्टमववाच्यं आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्यपि धर्ममात्रं सर्वथापिनैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्द्धजरतीयं हेयमेव न हितिङ् कृतोर्वैल
क्षण्यस्य पादं प्रपंचितं चेत् च्छब्दकोस्तु मेस्माभिरित्यलभियतापरिगणनमिति तेन नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः गां दौ ग्धीति गोसंबं

राम
५६

धिपयः कर्मकंशहनमर्थः स्यादेतत् कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथा युक्तं चानोप्सितमिति सूत्राभ्यांगतार्थमेतत् तथा हि न्यजनोपसर्जनं तथा जनेन्दुहेर्यः
शपनेऽंगीकरणं च याचेः विक्लेदनं पचेः इत्यादि एवं च धातुपात्रव्यापारविषयो भूतं यत्पुत्रजनदानांगीकारादितदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अ
तएव हि अलोक्तुर्गो कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादि सूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धोतः अतएव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्राणि गांशोधिपयइ
त्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञाभाष्यसंगच्छते पंचकंप्रातिपदिकार्थइति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपत्विवक्षायां चेदं अवधिभूतायागोसत्तन्निशेयः षपः क्षर
णानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणीगोपनिष्ठप्रेरणेत्यर्थोत् तथा च अकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् अत्रोच्यते कर्मणाः शेषत्वेन विवक्षायां न माषा
णामश्रीयादिति वत् षष्ठीप्राप्तातां वाधितुमिदं सूत्रं तथा चेह षष्ठीवत्संबंधमात्रं द्वितीयार्थइति स्थितं अपादानत्वमात्रविवक्षायांतु पंचम्येव गोः क्षी
रविशेषणत्वे तु षष्ठीतेन गोः पयोदोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव एव मग्रेष्वसं यत्प्राचोक्तं दुह्याव्यर्थरूपिप्रब्रुशसु जिकर्मयुक्नीहृकृष्णथवह
दंडग्रहमुष्यचकर्मभागिति अत्रेदं वक्तव्यं ग्रहेः पाठो निर्मूलः जग्राहयुत् रूशक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तं इतरेषांतु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं
तथापि संदर्भाशुद्धिः तथा हि दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराशयेनेह पठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषलक्ष्यत्वं स्वलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्यकर्मणि स्युः गोणेवे
त्याकांक्षायां स्वयमेव पठितं न्यादयोग्यं तन्निष्कर्मगत्यर्थं मुख्यकर्मणि प्रत्ययेयांति दुह्यादिर्गोणे न्येतु यथारूचीति एवं च दंडिमंथिभ्यामपि मुख्ये स्यात्
तथा च गूर्गोः शतं दंडं तामिति भाष्यं विरुध्येत् शतं स्यत्र प्रधानं न गूर्गोः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंतीति वाक्यशेषात् दंडिभ्यश्च प्रहरणार्थो न तु
निग्रहार्थः अतएव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानादृत्तेरसंभवात् तथा मंथेरपि प्रधाने स्यात् इष्यते तु गोणोत्थं च मारविः येनापविद्ध
सलिलस्फुटनागसद्भादेवासुरैरमृते मंथुनिधिर्मंथेइति अत्रामृतं मुख्यं उद्देश्यत्वात् अंबुनिधिस्तु गोणाः यदपि व्याख्याताः अद्विकर्मकेषु पचे
रप्रामाणिकः पाठइति तद्रभसात् तथा हि कर्मवत्कर्मणोति सूत्रे दुह्ये चोर्वहलंसकर्मकयोरिति वात्रिकेतद्भाष्ये च पचेद्विकर्मकतात्तभ्यते कैप्यटहर

म.सु.
५०

दत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुरतीकृता माधवा ग्याह जयतेः कर्षतं मथे मुं च दं डपतेः पचेरित्यादि उदा जहार च तं डुलानोदनं पचतीति यत्तु अकथितं चेति सूत्रे हरदने
नाक्तं अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कां स्य पात्र्यां दोग्धिपय इत्यत्र पाणिनां स्य पात्र्यां दोग्धिपय इत्यत्र पाणिनां स्य पात्र्यां दोग्धिपय इत्यत्र पाणिनां स्य पात्र्यां दोग्धिपय इत्यत्र
शः नहि तत्रास्य प्रसंगो दुहादिपरिगणनादिति तत्तन्मतांतरमि प्रायेण अन्यथा उदाहृतस्वपरं प्रयविरोधादित्यास्तां तावत् शतं जयतीति जि अभिमवे यत्तु जि
जय इति व्याख्यातं तन्न तस्या कर्मकत्वात् यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथापि चकारेण संगृह्यंत इति कैयटः अर्थनिबंधनेति न तु स्वरूपाश्रया अह
मपीदमचेष्टे नोद्युतितद्राजसूत्रभाष्ये ष्टुपर्यायस्य च देरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः तथा च भट्टिः स्यात्स्वरुणो स्मेरमुखो जगाद मारिचमुच्चैर्व
चनं महार्थे कालिदासोपिशिलोच्चयोपि क्षितिपत्नमुच्चैः प्रीत्यात्मेवार्थमभाषते व भारविश्च उदारचेता गिरमित्युदारो द्वैपायनेनाभिदधे नरं द्र इति खंचा
नाथत्यादयो वहवो द्विकर्मका बोध्याः देश इति कुरुपचालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीङ्ग स्यात्सामित्यादेर्न वैयर्थ्ये गोदोहमिति नचेह कालत्वान्तिद्विः लोके का
लत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् तेन घटमास्त इत्यादि न भवति यत्तु प्राचोक्तं अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचित् नदीमास्ते
इत्यादि अत्रेदं वक्तव्यं कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणिलादयो नस्युः आस्यते मास इति यथा केचिदित्यप्यसंगतं द्वितीयाया नप्यसंमतत्वात् नदीमित्युदाहर
णमसंगतं ग्रामसमूहं कुर्वोदिरैव देशः न तु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् अर्धेति च न्यूनं अध्वानं स्वपितीति प्रसंगात् अतएवाकरे
अध्वानं तव्यत्वेन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातं गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणं शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्म
कारकं येषां तेषामित्यर्थः नत्विह कर्त्तरिकर्मव्यतिहार इति वत्कर्मशब्दः क्रियापरः कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणात्सामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबु
द्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणामित्येवावश्यत्वं नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्रांचः शिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्त्तरिति तेन पा
प्रयतिदिवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रतिकर्त्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीयासिध्यति उक्तं च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात् प्रषणो कर्म

राम
५०

जागतः नियमात्कर्मसंज्ञायास्वधर्मेणाभिधीयते इति कर्तुः स्वधर्मेणात्तीययेत्यर्थः ननु णिजर्थे प्रतिकर्मत्वं वा धित्वा प्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सि
द्धं अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टाहिक्रियाणि जर्थेन संबध्यते हेतुमतिणि ज्विधानात् कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् अतएवोपजीव्यापिकर्तृसंज्ञाएवं च परत्वा
दंतरंगत्वोदुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यासु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितेति चेत् अस्त्वेवं लक्ष्यस्य निबोधत्वात् नियमसूत्रमिदमिति ग्रंथानां का गतिरि
ति चेत् ष्टणु णिजर्थे सशाब्दं प्राधान्यपुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्यां कर्मसंज्ञायाः प्रावल्यात् विप्रतिषेध एव नास्ति अंतरंगोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्रावल्यं
प्रयोजयतः इत्याशये न प्रेषणा मुक्तिः संभवः अर्थे प्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयं शत्रुनिति स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकू
लोयन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मै गतिरित्यर्थः नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुं गीप्सितं तं हि कर्म न च शत्रवः कर्तारः तेषां गत्यादि सूत्रेण कर्मत्वादिति चे
त् मैवं कर्मसंज्ञायां हि कर्तृप्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणं स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव न चोपलक्षा
णत्वे प्रमाणाभावः प्रधानकर्मण्यास्वयेलादौ नाद्दृष्टिं कर्मणा अप्रधाने दुहादीनां इत्युक्त्वा एतत्कर्तुं अकर्मण इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणा
त्वात् तद्विलक्षणं विना णिजंता गां हि कर्मकता लभ्यते येन एतत्कर्तुं रिति वचनं सावकाशं स्यात् ननु स्वतंत्रे संकेति तस्य तत्रैवलक्षणा कथमिति चेत् सं
ज्ञांतरामुपदिष्टे संकेति तस्य तद्वद्वि तसाधारणे स्वतंत्रमात्रे सेत्यवधे हि नीवस्त्रोरिति यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणी भूष प्रा
पणमध्ये प्रविष्टे तन्मात्रेण प्राप्तिं गत्वा प्रतिषेध उक्तः नियंत्रिति नियंतापशुप्रेरकः ननु सारथिरेव तेन वाहयति च लीपदो न्यवान् इति सिध्यति अ
निषेध इति प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोर्थः सूत इति नियंता प्राजितायंता सूतः क्षत्ता च सारथिः आदयतीति अत्रैभिः प्राप फलेशेषात्कर्तृरि
ति परस्मैपदं कर्त्रेभिः प्रायेतु णि च श्रेत्यात्मनेपदमेव तदपवादस्य निगरणचलनार्थे भ्यश्चैन्यस्य अदेः प्रतिषेध इति निषिद्धत्वात् सस्यमिति क्षेत्रस्थानां
यकानां भस्य माणानां हि साद्रष्टव्या तस्यामवस्थायां ते पांचेत न त्वाज स्मारयतीति यत्तु णोरणा विति सूत्रे स्मर्यत्येनं वनगुल्मस्य यमे सुदाह्रियते तत्र भाष्य

म.सु.
५१

यद्यपि धनुकत्तकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मभूते गंधमाल्यइति विग्रहार्थः तथापि ७
 प्रयोगादेव कर्मत्वबोधं शब्दायतेरिति शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना कपडं ततो हेतुमस्मि च्छात्वर्थेति एतेन शब्दाययति सैनिकैरिपूनितिकर्मप्र
 युजानाः पराक्षाः यत्प्रवाचा अयत्तं दशव्यायवे संनेत्युक्तं तत्र अयतेरुक्तिस्तान्निष्ठैव क्रंदके जोस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्ति संभावनावस्तुतस्तु
 नासौ सूत्रार्थः इत्युक्तं यदपि शुभ्रहृदशामितिकर्मत्वमुक्तं तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धं ग्राहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सु
 धाकारादीनां संमते तथापि बहूनामसंमते अतएव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगं अजिग्रहतवोधितवान् इति व्याचख्युः तथा अयाचितारं
 नहि देवद्वैतमद्धिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुं उदाहृतत्वेन बोधयितुमिति युक्तं चैतत् ग्राहे द्विकर्मकत्वे हि जाया प्रतिग्राहितं गंधमाल्यामित्या
 त्रक्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानस्यात् एते कर्तुं शक्यं कर्मण इत्युक्तेः ततश्च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् सिद्धं ते तु प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये
 ययेति विग्रहः जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मत्वमित्यर्थः अन्यपदार्थो तर्भावो विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैव
 कार्यभावात्कल्पनात् अभिवादिदृशोरिति अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयं अभिनिनेरत्या च्छरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चासां ईदृ
 शसमुदायविवक्षार्थमित्याह संघातपूर्वस्येति तेनेहननिविशते यदि शुकशिखापदे इति कचिन्नेति एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिनिभाष्यप्रयोगश्चेहं
 प्रमाणं उपपदविभक्तिमद् उभसर्वतसोरित्यादिना उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदंतयोगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः अत्र प्रांचः उभशब्दे नोभयशब्दो लक्ष्य
 ते अन्यथा तसो संभ्यात् इत्याहुः वस्तुतस्तु दृतिविषये य अदृत्तावपि उभशब्दादिहितो यस्तसु तदंतमस्येवेति यथाश्रुतं साधुधिगित्यविभक्तिकोनिहे
 शः गवित्ययमाहेते वहिति प्रांचः तन्न तथा सति अपदांततया दृष्टं तेलोपः शाकल्यस्येत्प्रस्येव दार्ष्टींति केजस्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसंगात् नचायंगका
 रांतस्वेते भ्रमितव्यं कस्यचदइति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्य असंगतिप्रसंगात् तस्मात् धिगिति विभक्त्यंतमेव प्रकृतिवदनुकरणाभिन्यतिदेशात्सुपो
 लुक उभयतः कृष्णमिति कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः आद्यादित्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यं नाम्नो द्विधैवसंबंधः सर्ववाक्ये

राम
५१

स्वस्थितः सामानाधिकरण्येन षष्ठ्यावापि क्वचिद्भवेत् इति वृद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणं द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैष्यधि
 करण्यभ्यांनिर्वाह्या षष्ठीतदपवादयोरेककोटितयावाधिकृच्छामभक्तमिति तस्यनिश्चयेत्यर्थः कथं धिङ्मूर्खेति संबोधनपदस्य क्रियान्वयइति प्रागेवो
 क्ततयाधिकृष्टयोगाभावात्क्रियापदं च क्वचिद्भुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत् तथा चमूर्खसंबोधकं निषिद्धाचरणदिनिश्चयमिति वाक्यार्थः एतेन हाता
 तहादेविधीरो भवणादिव्याख्यातं यत्वाहुः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्त्तृकारकवाचित्वादि
 तितन्मदं संबोधनस्य कर्त्तृकारकत्वे उक्ति संभवाभावात् देवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्त्तृति चेत् नैतावता कारकविभक्ति त्वं लभ्यते किंच देवत्वं भ
 जेत्वं भजंतीत्यादौ संबोधनस्य वास्तवमपिन कर्त्तृत्वमित्यास्तां तावत् उपर्युक्तीति कथं तर्हि उपर्युक्तीति बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धयः उच्यते उपरिबुद्धीनां उ
 तानबुद्धीनां उपरिचरंतीत्यर्थः एवं च आम्नेडितत्वाभावात् द्वितीया यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्यइति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणं तेन वीप्सा
 द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तददर्शयति अभितः परितइति प्रतिभातीति एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वाद् उपसर्गः न तु क
 र्मप्रवचनीयः अंतरात्वं मामिति तवममचमध्ये इत्यर्थः सामर्थ्यादिति अतएव हेतुत्वपर्येतमपि शाब्दबोधे विषयइति स्वीक्रियतइति भावः न दीम
 न्विति द्वितीयाया संबोधोऽर्थः सचेहसाहित्यरूपइति अनुनाद्योत्यते लक्षणोत्प्रेक्षं प्रतीति वृक्षसंबंधियेन नमर्थः संबंधनस्य लक्षणभावइति प्र
 त्यादयोऽतर्थाति भक्तो विष्णुं प्रतीति विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः लक्ष्मीरिति लक्ष्मीरूपस्य भागस्वरिणसह स्वस्वामिभावः वृक्षं व
 क्षमिति इह वीप्सा द्विर्वचने नैव द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते कर्त्तृणि द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञायां कथात्वं न एतदर्थमेव
 लक्षणं दयो विषयतयोपात्ताइति व्याख्यातमा करणं चम्यपाडः परिभिरिति तु न भवति वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्योत्पत्त्यादिभ्यादिति ममभागः
 स्मादित्यर्थः मामभिष्यादित्यपि प्रांचः प्रत्युदाहरंति तत्रमां प्राप्नुयादित्यर्थः उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र ममभाग इत्यर्थतः

म. सु.
५२

पर्यवसानात् अभागे इति कर्म प्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपमर्ग प्रादुर्भ्यामिति षत्त्वं पूजायां चेति सुः पूजायामिति पूर्वसञ्ज्ञात् पूजाग्रहणमनुकल्प्यते कात्यायनोः श्रुतं वियमं अतिक्रान्तो अत्यंतः स चासौ संयोगः निरंतरसंनिकर्षद्वयर्थः द्वितीयास्यादिति श्रुतत्वात्कालाध्वत्तिभ्यामेवमासस्येति कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठीत्याहुः तन्न तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्यादिरन्धोभोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् तस्मादिह षष्ठीशेष इति सूत्रेणैव षष्ठीतित्वं ॥ इति द्वितीया ॥ स्वतंत्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थे प्रति आश्रयत्वं स्वातंत्र्यं आह च धातुनोक्तक्रियेनित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति साधकतमं कर्तृत्वं प्रकृष्टेति यद्वापारानंतरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्र कृष्टं उक्तं च क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनंतरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्र दास्मृतमिति त्रिविध्यत इत्यनेन स्यात्प्रादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वमस्तीति ध्वनयति आह च वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितं स्यात्प्रापच्यत इत्येषां विवक्षादृश्यते यत इति अयं भावः कारकत्वं तद्वाप्यकर्तृत्वादिषड्भूतवस्तु विशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते न हि गोस्सर्वे प्रतिगौरेव न तु कंचित्प्रत्यगौरिति वत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचं तथा च कयाचित् धातुव्यक्ता उपस्थापितेऽर्थे किं कर्तृदिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्तुपत्तव्यापारस्य अयतया विवक्षितः कर्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्मकर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेनाश्रयोधिकरणं पच्यर्थी व्यापारश्चानेकधा एवंपच्ये रधि श्रयणतंडुलवपनेधोपकर्षणादिनात्पर्यकत्वे तदाश्रयोदेवदत्तः कर्ता ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः तंडुलधारणादिपरत्वे स्त्रीलीकत्री अवयवविर्भागादिपरत्वे तंडुलाः कर्तारः स्यात्प्रापचनीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव न तु कर्त्रीदिवदस्तादिसापारस्यैव तद्वापारत्वात् तथा आदिस्वादिभ्यामुपात्तेऽर्थप्रयोज्यः कर्ता तस्मिन्नेवार्थे भक्षयति नोपात्ते कर्म अधिपूर्वैः शीजदिभिरूपात्तेऽर्थे आधारेः कर्मकेवलैरूपात्ते अधिकरणमित्यादिसनेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादिपरास्तं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तिरभवाभावात् एतेन परसमेवेत क्रियाजन्यफलशालिकर्मत्वं चेत् अपादानेऽतिव्याप्तिरित्याशंक्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्व

एम
५२

तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तथात्वा न वदन्नेदकत्वात् तत्राणि चो व्यापारार्थत्वं ननु प्रा
क्तं तदुवाच यत्यादि प्रयो ज्ये कर्त्तव्येति व्याप्तेः तत्र पारिभाषिक मनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनवलाद्यवस्थितमिति चेत् अपादानेपि तद्विद्वान्ना
लीत्यवधेद्विद्वान्नाधिकारे अनवकाशायासावकाशायावाधीत् अतएवात्मानमात्माहंतीत्यादौ परया कर्त्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञावाधमाशक्याहंकारादि
विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये रामेणेति इहयद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणैव तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतेव
सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः तथाच रामनिष्ठो यो व्यापार
स्तद्विषयीभूतवासा व्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवा लीतिवाक्यार्थः यत्र वा जपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाकद्रव्यपि स्यादिति तदिष्टापत्ति
प्रसक्तकर्त्तृकरणैकतावद्गलंकर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्राणां कृतप्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विना उक्ति संभवस्येवाभावादिति सुधीभि रकलनीयं अना
भिहितं किं हरिः करोति जीवंत्यनेन जीवनः शाब्दिकः शब्ददुर्दं करोतीति ठक् कृतं विश्वं येन कृतं विश्वः विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः अषष्ठ्यर्थवद्ब्रू
त्तौ व्युत्पत्त्यंतरस्वोकारात् यथा चैतन्नथावश्यते प्रकृत्यादिभ्य इति आकृतिगणो यं ते ननासासुतीक्ष्णाश्चरिते नदांतद्रव्यादिबोध्यं ह्योर्शोणयोः समाहारः
हिद्रोणां पात्रास्त्रिणां स्त्रीत्वाभावः शोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः चादिति करणशब्दानुवृत्त्यापरि क्रयणे संप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां ग्रहणा
पकर्षणेन वसिष्ठयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्या करणे तृतीयाचेत्युभयं सिध्यति मनसः संज्ञा
यामित्यनुक्त् किंच अक्षेर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद्दणिकर्तृणो कर्मत्वं न अणावकर्मकादिति परस्मैपदं चनेति सिद्धं तः यनुप्राचा कर्मसंज्ञावा
स्यादिति व्याख्यातं तदा करविरोधादुपेक्ष्य स्यादेतत् करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः करणेत्युट् कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यंते अक्षाः कर्मणित्त्वं अक्षेर्दी
व्यतीत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगे परत्वान्तृतीयैव स्यात् ननु द्वितीयेति चेत् अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यान

म. सु.
५३

वकाशत्वात् द्वितीयेति ननु दीव्यंतेक्षा इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपिकरणत्वस्यानभिधानात् तृतीयास्यात् तथा देवना अक्षा इत्यत्र स्युटाकरणस्याभिधाने
पिकर्मणो नभिधानात् द्वितीयास्यात् मेवं एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोपगिनी तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वं सहयुक्तेपुत्रेणोतिपितुर
त्रक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थे इति तस्याप्राधान्यं अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं न चैवंपितुरपितृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वा
त्प्रथमोपपत्तेः पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्रावल्याच्च येनांगविकारः अंगशब्दः अर्थे आद्यजंतः तदाह अंगिन इति येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थ
भूतो वयं दृश्यते संनिधानात् सचार्थो द्वि कृत एव गृह्यते न ह्यविकृतेनावयवे न शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह येनांगेन विकृतेनेति संजानीत इ
ति संप्रतिभ्यामनाधान इति तद् कृद्योगे परत्वात् षष्ठीपितुः संज्ञाता यतु हरदत्ते नोक्तं आध्याने परत्वाद्धीगर्थेति षष्ठीमातुः संजानीतीति तत्र तत्र शो
षाधिकारात् द्रव्यादीनि उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति च फलमपीति एतच्च प्रत्य
यइति सूत्रे कैयटे स्पष्टं एवं च तदर्थं चतुर्थ्यासहेयं तृतीया विकल्प्यते अध्ययनाय वसति अयं तु विशेषः अध्ययनस्य फलेनेहाभेदः संसर्गः उप
कारकत्वेन सहतु निरूपकतेति गम्यमानेति न तु श्रूयमाणो वेत्याग्रह इति भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीतिभावः माचापलायेति गा
णान्य नैषीदित्यत्र तु यतश्च मिति शेषः अशिष्येति एतच्च दाणश्च साचे चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यते इति तृतीया अन्वर्थं संज्ञावलेनाह दानस्येति ते
न अज्ञानयति ग्रामं ह्यनिदधाति वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः दाने च अपुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं अतएव रजका
स्य वस्त्रं ददातीत्यदौ न भवति तत्र हि ददाति भीक्तः एतच्च वृत्तिमूर्तं भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः खंडिकोपाध्यायस्तस्मै च ये वां ददातीति प्रश्नेणात
रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं न चैवमज्ञानयति ग्राममित्यत्रापि प्रसंगः यमभिप्रेतीत्युक्त्याहियमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च
शेषत्वमध्यते ग्रामस्य च अज्ञां प्रतिशेषित्वं नास्ति दानीय इति बाहुलकात्संप्रदाने अनीय रूच्यर्थानां प्रीयमाणः प्रीजतर्पणो अस्मात्कर्मणिलइहरे

एम
५३

ते इति हरिंप्रीणयतीत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं प्रीयमाणाः किं देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि अत्र पथो माभूत् श्लाघन्नुद् श्लाघास्तु
नः कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः अन्ये त्वाहुः कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति तत्राप्येकं कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वा
त् षष्ठां प्राप्तायां वचनं हत इति सपत्नीभ्यः कृष्णं वानातया न्दुन्यातमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः यस्य कस्यचित् न्दुतमिति वा तिष्ठत इति स्थिन्या
स्वामिप्रायं बोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयास्य योरिति तद् धारैरुत्तमर्णः षष्ठां प्राप्तायां वचनं स्पृहेरीसितः परत्वादिति तेन परस्परं स्पृहणीयशो
भं स्पृहणीयगुणैर्महात्मि इत्यादिसिद्धं यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी तेन कुमार्यद्वकांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति चेति सिद्धं एतच्च सर्वं हरदत्तादिरी
त्योक्तं वाक्यपदीयहेलारजप्रथयोः स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषष्ठाश्च वाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र दानीय इति व
त् संप्रदाने कृत्यः कुमार्य इत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयंतीति व्याख्येयं क्रुधद् क्रुधकोपे दुहद् द्रोहे ईर्ष्य ईर्ष्यायां असृयति कंद्वादिय
गंतव्यमर्थे इवाथोयेषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रोधोऽमर्षः द्रोहोपकारः ईर्ष्या असहनं असृयात्तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्द्वोरकर्मकत्वात्तद्योगेष
ष्ठीप्राप्ता अंत्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता रधीक्ष्योः कारकमिति कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् नच प्राथमिकप्राप्तिमात्राभि
प्रायेण कर्मत्वव्यदेशः कृष्णसंबधि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थेभ्युपगमेन षष्ठा एव प्राप्तेः अनुप्रतिगुण इति श्रान्तस्यानुकरणात् षष्ठी होत्रे इति क
र्मत्वे प्राप्ते परिक्रमणे क्रयोधनाद्यर्पणो नात्यंतिकस्वीकरणं तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे नियतेति भृत्या
वेतनादिना तादर्थ्य इति तस्मै कार्यापेक्षं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं व्यञ्जा उपकारकत्वरूपः संबन्धोभिधीयते कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धामिधानं
भावप्रत्ययेनेति सिद्धं तात् उपकारकत्वं च अनेकधा तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति भक्तिज्ञानायेति ज्ञानात्मना परिणामत इत्यर्थः प्रकृतिविकृत्यो
र्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षायाम् तु परत्वात्प्रथमैव भक्तिज्ञानं कल्पत इति यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञा

म.सु.
५४

नस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह संपद्यतइत्यादि उत्यानेनेति प्राणिनां शुभाशुभसूचकोभूतविका
रउत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः वातायेति वातस्य ज्ञापि- र्पः हितेति समासविधानात् ज्ञापकादिति भावः एवं सुखयोगेपिवोध्यं तु
मुनूणबुलौक्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह क्रियेति क्रियाफलकं क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः तुमुन
इति एबुलाय्यपलक्षणं फलेभ्योयातीत्यस्य फलान्याहरकइत्यपिविवरणे वांधकाभावात् कर्मणीति तथाच द्वितीया पवादोयमिति भावः यत्तु प्राचा
व्याख्यातं प्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् प्रयुज्यमानस्यमाभूदिति नियमार्थं सूत्रमिति तन्न अप्राप्तस्य नियमायोगात् न च तादर्थ्यइति प्राप्तिः नहि
फलार्थायानक्रिया किंत्वाहरणार्था आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् तुमुनोभावएवविधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं
सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह इति सूत्रेणेति न च तादर्थ्यइत्येवगतार्थताशंकाभाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य चोतिद्वयप्रातिपदिकार्थमात्रे प्र
थमाप्रसंगात् यत्तु प्राचोक्तं भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको ब्रजतीति एबुलंता न्माभूत् इति नियमार्थमिदं सूत्रमिति तन्न एबुलंते कर्तुः प्राधान्यात् क
र्तोरं प्रसिचतादर्थ्याभावात् गुणीभूतपाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् ननु षष्ठीपीतिकुतः षष्ठीवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थकएव गृह्यतामि-
त्याशंकाहतस्यै प्रभवतीति नत्वात्तृणमित्यादि ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे च तर्थाभाव्यमैवं अनादरइतिकर्मणो विशेषणं अनादरस्योता-
कंयत्कर्मिति तादृशंचरणमैव ननु युष्मदर्थः इति चतुर्थी ध्रुवमिति ध्रुगतिस्थैर्ययोः अस्मात्कुटादेः पचाच्च ध्रुवस्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः ध्रु
वं स्थिरं प्रकृतधातुः प्राज्ञगत्य नाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः तच्चार्थादवधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावतइति इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य
प्रकृतधातुर्प्राप्ति क्रियायां प्रत्यवधि त्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरतइत्यत्र तु सूधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात् एकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्यापा
दयते न विरुध्यते उक्तंच अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलं ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्सौ तस्याप्य

एम
५४

अस्वपतनेकुड्यादिभ्रुवमिष्यते मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथक् गिति पर्वतात्पततोऽश्वात्प
 ततोऽन्यत्रतु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्च सत्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमित्यर्थः पंचम्यर्थे वधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थस्तु।
 क्रियायास्तत्त्वध्मीनतु धर्ममात्रं विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरतायानिर्विवादत्वात् उद्धृतौ दनास्त्रालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणवशिमृत
 त्यर्थः जुगुप्सेति भाष्यकारस्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वं कनिष्ठत्वं लक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण सिद्धिमाहः एवमुत्तरसूत्रे स्वपि भीत्रा कथं तर्हि कस्य विभ्यति देवा
 श्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणं अत्राहः कस्य संयुगे इति न चैवं संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः परया अधिकरणसंज्ञया बाधात् अधिकरणत्वावि
 वक्षायां त्विष्टपत्तिः अध्ययनादिति अध्ययनसंबन्धिनाम्नानिरित्यर्थः जनिकर्तुः जनने जनिः उत्पत्तिः इज्ज्जादिभ्य इति जनेर्भाव इज्ज्जनिधिसिभ्यामि
 ण इत्युणादिसूत्रेण इण्वा जनिवधोश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः तस्माः कर्त्तेति शेषषष्ठ्या समासः तथा च धात्वन्तरयोर्गोपि भवति अंगादंगात्संभवसीति यथा
 तदेतदाह जायमानस्येति एतेन इक्षित्यौ धातुनिर्देशे इति इकानिर्देशो यमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधा लोपप्रसंगमर्थसंज्ञाति समासानुपपत्तिं चोद्गा
 वयंतोमीमांसावार्तिककाराः समाहिता इति भावः इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतं पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात् उपादा
 नमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमते नृभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति ब्रह्माहिरण्यगर्भः स च हेतु रेव न तूपादानं किंच ब्रह्ममायाशवलं ता
 द्विसर्वकान्तोपादानमिति वेदांतसिद्धांतः भुवः भवने भूरिति संपदादिवाद्भावे किंपूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्या
 ह भूकर्तुरिति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः त्यस्योपे इति त्यवंतस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः यतश्चेति यदवधित्वेनाश्रित्या ध्वनः कालस्वानिर्मा
 णां परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः तेन पंचम्यं तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निष्क्रियमाणान्धवाचिनः प्रथमासप्रम्योस्तः कालादिति तद्युक्तादित्यपेक्षं ते प्र
 पंचार्थमिति न च इतरस्वल्पनीचयोरित्यमरात्तेनीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यं अस्मात्तारामंशौ वैत्यादाविव पंचमी विभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् य

म. सु.
५५

नु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिकण्यप्रयुज्यते तद्यथा चैत्रः शूरः इतरः कातर इति अतो नायमन्यार्थ इति तन्मदं प्रतियोग्याकांक्षायाः उभयत्र
तुल्यत्वात् उदाहृतकोशविरोधाच्च ऋते कृष्णादिति कथं तर्हि पुरुषाराधनमृते इति प्रमादोयमित्येके अन्येतु उभसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रहणानुचै
त्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋते योगे द्वितीयापिसाधुरित्याहुः युक्तं चैतत् ऋते द्वितीया चेति चांद्रसूत्रात् प्रभृतियोग इति प्रभृत्यथयोग इत्यर्थः तथा च
कार्तिकाः प्रभृतीति भाष्यं विद्वाननुकैयटः प्रायुक्तं ततः आरभ्येत्यर्थे इति वचनग्रहणादिति वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमात्रेण विवक्ष्यते तेन विनेति वि
शेषणां शस्तुर्नैति भावः यद्वा मर्यादेति शब्द उच्यते यस्मिन् तत् मर्यादावचनं आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रे तत्रयः आङ् दृष्टः स उक्तं संज्ञक इत्यर्थः परि
हरेरिति परे वर्जने वा वचनमिति वार्त्तिकान्यक्षेहिर्वचनाभावः परित्रेति अत्र पंचमीविधौ वर्जनार्थेन अपेन साहचर्योदिति भावः प्रतिनिधिप्रतिदा
ने च अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पंचमीत्याहुः मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिज्ञानं अकर्त्तरि पंचमीस्या
दिति तृतीयापवादेयं शंतेति शतमिह उक्तमर्णापधार्यमाणत्वात् दृष्टं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेण कर्त्तृसंज्ञं च योगविभागादिति एतच्च हेतुमनुष्येभ्य
इति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं स्त्रिया चेति बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्त्तिकनिर्देशोपीहज्ञापकः पृथग्विना समुच्चयार्थमिति निपातानामनेकार्थत्वा
दिति भावः पंचमीति तत्र मंडूकसुत्या पंचमी द्वितीया तु सन्निहितैव दूरं दूरादूरेण वेति इह सप्तम्यपि वक्ष्यते किंच दूरं गतिका

र्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्त्तनादधिकर

णोप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रमिति आवसथस्य दूरमित्यर्थः असत्वेति सत्त्वचनत्वं च तद्विशेषकत्वं एवं च सा
मानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह दूरः पंथा इति एतेन करणे च स्तोकेति सूत्रे करणे किं क्रिया विशेषणो कर्मणि माभूत् स्तोके च
लति क्रियानद्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोपि व्याख्यातः यत्तु तमनूयक्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावाच्चिंत्यमित्युच्यते देवचिंत्यं धातुवाच्यायाः क्रियायाः

एम
५५

असत्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः कृदभिहितभाववच्छिं ग संख्याद्ययोगित्वमात्रेणानुपपत्तेः यद्यपि हतशायिकाः शा-
 यंतद्रव्यादौ भाष्ये संख्यात्वयः स्वीकृतः पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिंगस्य कारकांतरस्य चाभावो निर्वाध एव उक्तं च क्रिया न युज्य-
 ते लिंगक्रियो नाधारकारकैः असत्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यतां ॥ इति पंचमी राज्ञः पुरुष इति प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रतिप्राधान्याद् प्रधानादेव ष-
 ष्ठी तदर्थश्च पुरुषे विशेषणं प्रधानानुन षष्ठी उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च पुरुषशब्दे हियथायथं प्रतिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा यदा-
 तु मैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव यत्तु अप्रधानं शेष इति तन्न प्रतिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणेषु प्रसंगात् न च प्रथमया वाधः
 तस्याः प्राधान्ये च रितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपिन्यायसिद्धमिति
 भावः सतामिति एवं च न पुंसके भावे क्तस्य योगेशेषत्वविवक्षायां चैति तृप्थर्थानां करणेषु षष्ठी चैति च प्राचां ग्रंथे पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति भावः सर्पिष इति
 ज्ञो विदर्थस्य करणे अधीगर्थदपेशां कर्मणि कृत्रः प्रतियत्ने रूजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषिनाथः जासिनि प्रहृष्टानाटक्राथपिषां हिंसायां
 व्यवहृपणोः समर्थयोः कृत्वर्थे प्रयोगे काले धिकरणे इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् तथाहि तत्र शेष इत्यनुवर्तने शेषत्वेन
 विवक्षिते च कस्मादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक्तया च लुकः प्रयोजकी भूतः समास एवनेति तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधानाचेत्यादि
 हं रिश्चाहकारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मानुः स्मरणमित्यादीन्य
 समस्तान्येव साधूनि हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे वो ध्यानितत्र चकारकपूर्वकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषष-
 ष्ठा समासे त्वंतो दातृत्वं स्यात्तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थे यमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्ष किंच मानुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हितत्रकारकषष्ठी
 लभ्यते न लोकेति निषेधात् आह च निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्रनेष्यते इति एवं स्थिते वृत्त्यादिवहुग्रंथेषु

म. सु.
५६

हप्रकरणो उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यत्तिङं तं दृश्यते तत्सर्वमुपलक्षणात्तयानेयमिति हरदत्तादयः सर्वनाम्नस्त्वृतीयाचइहसर्वनाम्नइति षष्ठीत
दाहसर्वनाम्नः प्रयोगे इति पंचम्यानुहेतुशब्दात् षष्ठीतृतीयेन स्यातामिति भावः निमित्तपर्यायेति पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना प्राचातु
क्लिमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीवत्वं दुर्लभं सामान्येन पुंसकतां समासं च आश्रित्य कथं चिद्वानेयं असर्वनाम्नइति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रायदर्श
नमिति वाजिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथापि भाष्यरुताहेतावित्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रवर्तते किंतु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादयस्यैवत्यर्थः
वर्द्धमानसु प्रथमामपीच्छति षष्पतस्यै प्रत्ययेन पंचम्याइति कथं तर्हिततः पश्चादिति ततः पश्चात्स्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पंच
म्यपि प्रत्ययग्रहणं चिंत्य प्रयोजनं एनपाकथं तर्हितत्रागारं ध्वनप्रतिमृद्वा दुत्तरेणास्मदीयमिति उत्तरेणोति तृतीयांतोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं वा
ध्यं दूरांतिकार्थैः अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थमिति तेन च विप्रकृष्टापि पंचमीसमुच्चयते व्याख्यानात् ननु षष्ठी द्वितीया तृतीयाः तदेतदाह पंचमीचे
ति दिवस्तदर्थस्य तद्ध्वेन व्यवहृत्पणोपरा मृश्येतेतौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थो पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह द्यूतेति कर्मणीति इह शेषइ
ति न संवध्यते उत्तरसूत्रद्वयारंभादिति भावः अतएव हि त्रिसूत्र्यां तिङं तमुदाहरति शतस्पदीव्यतीति प्रेष्यब्रुवोः इष्यते देवादि कस्य गत्यर्थस्य लोड्मध्य
मपुरुषैकवचनं प्रेष्यति तस्माह चर्यात् ब्रुविरपितथाभूतएव गृह्यते अतएव हेतुशेषग्रहणं न संवध्यते तिङं तेन सह समासस्या प्रसक्तत्वात् कर्तृकर्मणो
कृतिगुणेति तदुक्तं प्रधाने नियता षष्ठीगुणे नृभयथा भवेदिति कृतपूर्वाति पूर्वकृतमनेनेति विग्रहः पूर्वकृतवानित्यर्थः अविशितकर्मकतयाभावेतः
सुसुपेति समासः पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेति कर्त्रेति इति तद्धि धौश्चाह मनेनेति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः अथ कथंथा यै रामो दमुत्तममिति मद्भिः अत्राहः अन्नित्य
मिदं तदहंमिति निर्देशात् स्त्रीप्रत्यययोरिति कथं तर्हि सुद्विथोरिति सूत्रे सुदासीपुत्रे वाधोनेति वृत्तिः करणात्त्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण नलोकाव्ययनिष्ठा
उश्च उकश्च ऊकौ लश्च ऊकौ चेति विग्रहः उकारेण कृतो विशेषणानंदंतविधिस्तदाह हरिं दिदृशुरलंकारि क्षुर्वेति शेषे षष्ठीत्विति एतेन इक्ष्वाकूणां दूरांतं

राम
५६

र्थत्वधीनाहिसिद्धयः अपिवागधिपस्यदुर्वचं वचनंतद्विदधीतविस्मयमित्यादिव्याख्यातं यद्वा इक्ष्वाकूणांसिद्धय इत्यन्वयः नतु इक्ष्वाकूणांदुरा
 पइति तथावागधिपस्यविस्मयमित्यन्वयः नतुवागधिपस्यदुर्वचमिति तुल्यार्थः कथं नर्हितुलां यदरोहति दंतवाससा इति कालिदासः स्फुटोपमं
 भूतिसितेनशंभुनेतिमाद्यश्च उच्यते सहंयुक्तेप्रधानेइति तृतीया स्ववालभारस्यतदुनमांगजैः समंचमर्थे वतुलाभिलाषिण्ड्यत्रयथा उक्तं।
 हिविनापितद्योगंतीयेति व्याख्यानादिति सूत्रेर्थशब्दोपिपृथग् द्विः मितं तथाच हं ह्यवायं नतुअर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः इति षष्ठी आ
 धारस्त्रिधेति एतच्चसंहिचयामित्यधिकारसूत्रेभाष्येस्यष्टचतस्रइति प्रातिपदिकार्थमात्रेइतिभावः किंच दूरांतिकेति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनाद
 धिकरणेव्येतावोध्याः क्तस्येति इत्तद्व्रंतः शब्दोविषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्नस्येत्यर्थः हेतुतृतीयेति तादर्थ्यंचतुर्थीत्यपि बोध्यं सीमेत्यादिएतच्चदु
 र्गवाक्यप्रबोधेकुलचंद्रेणोक्तं मेदिनीकारोप्याह सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वडकोशेषु चस्त्रियामिति अथपुष्कलकोर्गंधमृगेषु पणकीलयोरि
 तिच हरदत्तादयस्तुपुष्कलकःशंकुःसी म्निसीमज्ञानार्थेहतोनिहतःनिखातइत्याहुः यस्यचनिज्ञातकालाक्रियां अनिज्ञातकालायाः क्रिया
 यः कालपरिच्छेदकत्वाच्चक्षणं तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी तत्रब्राह्मणेष्वधीयमानेषुगतइतिकर्तुर्युदाहरणं कर्मण्यह गोषि
 त इहप्रधीयानानांब्राह्मणानांदस्यमानानांगवांचप्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यतिभेदएवेति नतुश
 र्त्तारोर्षात्तसामान्यरूपाक्रान्ततेतिभावः माथुराइति नस्तत्रगवांरु छेत्यादाविवसामान्यविशेषभावः किंतुशब्दोपान्तयोर्धर्मयोर्विरोधएवनिपुणो
 रज्ञइति साधुशब्दप्रयोगे अर्चविनापिसप्तमीभवत्येवसाध्वसाधुप्रयोगे चैतिवार्त्तिकान्तप्रसिद्धइतितत्परंप्रसिद्धासक्तावित्यमरःसुलिनेति नस्तत्रेणयु
 क्तः कालइत्यणोलुविशेषइतिलुप् पर्यायेणेति ईश्वरशब्दोभावसाधनः यस्यस्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यातं यस्येति स्वनिर्दिश्यते यस्य
 स्वसर्देश्वर उच्यते इत्यपरं एवं च व्याख्याभेदान्पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणत्वपीवत्इतिभावः इति सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थोः समर्थान्तिइति सूत्रे समर्थशब्द

म.सु.
५७

लाक्षणिक इति भावः कतिपयेति यद्यपि उदात्तवता गति मता च तिङ्गतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः तथापि नासौ नियतः यत्रानयत
अभिप्रभरधृषतेत्यादौ समासादर्शनात् अतएव भाष्यकृता सहेतियोगविभागेनायं साधितः यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः सचेति एतदपि
योगविभागस्यैष्टसिद्धयर्थत्वादेव लभ्यते च दस्येवेति एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पदमंजरीस्येष्टं यदि हिलोकेपि स्यात्तर्हि अभिप्रैतीत्यादौ समासात्त्वादयः
स्युः पचति कल्पमित्यादौ तद्धितांताद्यथानचक्षिं गसर्वना मनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः यत्र कुरुते इत्यादौ इत्स्वापत्रेः प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्रेष्टं
निर्देशादिति अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वात् विशेषेण उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः इवेनेति अयमपि समा
सः पूर्ववत्क्वाचित्कएवनेन जीमूतस्यैवेत्यादौ तिरी याणां एथक्पदत्वेन पाठः उदाहरिववामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते गोस्त्रियोः उपसर्जनं
यइति यत्र प्राचागोतस्त्रीप्रत्ययांतयोरिति उक्तं तन्न चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेपि न दंत स्यात्तथात्वात् गोरीपतिरित्यादावति प्रसंगाच्च कथं
गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् शृणु उपसर्जनत्वस्य संवधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वे विधीयते तदर्थं प्रतियद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभाव
स्तदैव ह्रस्वत्वं न चेत्तदस्ति गोः कुलं प्रतिगुणीभावेपि संप्रत्यतथात्वात् कुमार्याः पुत्रं प्रतिगुणीभावेपि संप्रत्यतथात्वात् दिशस्येति दिशोरिति हलन्तेन
विग्रहे व्येतदेवरूपं दिशशब्दस्य शब्दादिषु षष्ठाहचूक्चनसामर्थ्यादिनिविभक्तीत्यनेन हियेन सुवंतेन सह समासस्य षष्ठीभूतेव विभक्तिर्गुस्यते
संनिधानात् तदर्थं द्योतकश्चाधिरिति भावः परिशिष्टे तु प्रथमांतेनायं समासः षष्ठ्यन्तेन चेत्यपि पक्षद्वयमपि स्थितं यत्र प्राचोक्तं हरो अधिकृत्येति वि
ग्रहे ह्रस्वविस्थित इति तन्न नित्यसमासत्वे न विग्रहायोगात् यदा ह्रः अविग्रहो नित्यसमास इति ननु अस्वपदविग्रहोपि स्वीक्रियते कुंभं करोतीति यथा
यमपि तथास्तु अधिकृत्येति ल्यबंतस्य समासात् प्राविष्टत्वादिति चेत् न समासार्थलेशमपि अवोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात् यत्र व्याचख्युः
विग्रह इव विग्रहोऽर्थकथनमात्रं तेनाविग्रहत्वात् नित्यसमासत्वं न विरुद्धं अतएव समासप्रकृतिभूतमलौकिकवाक्यांतरं दर्शयति हरो अधीतिस्थि

राम
५७

तदतीति अत्रेदं वक्तव्यं विग्रह इवेत्येवासांगं अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् अर्थकथनमात्रमित्यपि न ल्यवंतेन समासार्थो
संस्पर्शत् हरो अंधि इ ति अलौकिकस्त्रियुक्तं तदपि न तत्र ह रिडि इत्यस्यैव प्रवेशात् अंतरंगानपीति न्यायात् अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्ल
भत्वापत्तेः अथ यदपि व्याचख्युः अलौकिकत्वादेव अंधिशब्देनाभिहितेपि सप्रमी अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति तदप्यापाततः अलो
किकत्वं हि नित्यविध्यंतरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिश्चितत्वं नत्वेतावन्मात्रेण ननु शिष्याः सप्रम्यास्तत्र प्रवेशः सूपपादः अतिप्रसंगात् यस्मिन् त्वोत्रेण व्या
ख्यातं तिङ् कृतद्धितसमासेरिति परिगणनादधिनाभिहितेपि सप्रमीतितन्न परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि त
थेवोक्तत्वात् क्रमादमुं नारद् इत्यवोचिसु इत्यादिप्रयोगविरोधाच्च द्वितीयापंचम्योरिति एतच्च रक्षितप्रथेस्पष्टं यत्तु वदन्ति चैत्रस्य वनादादिया
दौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद् द्विधान्नामर्थेनास्तीति तच्चिंत्यं नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात् उक्तं
हि भाष्ये हतस्य विशेषणयोगेनेति ननु विशेषणानां वृत्तिर्नैव न्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत् सत्यं अनित्यसमासविषयंतत् नित्यसमासस्यापि सविशेषणे
ष्वप्रवृत्तौ महतः कुंभस्य उपद्व्याद्यापद्येत् यत्तु प्राचाकृत्स्य उपेत्युक्तं यत्तु व्याचख्युः ईदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादि
क्रमेव संप्रतिनेति संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे वर्तते एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासां प्रतंतथेत्यमरः तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेन
वाच्यत्वात् निषेधोपि क्रियाया एव तदेतदाह्युज्यत इति असंप्रतीति वृत्तौ तु युजिक्रियोतर्भवति दध्योदन इत्यत्र उपसेचनक्रिया यथा यत्तु प्राचोक्तं
असंप्रतीति संप्रत्यभाव इत्यर्थः अनेनोपयोग्यवस्तुनोयो वर्तमानः कालः तस्यैव निषेधः क्रियत इति तन्न अधिकरणस्य निषेधं प्रतिप्रतियोगित्वे
नान्वयस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् नहि भूत लेघटोनास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदप्युपेतिनवायुक्ति सहमित्यास्तां तावत् इति हरीति स्वरूप
परिगणषष्ठ्यंतेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थेति शब्दस्य समासः प्रतिशब्दस्येति यत्वाहुः ग्रामस्य दक्षं दक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीया

म.सु.
५८

विधानं सावकाशमिति तत्रागे वदुषितं हरदत्तत्वाद् अर्थमर्थप्रतीतिभाष्यकारप्रयोगात् वाक्यमपि साधुयद्वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्तिकिंतर्हिकर्मप्रवच
नीयत्वात्संबंधमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति सहपूर्वाह्लमिति साकल्येऽव्ययीभावः गुणभूतेषु जियदिसादृश्यइति नोचेतततो यत्र सादृश्यं प्रधा
न्तत्रैव स्यात् अत्रयार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अंतेति इदानीमेतावान्प्रदेशोऽप्येतद्व्यदृति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतः
तदपेक्षारूपाप्रिहिंते विवक्षितः स चासकलेष्वध्ययने भवतीति साकल्यात् यद्युच्यते साग्रीति अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रंथे वर्तते सत्तृतीयान्तः समस्यने
यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथापि साहित्यमात्रे तथा अंतत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः अतएवाग्निग्रंथपर्यंतमिति अस्वपदविग्रहो दर्शितः य
त्तु अग्निरंतोस्येति प्रथमान्तेनाग्रे रंतत्वमिति षष्ठ्यंतेन वा विग्रहइति प्रथमान्तेन षष्ठ्यंतेन वा समासइति तन्न सहशब्दस्यांत वाचकत्वाभावात् अंत
त्वस्य तु सुतरामलाभात् तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च सहयुक्ते तृतीयायान्याप्यत्वाच्च सत्तृणमतीत्यत्र साकल्यस्येव साग्रीत्यत्र अंतत्व स्यापि साहित्यद्यो
त्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इहत्यरित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च यावच्छ्लोकमिति यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्धितेनेति अस्वपदत्वंबो
ध्यं विभाषाएतदिति न्यायसिद्धेर्थे लिंगदर्शनमिदं टिद्युभादिसंज्ञानामिव समाससंज्ञाया अपिनित्यं प्राप्तत्वात् वचनं विनो विध्यं त रणामिव संज्ञाना
मपि विकल्पा लाभात् स्यादेतत् सुसुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात् न चेषापत्तिः अपसिद्धांतात् तथा हि चरत्सूत्रे वृत्तिरुतोक्तं पूर्वभूतो भूतपूर्वः सुसुपेति स
मासइति तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्रौवाप्यश्वइति भाष्यं कैयटो
व्याख्यत् वाप्यश्वइति सुसुपेति समासः संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधइति तथा अनुदानं पदमेकवर्जं असिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपिकै
प्यटेस्य षमिदं अत आह सुसुपेत्विति समासेतियोगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्ररसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य काचित्कतां ज्ञापयति एवं च इवेन समास
स्यापि काचित्कत्वादुदाहरिवामन इत्यादिसिद्धं इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कु गतीत्यत्र पर्यते तथापि सुसुपेत्यत्र न्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः

राम
५८

एवं स्थिते इवेन समासस्य ह्यं दसत्वं कल्पयंतः प्रत्युक्ताः जीमूतस्येवेत्यत्र वहृचैः समासाभ्युपगमेपितैतिरीयेर्व्यस्तस्यैवपाठदितिदिक् अपपरिवहिरं चवः
 पंचम्याश्चतएवज्ञापकादहिर्योगेपंचमीज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रनेनकरस्यकरभोवहिरिति सिद्धं आवालमिति यत्तु आपरमाणोरचभूगोलकमिति किर
 णावल्यांप्रेयुक्तंतत्रामादिकं समासमध्ये च शब्द प्रयोगसंभवात् आभूगोलकादिति तु पाठ्यं पदार्थमिति सूत्रे तु यदि तिसामान्येन पुंसकं अव्ययं विभा
 क्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रं तेन पक्षे वनस्यानुदस्युदाहार्यं अनुगंगमिति इहायामोपलक्षणत्वं चानुनाद्योत्यने लक्ष्यं तु समासार्थः अतएव वाराणास्याः
 सामानाधिकरण्यं एवं स्थिते फलितमाह गंगादौर्ध्वेति वाराणासीति वरंचत्त अनश्च वरानः श्रेष्ठोदकंतस्यादूरभवा अदूरभवश्चेत्प्रणि आदि वृद्धिः पूर्वप
 दात्संज्ञायामिति एतत्वं नदीभिश्च स्वरूपस्य संज्ञानद्याश्चनेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किंत्वर्थस्य नचतस्य समासः संभवति अनस्तदाचिनामयं स
 मासः तेचनकेवलं विशेषशब्दाएव किंतु सामान्यशब्दोपि नित्यसमास इति एतच्च तृणौ स्पृशकलसूत्रे कैयटस्वरसोर्ध्वेन नन्वेव न्यायसाम्याद्बहुव्री
 हेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्नैवंयस्येत्यादि पदांतरसमभिव्याहारेणान्मपदार्थप्रतीतेः अतएवेह संज्ञानवगमादित्युक्तं नत्वत्पदार्थानवगमादिति
 मंत्रायां किंशी प्रगंगोदेशः अथाव्ययीभावेः साधारणान् समासां तानाह अव्ययीभाव इति समासांत इति समासस्य समासार्थेति रपदस्य वाचरमावयवद्व
 ययोः तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् द्विपुरीत्यादौ द्विगोरिति डीञ्च सिध्यति जराया इति गणसूत्रं प्रतिपरेति च अक्षणाः परमिति अविषय इत्यर्थः
 विषये प्रक्षिशब्दः इंद्रियमात्रपरः समक्षमिति अक्षणायोग्यं नदी इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाणयोः पृथग्रहाणात् उपन
 दिति षजभावेन पुंसकह्रस्वः इदंत्ववधेयं नदीभिश्चेति सूत्रे विशेषाणामिबस्वरूपस्यापि ग्रहणं विशेषाणामेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तं तेन पंचनदमि
 ति सिध्यति अत्र च नित्यो चतुर्दुक्तं गोदावर्योश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरेयदीति एतच्च अच्ययन्ववेत्यत्र अजितियोगविभागान् सिद्धं पूजार्थमिति अन्यतरस्याग्र
 णस्य प्रकृतत्वादिति भावः इत्यव्ययीभावः द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह समासांत इति पंचराजमिति राजा हरिति षच् उत्तरपदस्यानकारांतत्वात्स्त्रीत्वाभावः

म. सु.
६

समासार्थोत्तरपदानाः समासांतादतिपक्षेत्पात्रादित्वं बोध्यं काशिकायां तु पंचराजीति काचित्कः पाठः अपपाठः सद्गतिहरदत्तः श्रितादीति श्रितादीनां यथा-
पिसंबोधने सुवंतत्वं संभवति तथापि अन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्वृत्तिसमुदाये लाक्षणिकाः प्रायेण समासनद्धितप्रकरणे एवमेव खद्वा-
क्षेपे गर्गादिभ्यो यञ्ङ्यादिसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् नहि खद्वे यस्य द्वितीयां नत्वं गर्गादीनां षष्ठं तत्त्वं वा संभवति येन विधिरिति सूत्रस्त्रभाष्यवृत्तिग्रंथोपी-
हमानं तत्रैकैयटहरदत्तादीनां तु महात्प्रमादइति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितमिति भावः यत्रुवदंति श्रितादीनां कृदंतत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सुवुत्पत्तेः प्रा-
गेव समासदृष्टः अन्यथा काष्ठश्रितेयो न सिध्येदतएव किल प्राचाश्रितादिभिरित्येव व्याख्यातं न तु सुवं तैरिति तत्र प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन
काष्ठश्रितेयस्य निर्वोचत्वात् यदपि श्रिताशब्दादपि कदाचिन्स्यादिति दपिनसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः कर्तृकरणोक्तत्वाव-
हुत्वं साधनं कृतेति वत् द्वितीयाश्रितेति सूत्रे कारकतद्विशेषयोरनुपादानादिति दिक्कृत्स्नमिति इह श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः श्रयणं प्राप्तिरापत्तिश्चेह
गतिरेवं न तु फलं अस्यासति सुव्यतिक्रमः सोपि गतिविशेष एवेति प्रांचः यद्वा श्रितइत्यादौ आदिकर्मणि क्तः ग्रामंगमीति गमेरिति रित्यौणादिक इति सच
प्रविष्यत्काले भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः अकेनोरिति कृद्योगलक्षणवृत्तिनिषेधात्कर्मणि द्वितीया यनुगत्यर्थकर्मणि द्वितीयेति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य
कृद्योगवृत्तिबाधनार्थतामाहुस्तद्वाष्यविरुद्धं भाष्ये तत्सूत्रं प्रत्याख्याय कृद्योगेषु षष्ठाएव स्त्रीकारादित्यन्यत्र विस्तरः खद्वा रूढइति जाल्मोऽसमीक्ष्य-
कारे स्यात् इत्यमरः वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खद्वा रोढव्या ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होपियः खद्वा मभो हति सजाल्मः रूढश्चायं तेन खद्वा
मारोहद्वावा निषिद्धानुष्ठानपरं सर्वोपि खद्वा रूढ उच्यते अतएवानित्येति मासप्रमितइति माड्माने आदिकर्मणि कर्तरि क्तः इह प्रतिपच्चंद्रेण नास्य
त्यंतसंयोगेः सूद्धतेमिति मुहूर्ते व्याप्यर्थः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति कर्मणि द्वितीया तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तच्छब्देन तृतीयांत परामर्शि-
नातदर्शी लक्ष्यते तदर्थं कृतत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणं एवं स्थिते फलितमर्थमाह तृतीयांतार्थेत्यादिकृतो योगुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः धान्येनेति

राम
५६

करणे तृतीया अर्थत इत्यर्थः प्रयोजनमर्थनमर्थः अभिलाषो वा अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया पूर्वसदृश इह समसदृशाभ्यां योगो तु स्या
थैरिति तृतीया अन्ये योगे तु हेताविति अनएववचनाद्वा इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् न च तस्य रूपे तु स्या र्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृति
स्वरार्थमिदमिति वाच्यं सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इति सूत्रेण तन्निर्देशः ऊनार्थेति पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्ये ग्रहणमभिधेयप
रंतच्च ऊनशब्देनैव संवध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथगुपादानादिति भावः भक्ष्येण मिश्रीकरणं स्वरं विशदमभ्यवहार्ये भक्ष्यं स्वरं कठिनं विशदं
विविक्तावयवं यत्प्रयांतस्य एरं तस्य च भक्षयते स्तत्रैव प्रयोगात् गुणात्तरेणेति एतच्च वार्तिकं सर्वगुणाकार्त्वे इति सूत्रे पठितं नृणामिति अत्र द्विजश
ब्देन समासप्रसंगः तदपेक्षा हि षष्ठी श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुव्येभ्यः तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितं कृत्यनायाः अन्याप्यत्वात्
अथ कथं पुरुषोत्तम इति यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुः एतन्नित्यसंनिधाने सत्येवायं निये च इति द्विवचनविभज्योपपदे
सूत्रे कैपटः यद्वा पुरुषेषु त्तम इति संज्ञायामिति निर्द्धारणसप्रम्याः समासः न चैवं निर्द्धारण इति व्यर्थं स्वरेभेदात् सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृति
रः षष्ठीसमासेवं तोदात्तत्वं स्यात् पूरणगुण अत्र प्राचोक्त एतदर्थः षष्ठीनसमस्यत इति तन्मूनं एवं हि सुहितां नानामेव ग्रहणं स्यात् तावतामेवार्थश
नससक्तत्वात् इति ध्वनयन्नाह सदादिमिश्रैति अत्र व्याचरन्व्युः पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते कृत्रिमेकार्ये संप्रत्ययादिति तन्मंदं न हि प्रत्ययवि
प्राणां पूरणार्थत्वं टिघुभादिवत्संज्ञासूत्रैर्लब्धमस्ति येनोक्तपरिभाषा व्काशमासादयेत् कुतस्तर्हि पूरणप्रत्ययांताः षष्ठादय एव गृह्यन्ते न तु पूरणोभ
ादिशब्दा इति चेत् लोपे चेत्याद पूरणमिति निर्द्देशादित्यवेहि तेन कुंभपूरणभवः पदरुद्धैरित्यादिसिद्धं कथं तर्हि तान्युद्धृष्टं कितसैकतानीति प्रमादए
यमित्येके वस्तुनस्तु उद्धेषु षष्ठः उद्धामकः षष्ठ इति वा व्याख्येयं यत्तु पूरणेति स्वर्त्यते तेनाधिकारगतिः अयं तु भागार्थे कात्प्रत्यय इति तन्न अत्रत्ययांतेना
निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् अतएव भिक्षाद्वितीयमित्यादाव न्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् षष्ठीसमास इति तत्रोक्तं ननु ब्राह्मण

म-सु-
६०

स्यशुक्लादित्यत्रसमासप्रसंगएवनास्ति ब्राह्मणशब्दस्यदंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्ययेदंतास्तेशुक्लादित्यर्थादत आहयदेति शुक्लशब्दएवहविशेष्यस
मर्षक इतिभावःयत्तुभावप्रत्ययांतोगुणवाच्यत्रनिषिध्यतेइतिप्राचोक्तंनउक्तोदाहरणस्यभाष्यरूढस्यासंगतिप्रसंगात्तदपिसदागुणावाचिनेननि
षेधइतितदपिनभावप्रत्ययांतस्यसदागुणावाचितयापूर्वग्रथविरोधात्तदनुव्याचक्षते भवित्यादेर्भावप्रत्ययांतएवनिषिध्यतइतिनार्थःकिंतुभावप्रत्य
यांतैवसन्नागुणमाह तदभावेतुगुणगुणिनंचसंशुक्लादिरेवनिषिध्यतेसदेतिअंतरेणापिभावप्रत्यययोगुणमेववक्तिगंधादिशब्दस्तस्यननिषेधइ
त्यर्थेइतिनदपिक्लिष्टं पुनरुक्तिग्रस्तंचकाकस्यकार्ष्णमित्यादावव्याप्तंच उक्तव्याख्ययाहिशुक्लादीनामेवनिषेधोलभ्यतेनतुशौक्लादीनांनहिशौक्ला
दिशब्दःभावप्रत्ययलब्धानिष्कृष्टं गुणमाहुःनवातदभावेगुणगुणिनंचकिंच तरेणापिभावप्रत्ययगुणमात्रपरत्वाद्दूपरसंगंधस्पर्शादिशब्दतुल्या
एव नचशौक्लप मितिकाष्पमितिभावप्रत्ययोक्त्येवेतिवाच्यंतस्यशुक्लकृष्णादिशब्दैर्लब्धत्वेपिशौक्लादिशब्दैर्लब्धत्वादन्यथातदभावेत्विन्यादिस्वप्न
थेनैवसहविरोधापत्तेरित्यवहितैराकलनीयं यदितुप्राचाग्रंथोपियोज्यद्व्याग्रहःस्तर्हिद्वयंयोज्यतांसदेत्यादितावद्यथाश्रुतंचंदनगंधइत्युदाहरणंच।
अस्यापवादंप्रथममाहभावेति नन्वस्तुनामेयंयोजनाआकरंथात्रकथमेतावान्सिद्धांतोलब्धइतिचेच्छृणुसूत्रेगुणार्थेइत्येतेनकेवलगुणस्यगुणोप
सर्जनद्रव्यस्यचप्रतिपादकोगृह्यतेव्याप्तिन्यायात्काकस्यकार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्यशुक्ला इति द्वेषाभाष्येउदाहरणंचचंदनगंधइत्यादीतुनिषेधेप्राप्तेन
त्थेश्वगुणोरिति वचनेनसमासःप्रतिप्रसूयतेगंधत्वेनप्रतीयमानोहिगंधो नकदापिगुणिसमानाधिकरणःकिंतुस्वप्रधानःइदमेवतास्यननुव
हतिजलमित्यपिनष्टिगंधानितिप्रयोगदर्शनादयुक्तमिदमितिचेन्न तत्रहिगंधानितिनगुणशब्दःमालतीकुसुमादिष्वदर्शनात् किंतुचंदनत्वादिना
तिनिमित्तकोऽन्यएवसःतस्माच्चंदनगंध इत्यत्रतस्यत्वंसुस्यमेव एवंघटरूपमित्यादावपिसुरभिःशुक्लादयःशब्दास्तुनतस्यगुणप्रतिपादकःएवम
पिशौक्लसौरभ्यादिशब्दैःसहसमासोदुर्वीरइतिचेन्मैवंतैर्हिशुक्लत्वादिप्रकारकएवगुणवोधःतद्रूपापन्नानांचद्रव्यसामानाधिकरण्यमस्येवशब्दः

राम
६०

सुरभिरित्यादावितिदिक् फलानामिति करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ब्राह्मणस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी ब्राह्मण
संबन्धिनीया क्रियातदनंतरमित्यर्थः इत्यादीति तथा च भट्टिः यत्कृतेरीन्द्रिणीमः आदेयाः किं कृते भोगाः कुंमकर्णत्वया विनेत्यादि अनेकमन्यपदार्थे इ
ति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगो षोडशानुकूलः रक्षित इति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिबेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरंतौ अकृदव्ययेनापि निबेधं मन्येते
स्वरे भेद इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणानिस्वरस्यैवावस्थानात् अंतःस्वरितः इष्टः तव्येन तु मध्योदान्तत्वं स्यादिति भावः तस्य कस्येत्यादियनु प्राञ्जामुदाहरणं
राज्ञेनलस्येत्यादियच्च समर्थनं सति समासे पूर्वनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमासस्तु स्यादेवेति अत्रेदं वक्तव्यं विशेषणविशेष्यभाविकामचारादव्यव
स्थायां प्राप्तायां अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यात् द्रव्यापेक्षया गुणादीनां विशेषणत्वेति व्यवस्थेय्येते न
च्च षष्ठीसमासेऽपि सुवचमिति किंतन्निषेधेन त्नेन च पूजायां पूजाग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे मतिबुद्धीति भूत इति न च तत्कौडिन्यायेन मत्या
दिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां वाधत इति वाच्येनेनेत्यधिकारे उपज्ञातमिति निर्देशेनावाधज्ञापनात् न च ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकं पूजितोयः सुरासुरै
रित्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैव न्याप्यत्वादित्यनुन्यासकारः अन्येतुकास्त्वष्ट्रा एव समासनिषेधोऽयं शेषषष्ठातु समास इत्याहुः एते
कलहं सुराममहितः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः इदमेषामिति कौधिकरणोचेति क्तः अधिकरणावाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणोचेत्ये
मिद्वेसूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थं कथं तर्हि किं वृत्तं यद्वृत्तमिति नयमधिकरणोक्तः किंतु कर्तरि किमावृत्तं निष्यन्नमित्यर्थः कर्मणि च यद्यत्र या
वाचनकर्मणि षष्ठी गृह्येत तर्हि वृत्तकाम्यानिषेधोऽव्यर्थः स्यात् तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादितीयर्थे च शब्दोऽयं तदाह कर्मणि तिया षष्ठीति सप्तम्य
कवचनांतं पदं समुच्चार्य षष्ठीविहितापरिशेषितावेत्यर्थः नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्विधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् तजकाभ्यां
इह कर्तेरीत्यकस्यैव विशेषणानुत्तर्चः अव्यभिचारात् तथाप्यपरंजकत्वमात्रमभिप्रेत्याह कर्त्रर्थेति जयादित्यस्तु कर्तृषष्ठादिति व्याचष्टे न न्यते

तुत्तुत्तरार्थे इति कल्प्यं स्यात् किंच कर्त्तृग्रहणं तु जकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात् ननु षष्ठा इति भावः शेष षष्ठ्येति केचित्तु जनिकर्तुः
 प्रकृतिस्तत्र योजको हेतुश्चेति निर्देशादनित्योयं निषेध इत्याहुः न्यासकारस्त्वाह तन्नंतमेव तत् नलोकेति षष्ठी निषेधस्त्वनित्यः त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये
 तन्नः सानुबंधस्य ग्रहणात्त्रापकादिति पूर्वोपर एकदेशशब्दोवयवेरुद्धः अतएव तस्य कर्मधारयत्वे पिततो मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवान् वल्मीक इति
 वत् यद्यदि ह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथापि अतएव निर्देशादिनिस्तदेतदाह अवयविनेति ननु किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इत्या
 दिप्रयोगास्तेत्येति ऊर्ध्वकाय इति वत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तेत इति न्यायात् अत आह षष्ठीत्यादितथाच कायपूर्व इत्यादि प्र
 योगव्यावृत्तये सूत्रमिति भावः नन्विह षष्ठी दुर्लभा अन्यारादिति पंचमी प्रसंगान्न त्रिदिशि दृष्टः शब्दो दिक् शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदि गृह्णति
 नामपियोगे पंचमी स्त्री कृतेति चेत्सत्यं अवयववृत्तिभिर्योगेष्वेवैष्यते तस्य परमात्ने डितमिति लिङ्गात् पूर्वनाभेरिति नामेयः पूर्वभागः सका यस्यावय
 व इत्यर्थः नामे रिति दिग्योग लक्षणायं चमी अत्र पूर्वस्य भागस्य नामे रवधिः नत्वेकदेशिनी अतो नाम्या सह समासोनेत्यर्थः कायेन तु स्यादेव पूर्वका
 यो नामे रिति पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्राधान्याच्च पूर्वश्चात्राणामिति समुदायसमुदायि संबंधेषु वृष्टी बहुवचनं तु उद्धृतावयवभेदसमुदायवि
 वक्ष्या यथाश्चात्राणां पंचम इति ततश्चात्राणामेकदेशित्वे सत्यपि एकत्वसंख्यावेशि क्ष्याभावान्न समासः सर्वोपीति पूर्वोदिभिन्नोपीत्यर्थः त्वापका
 दिति नह्यन्यथासाय पूर्वत्वमहस्योपपद्यते नचोर्द्धकायवत्सामानाधिकरण्येन निवारहः शक्यः अहः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्य समासांतस्य अद्गोन्
 एतेभ्य इत्यन्हादेशस्यैकदेशिसमासं विना नुपपत्तेरिति भावः इत्याहु रिति नचैवं दिनमध्योरात्रिमध्य इत्यादिनसिध्येदिति वाच्यं त्वापकसिद्धस्यासावै
 त्रिकत्वात् यत्तु प्राचोक्तं सवैगैकदेशेनाह समास इति तन्न एकदेशस्य तृतीयानिर्दिष्टतयापरनिपातापत्तौ धर्मिग्राहकमानविरोधान् यदपि पाठान्तरं स
 र्वैगैकदेशिना हू इति तदपि न अहरेव यद्येकदेशिना चतेनैव तस्य समास इति संभवति अह नपुंसकं नित्यं क्रीव इति अर्द्धमिति निर्देशादेव क्रीवत्वे लब्धेन

पुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकार्यमित्यर्थः खंडमात्रवाची तु त्रिलिङ्गः भिन्नशकलखंडे वापुंसस्य द्वे द्वे समेऽशके इत्यमरः अत्र वापुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां संव
 ध्यते तत्र शकलखंडे इति रूपमेदान् स्त्रीवर्गे निर्णीते वचनात्पुंसत्विकल्पेऽस्त्रियामिति फलितं न च खंडे इति स्त्रीलिङ्गमेव किन्न स्यादिति वाच्यं भिन्नलिङ्गा
 नां नद्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वात् शकलस्य स्त्रीति निर्देशे नैव निर्णयान् अर्द्ध इत्यत्र नुरूपमेदान् पुंस्त्वावगतौ सत्या मपि वापुंसीति तद्विकल्पेना विशेषात्
 स्त्रीनपुंसके लभ्येते प्राप्सदिति अवयविना सह समस्यते इत्यादीत्यर्थः अर्द्धपिप्यलीनामिति इह अर्द्धपिप्यलीति प्राप्तं परवच्चिं गतिदेशेपि वचनानि देशा
 भावात् विशेष्ये क्वाच्चेति भावः कथं तर्हि अर्द्धपिप्यल्प इति अर्द्धनिपिप्यलीनामिति विग्रहे माभूत् खंडं समुच्चये तु भविष्यति अर्द्धपिप्यली चार्द्धपिप्यली चार्द्धपिप्यली
 चेत्यादिविग्रहात् एकदेशिनेतिकं अर्द्धपशोर्देवदत्तस्य अत्र देवदत्तस्वामी नत्ववयवीतिनेनेन समासः एतत्खंडं परवच्चिं गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं त
 याहि अर्द्धपिप्यलीति कर्मधारयेण सिद्धं समुदाये दृष्टः शब्दाः अवयवेषु विवर्तते इति न्यायात् समप्रविभागादत्र त्रितवाप्येषेव गतिः अर्द्धहारः अर्द्धज
 रतीयं अर्द्धवैशंसं अर्द्धीकर्मर्द्धवलोकितमित्यादि दर्शनात् न च समप्रविभागे षष्ठी समासं वा धिनुमिदं सूत्रमिति वाच्यं षष्ठी समासस्यापीष्टत्वादिति तथा
 च कालिदासः प्रायुद्ध प्रेम्णा शरीरार्द्धहरं हरस्येति द्वितीयतृतीयनिषेधं वाधित्वेति भाष्यकारास्तु परवच्चिं गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि
 वार्तिकं पूर्वापरत्यादि त्रिसूत्री च प्रत्याचस्युः तन्मते भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये पूरणेत्यादि निषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि निर्देशानां स
 मान्यापेक्षमाज्ञापकता च एवं च सति तां सुखषष्टेत्यपिसिद्धं प्राप्तापन्ने अत्र चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेन अकारप्रश्लेषानुमानात् प्राप्तापन्ने समस्येते
 अत्र अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं तत्र चकारात्पूर्वमेव अकारं छिन्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावोनेति प्रांचः इमं क्लेशं परिहरन्नाह द्वितीयया अ इति प्राप्ता
 स्त्रीति एकादेशस्य पूर्वोत्तवेन ग्रहणात् लिङ्गविशिष्ट परिभाषया प्राप्तापन्नयोश्चावन्तयोरपिसमासः कालाः परिमाणानां परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परि
 माणं परिच्छेदकं तद्वान्यरिसाणी तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति काला इति कालविशेषवाचकादित्यर्थः कालसामान्यस्य अपरिच्छेदकत्वात् मासो जानस्येति षष्ठीस

म. सु.
६२

मासेप्राप्तेवचनं ननुजातः पुरुषः तस्यचहस्तवितस्यादिकं परिच्छेदकं ननु कालः तस्यक्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्सत्यं साक्षात्क्रियां परिच्छिदन्नपि
कालः तत् द्वारादेवदत्तं परिच्छिनत्ति यस्य हि जननादूर्ध्वमासेगतः समास जात इति व्यवहियते तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरंतरालभावीमासोजनन
द्वाराजातमपि परिच्छिनत्येव इह विग्रहेषु निर्विष्टस्यापि तृणौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य सदस्युक्तं अलौकिके तु प्रक्रियावाक्येनास्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहाव
पि एते वान्यरो विशेषः इह जातशब्दात्पृथिवी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि भागभ्यां प्रथमेव समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात् विशेषण
विशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभाव इति तुल्यं यत्तु मीमांसकाः चित्राणां गवामयं इति विगृह्णन्ति तत्रेदं वक्तव्यं उक्तरीत्या वृत्तिवाक्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसा
म्यलाभेपि अषष्पर्थवद्बहुव्रीहौ पंचविधेपि कर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभात् वृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात् कृतविश्वः प्राप्नोद
कीग्रामदत्त्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वान्नकारकविभक्तिरित्यादि सिद्धांतस्य निर्विवादत्वात् किंचालौकिके प्रविष्टा ॥
नामेव पक्षांतरेपि परिनिष्ठितानां लौकिकेपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनं अन्याय्यमसांप्रदायिकंच तदनुगुणतयेव पदांतर
प्रक्षेपगौरवंतु फलमुखत्वान्न दोषावहं अतएव वाक्यार्थतत्पदं दातुं प्राच्येन विषयेर्पिते लौकिको वाक्यभेदेन विग्रहो वृद्धसंमतः अथवा मासुतच्छ
ब्दः प्रधानार्थसास्यमपि औत्सर्गिकमिह त्यज्यतां तथोक्तंच हरिणा क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किं
चिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इत्युक्तं तद्धितग्रहणं कृतानामप्युपलक्षणं तेन आक्षिप्तः वेयाकरणः पाचकः इध्मब्रश्चन इत्यादीनां
विग्रहवाक्यादीनीहोदाहरणं स्यादेतत् चित्रगुर्दंडीति समासतद्धितवृत्त्यौ रलौकिके प्रक्रियावाक्येपि चित्रा गोदंड एते शब्दाः षष्ठ्यंता एवेति मीमांसका
शय इति चेन्नैवं शेषो बहुव्रीहिः त्रिकतः शेषः अस्ति सामानाधिकरण्येमतुपसमर्थानां प्रथमादित्यादि सूत्रभाष्यविरोधेन वृत्तेरेव तत्र दुर्लभत्वादिति
दिक् प्रकृतमनु सरामः उत्तरपदेनेति परिभाषण्युत्तरपदहनुकद्विगुसिद्धयेव हूनांतस्युह षस्योपसंख्यानमित्यर्थः सुपसुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्रा
प्तैवचनं अन्हादेश इति त्रिपदतत्पुरुषानां । उत्तरपदे परतोऽवांतरदिगौ सतीति भावः स प्रमीशौडैः बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थोवग

रा.
६

तिरित्यभिप्रेत्याह शौंडादिभिरिति शौंडः प्रवीणः इह आसन्निरूपाक्रियावृत्तावंतर्भवति तत् द्वारकंचसामर्थ्यं यथादधोदनगुडधानादौतेनकारका
णां क्रिययैव संवेध इति नियमस्य भंगो दोषो बोध्यं अधिशब्द इति आधेय प्रधान इति शेषः अधिकरण प्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव अधिहरीति यथा
अंतःशब्देऽप्यत्र पश्यते सचाधिकरणस्य प्रधानः मध्ये इत्यर्थो त्रयो गोः वयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति वनेतः वनांतर्वसति य
त्त्वधिकरणमात्र इति रंतः शब्दस्य विभक्त्यर्थ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः प्रनिरंत रितिणत्वे अंतर्वर्णो यत्तु हंरदने मोक्तं तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्
होऽव्ययीभाव इति तच्चित्यंतपुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्ने अंतरिति त्वदुक्तविग्रहस्यैवासंगनेः किंच विभक्त्यर्थमात्र इति रव्ययी
भावः वचनग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादाविति प्रसंगाच्च तत्कथं मध्यवाचिनः प्रसंगः किंच अत्र प्रक्रियावाक्यांतर्गतविभक्त्यर्थ इति रव्ययी
व्ययस्य समासः सच्चिदानात्सामर्थ्यादेव निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमीति स्थितं नचैतदिहास्ति अवयविन आधारत्वविव
क्षायां सप्तमीति त्वयैवोक्तत्वादिति दिक् यदप्याहुः अंतःशब्देऽधिकरणे शक्तिप्रधानः तत्सामानाधिकरण्याद्दनात्सप्तमी वनरूपे मध्ये इत्यर्थो त्वने
ऽतर्वनांतर्वसति पूर्णपदार्थप्राधान्ये तु अव्ययीभावः वनस्यांतः अंतर्वर्णमिति अत्रेदं वक्तव्यं सामानाधिकरण्ये सप्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्र
करणान्तं विशेषणं विशेष्येणोत्पन्नेनेवगतार्थत्वात् किंच मध्यवाचिनाव्ययीभावो दुर्लभः लक्षणाभावात् अथ अव्ययमितियोगविभागेन कथंचि
दुपपत्तिं ब्रूये अपदिशमिति यथा तर्हितथैवेहापिनित्यसमासत्वाद् विग्रहत्वं स्यात् तथाच वनस्यांतरिति त्वदुक्तिर्विरुध्येत दिक्त्वं संज्ञायां नि
यमार्थमिति कथं तर्हि त्रिलोकनाथे न सतांम स्वद्विष इति कालिदासः त्रिलोके शब्दस्यासंज्ञात्वात् न च समाहारे द्विगुः द्विगोरिति डीप्रसंगात् न च या
त्रादित्वं कल्प्यं यदि त्रिलोकीगणना परास्यादित्यादि प्रयोगविरोधात् न चोत्तरपद इति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्यैव दुर्लभत्वात् अत्रोच्यते लोकशब्दे
त्रलोकसमुदायपरः अथ वोलोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः एतच्च द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टं एतेन न वरसरूचिरमित्यादिव्याख्या

मं. सु.
६३

तं तद्विनाथो एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विषयत इत्याशयेनाहतद्विनाथे विषय इत्यादि सर्वनाम्न इति एतच्च पूर्वोपरोदाहरणान्वयि यद्यपि लिप्याः पुं
वदित्यनेनापि प्रकृतनिर्वाहः सिद्धः तथापि दक्षिणपूर्व्यादिसिद्धर्थे सर्वनाम्न इत्यावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापिन्याप्यमिति भावः वागमा तुर इतिमा
तु इत्संख्येत्युत् अनपत्य इत्युक्तेर्दिगोलुगितिलुङ् विकल्पे प्राप्ते इति प्राञ्चग्रंथमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तु त्रयाणां समासेर्कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण
परस्परसंबन्धाभावात् ह हतस्य रूषयोरप्राप्तौ सत्यावचनमिदमिति बोध्यं तत्र तद्विनाथेति सूत्रेणोत्तरपदे परेतस्य रूषो वचनसामर्थ्यात्सिद्धः एकार्थो
भावसत्त्वादेव तन्नित्यत्पिसिद्धा नहि महाविभाषापिसत्येकार्थीभावे संज्ञाया विकल्पिकानच संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति भाष्यविरोधात् किंतु वैकल्पिकैका
र्थीभावविषये नित्येव तसंज्ञा इह तु वैकल्पिकांशो वाधितः एवं च कार्त्तिकेतस्य रूष इत्यंशो द्वापकसिद्धार्थानुवादमात्रं अतएव स्वादिरेतरशस्यमिति क
र्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिः ननु त्रिपद इति समर्थसूत्रशेषे कैयटोक्तं संगच्छते पुंवद्भावपूर्वनिपातयोः सिद्धये हितथोक्तं अतएव चित्राजरदुरिति संग
च्छते पूर्वकाले कैत्यादेर्नद्रवादीकृतार्थेतया भूतपूर्वगत्या प्रवृत्तेरयोगात् इति दिक् दंडस्योदाहरणं तु वाक्कट्टपञ्चप्रिये अस्य वागृषदूप्रियः।
सूत्रोपानहप्रियः इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं दंडः तेन समासांतपृजपिनित्यमेव यत्र पूर्वतंत्रे वाधलक्षणो पृष्ठस्य युगपद्विधेरेका हवत्तदि
सामत्वमित्यधिकरणोपृष्ठः षडहो वृहद्रथं तरसामाकार्ये इत्युदाहृत्य दंडं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वपक्षं रचयित्वा तत्रोपसंभक्तया कात्यायनवचनमि
दमुपन्यस्तं यच्चनेह दंड इति सिद्धांतयित्वा कात्यायनवचनं तु समासांतकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्तं ननु भयमपि चिंत्य उत्तरपदे इत्युक्तेर्दंडं कृत्वेत्यस्या
संगतेः स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासांतपर्यंतमाग्रहे वीजाभावाच्च नित्यसमासवचनमिति वार्त्तिकस्य संकीचे प्रमाणाभावाच्च संख्यापूर्वोद्दिग्ः ४।
त्रोक्त इति प्रयं भावः पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञाः ननु रस्येति न्यायात् एतदर्थमेव हितत्रयोगविभागः कृतः अन्यथा दिक् संख्ये संज्ञा तद्विनाथेति उत्तरपदस
माहारे इत्येव ब्रूयात् तेन सप्तकृषय इत्यत्र अंगंतकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति किंतु समासान्तोदात्त एव तथाच लक्ष्यं सप्तकृषयस्तपसेये निषेडः स

एम
६३

प्रक्रुषाणां सुकृतां यत्र लोक इत्यादि सनपुंसकमिति एतच्च मूले एव व्याख्यास्यते कुत्सितानि कुत्सनैः कुत्स अवक्षेपणे मन्यादि सूत्रे चकार स्यानुत्स
 मुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने ऋद्व्याशयेनाह ऋत्स्यमानानीति तदर्थकानीत्यर्थः वैयाकरणखसूचिरिति सूचयते रचइः यः पृष्टः सन्प्रश्नं विस्मारयितुं स्वं
 सूचयति अहो निर्मलगगनमिति स एव मुच्यते दुर्दुरूढ इति दुल ऊत्सेपे दुः पूर्वः श्रीणादिकः कूटप्रत्ययः बहुलमन्यत्रापीति णिलुंकरल्योरेकवि
 षयत्वस्मरणाद्द्रः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं प्रायेणाग्रे व्येवमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कुत्सायामेवायं सन्निधानात् तेनेहन मीमांसको वरिद्रः पूर्व
 सूत्रेति पापाणकशब्दे कुत्सनामिधायिनौतयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः लाक्षणिकमिति अतएव
 सामानाधिकरण्यात् मृगी वचपला मृगचपलेत्यादौ पुं वद्भावः उत्तरपदौपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेह सादृश्यं च गृह्यते सन्निधानात् वाग
 र्थाविवेक्यादावपि हि संनिहितसंपर्कादिद्वारकमेव सादृश्यं च प्रतीयते कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत् भूतपूर्वगत्या शक्यं मादायेत्यवेहिसामान्यव
 चनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वं बोध्यं उपमिन् कथं भाष्याभ्यः क्वातिगंभीर इति कैयटः सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः उ
 च्यते इह गभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु वितनद्वारगाहत्वादिना तस्य चाप्रयोगो स्येवेति निर्वाधः समासः विशेषणं ननु विशेषणविशेष्यभावेका
 मचारात् पाचकपाठकोदाविवनी लोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत् अत्राहुः जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे
 विशेष्यसम्भवे कतैव तेन नीलोत्पलाचकवाद्गण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंजकु
 र्णः कुञ्जखंजः पाचकपाठकः पाठकपाचकः खंजपाचकः पाचकखंज इति अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अ प्रधानं स्युपसर्जनं गुणक्रिय
 योश्च द्रव्यं प्रत्य प्राधान्यं स्पष्टमेवेति यद्वा विशेषणविशेष्ययोः ससंबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणोत्तराक्षेपसंभवे उभयोपादानं निरूढविशे
 षणपरिग्रहार्थं निरूढिश्च प्रागुक्त भाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते पूर्वोपरा अपरस्येति एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितं बाहुलकादिति एक

म.सु.
६४

षुमुख्येषुवीर्यतेपराक्रमतेतिवाबोधं श्रेणि कृता इति एकेनशिल्येनपण्येनवायेजीवंतितेषां समूहः श्रेणिः कृता कृतमिति एकदेशकरणा-
कृतं एकदेशांतरस्याकरणादेवाकृतं सन्महत् गुणक्रियाशब्दैः सहसमासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थे सूत्रे तत्पुरुषः समानाधिकरण इत्य-
श्रुत्वाद्यजंतः श्रौपचारिकं वा समानाधिकरणपद इत्यर्थः भाषितपुंस्कादित्यादि एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुगी करिष्यते ननु तेनैव कर्मधार-
पुंसिद्धं ज्ञेयदेशीययोस्तुतसिलादिष्विति सिद्धं तन्किमनेन सूत्रेणोत्पाहपूरणीत्यादितथेत्यादिच स्त्रीपुंसलक्षणोति स्तनश्मश्रादियुक्तस्त्रीपोटे-
त्यमरव्याख्यातारः हरदत्तस्तुनपुंसकपोटमित्याह तत्रमूलंमृग्यं अमरेणानपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवास्पपाठत् कठधूर्त इति नात्र कठत्वं कुत्स्यतेऽ-
तः कुत्सितानिकुत्सैरितिगतार्थतानशंखा प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवतस्य प्रवृत्तेः कथं तर्हि जनयतिकुमुदभ्रानि धूर्तवकोवालमत्स्यानामिति
वकधूर्त इति युक्तं सत्यं प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः प्रशंसावचनैश्च वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थे तु योगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीया-
दयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृदादयः ये च गौण्यादृत्या प्रशंसो गमयंति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वव्युदस्यंते कुमारः एतदेवेति एवकारः स्फु-
टसिद्धत्वद्योतनार्थः ज्ञापकांतरस्यापिसमवात् तथा हि युवाखलतीति सूत्रे जरतीग्रहणं लिंगं न हियुवशब्दस्य पुंस्त्वे जरती सामानाधिकरण्यन्याय्यं य-
नुश्रुत्वादिभ्यः फञ्चिधौपुंसिजात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति तन्न एकादेशस्य पूर्वोत्त्वद्रहणे न ज्ञापकस्य मूलशेथित्यात् चतुष्पादो-
गर्भिण्या मंडकप्लुत्या जातिरित्यनुवर्तते तेनेहनकालाक्षी गर्भिणी चतुष्पात्किं ब्राह्मणीगर्भिणी प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमिति समासः स्यादेव पूर्वनि-
पाते विशेषः मयूरव्यंसकादयश्च चक्रोऽवधारणार्थः समासांतरं व्यावर्तयति धूर्त इति तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भा-
वः अन्येत्वाद् मयूरद्वयंसकः उपमानानिसामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानंतत्पुरुषेतुल्यार्थेति स्वरो माभूत् इति सद्युपमानं संशब्दनेनाभिहि-
ते समासे प्रवर्तते अश्रोतपिवतेति इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वादा एवमग्रेपि रांजांतरमिति अंतरशब्दो भिन्नवाची मात्रंकात्स्त्रे

राम
६४

वधारणे अंतरमात्रशब्दाभ्यां सहनित्यसमास इति नञ् उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः तथा हि आरोपितत्वं न जाद्येत्ये आरोपमात्रं वा विषयत्वं ।
तु संसृगः तथा चात्राह्मणशब्दादरोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थो ब्राह्मणमिन्न इति पर्यवस्यति अतएवानुपसर्जनत्वादेतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकाः ।
र्थसिद्धयति तस्य रूपस्य औत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बोधं एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ् समासग्रहणं चेहलिंगमीमांसाकादयस्तु ब्राह्मण
मिन्न इत्यादिरेवशाद्बोध इत्याहुः तन्मतेऽसद्व्यादेः अति सर्वद्व्यादिसमकक्षत्वात् सर्वनामसंज्ञाकार्यमंतरंगणकार्ये च न स्यात् यत्तु तस्मद्दृश्यमभावा
त्त्वत्तदन्वत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यविरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अत्राह्मणः अपापं अनश्चः अनुदरा कन्या अपशवो वाऽन्ये गो अश्वेभ्यः
अधर्म इत्युदाहरति तत्तु यथा यथं आर्थिकार्थमभिप्रेत्य कथंचिन्नेयं सर्वथापि नञ् समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथपितव्यं अतएवाने
कस्यपदार्थ इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनप्रयुक्तं साधेपि सेव्यते नेकया सन्नता पांगयेति कथं तर्हि पतत्यनेके जल धेरिवोर्मय इति उच्यते अथ आरोपि
तैकत्वानां प्रकृत्यर्थे तपातत्र वास्तववहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं यद्वा समुद्राय बहुत्ववहुवचनं रथोश्चोगजश्च प्रत्येकमनेकस्ततः अनेकश्चानेकश्चेत्ये
कशेषात् यत्तु प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणा आहुः नञ्चि शिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यंते इति तत्स्वकीयप्रथमसंदर्भा विरुद्धं आकरविरुद्धं च प
दपि विचारचिंतामणवुक्तं समासेत्त्वरपदप्राधान्यं मास जातवत् नञर्थे मिलितं तच्च सदृशादौ निलक्षयेदिति तदप्युक्तरीत्या भाष्यवार्तिकविरु
द्धमिति स्पष्टमेव यदि तु स्वातंत्र्यमेवावलंब्यते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं शक्यं तथा हि असुलक्षणे व तथापि नञ् समासे उत्तरपदप्राधान्यप्रयुक्तका
र्त्तव्यमित्यभ्यंते अनञ् समास इति ज्ञापकात् उपेयप्रतिपत्त्यर्थं उपाया अव्यवस्थिताः इति न्यायात् समासे चिति वदन्वाक्येन चोऽसमस्तत्वात् क्रिय ।
थे वा वान्वय इति ध्वनयति यतः संबोधनोत्तरकत्वोर्थाः कारकं प्रथमोवतिः धातुसंबन्धाधिकारे निष्पन्नमसमस्तनञ् तथायस्य च भावेन षष्ठीचेत्युदि
नं द्वयं साधुत्वमष्टकस्य क्रिययैवावधारितं युक्तं चैतत्त्वं पचसियुवांपचथ इत्यादौ नञ् समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसि

म. सु.
६१

इत्वात् भवति प्रयोगे पितथैव न्याप्यत्वात् घटो नास्ति पत्नैः न स्तः अहं तत्र नास्मीत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च अन्यथा अर्थोभावेऽप्यपीभावस्य दुः
 वोरत्वाच्च यत्तु भूतलाधेयत्वाभाववान् घटइत्यर्थवर्णनं तन्न क्रियानन्वये कारकविभक्तेर्दुर्धर्मत्वात् तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायानन्वयः शाब्द
 स्येव तत्वं भाष्यवार्तिकेत्युपलक्षणं मां प्रदायिकरीत्या पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्यपीभावः उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुषइति विषयविवेकस्य सुलभत्वा
 न्न यत्तु वदति यदा अभावसामान्येन ज्वर्तते तदाऽप्यपीभावः अभावविशेषविवक्षा यत्तु तत्पुरुष एव तस्य नन्वर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्या संभ
 वादिति तन्न पापामात्रो अपापमिति खोक्तत्पुरुषो दाहरणोऽपि अभावत्वेनैवाभावमानेनाप्यपीभावस्य दुर्वारत्वात् यदपि विशेषस्य नन्वर्थत्वं नास्तीति
 तदपि न निर्विशेष्यस्य सामान्यस्याभावात् विशेषरूपेण वाच्यत्वं नास्तीति चेत् तर्हि अविघ्नमित्यादिरप्यपीभावो दत्तजलांजलिरेव स्यादिति न किंचि
 देतत्त नञो नलोपइति तिङंतेन समासाभावाद् प्राप्नोवचनं अपचसी तिकुत्सितं पचसीत्यर्थः तशब्देनेति नन्वसमासेत्वेनेकधेत्येव भवतीति भावः ऊ
 र्यादिच्छिंदाश्च च्छिंदाचौकम्बलियोगे विहितौ ऊर्ष्यादयोऽपि स्वभावात् तत्रैव प्रयुज्यते तत्रापि आविः प्रादुः शब्दो मुक्त्वाऽन्येषां करोति नैव योगइति माधवा
 दिग्रंथे स्थितं तथैवोदाहरति ऊरीकृत्येति आविः शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठान्कृजो योगे गति संज्ञाविकल्पः भवस्यो गे तु अनेन नित्यमिति विशेषः
 कथं तर्हि वारूणी मदविशंकमथाविश्चक्षुषो भवदसाविवरागइति माघः अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीढो भयसृक्त्विभागमाविरिति च निरंकु
 शाः कवयः इति हरदत्तः वस्तुतस्तु ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वे प्रकृतेन उपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वे पक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति प्रपंचितं श
 ब्दकौस्तुभेनेन पुरोरामस्य जुहवांचकारज्वलनेव पुरिति भट्टिव्याख्यातः हतं परिगृह्येति हत्वागमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्येति आद्यमुदाहरणं द्विती
 यं प्रत्युदाहरणं अपरिग्रहे इति च प्रयोगे पाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः कणो हत्येति अनिशयेनाभिलष्यतन्निरृतिपर्यंतं पिवतीत्यर्थः ततश्च
 अद्भ्या अपगमात्प्रतिघातो गम्यते प्रत्युदाहरणं तु कणो हत्वागतः सूक्ष्मः तंडुलावयवः कणः तस्मिन् हत्वेत्यर्थः पुरसृत्वेति नमस्युरसोरिति सत्वं कथा

राम
६५

तर्हि असुं पुरः यश्यसि देवदारुमिति स्थितमित्यध्याहारेण दृशिं प्रत्यगतित्वात् एतेन तस्य स्थित्वा कथमपि परः कौतुकाधानहेतोरिति व्याख्यातं असुं
 च अव्ययमिति किं असुं कांडक्षिप्रमित्यर्थः अदः कृत्येति यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणं तिरोतर्हो अंतर्हो किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भू
 त्वेत्यर्थः विभाषा कृत्रिति रः कृत्वेति गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न तिरसो न्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः केचित्तु पराभवेति रस्कारशब्दप्रयो
 गमनुरुंधानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयंतीति माधवः वाचं नियम्येति निवचनं हि वचनाभावः अर्थो भावः व्ययीभावः इह अविशेषेण एदंतता।
 निपात्यते न तु संज्ञासंयोगेन प्रगत आचार्य इति अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति अतिमाल इति एवमभिगतो मुखं अ
 भिमुखः उद्गतो वेला मुद्देलः प्रतिगतो क्षेप्रत्यक्षः उपपदमतिङ् अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किंतु समासस्य एतच्च अनवकृत्यमर्षयोरिति सूत्रेण
 व्यस्यस्य एतत्किं वृत्तस्यानधिकारादकिं वृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशं क्वातिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यामिति।
 सिद्धांति तंतदेतदभिप्रेत्याह अतिङं तश्चेति ननु सुपेत्यधिकारात्तिङ्तेन न भविष्यति तत्राह अतिङ्ग्रहणमिति पूर्वसूत्रे इति कुप्रादयः कुप्रादयः सुवं
 ताः सुवंतेन समस्यते ततः गतिः गतिः सुवंतोऽतिङ्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः तथा चेति यद्यप्युक्तीत्यागत्युपपदयोरेव लभस्तथापि त्रितयवि
 षयिणीं प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः यद्वा कारकांशे कर्तृकरणो कृतेति सूत्रस्थं बहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकं बोध्यं प्रा
 गिति कृत्वा दत्र रपदात्सुवुत्तैः प्रागित्यर्थः प्रथमांतं तु सुव्ग्रहणमिहानुवर्तत एव अतएव राजदशीत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्ये सिध्यति परि
 भाषायाः फलदर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्गे इति कः पात्राभ्येति शप्रत्ययसु संज्ञायां नेति वक्ष्यते व्याजोर्ग्रश
 व्देन गतिसमासः सद्यदि ग्रशब्दस्य सुवततामपेक्ष्येत तर्हि सुवुत्तये संख्यां च पेश्यं ततः प्रागेवलिंगयोगः लिंगनिमित्तश्च प्रत्ययश्चावेव स्यान्ननुडी
 ष् ग्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततोऽशब्देन समासे सति अदंतत्वाभावात् जातिलक्षणोऽीष्णस्यादिति भावः उपपदमुदाहरति कच्छपी

मः सु

निकलेनपिवतीतिकरूपी व्याघ्रीवत् सुपीनियोगविभागात्कः यत्प्राचाउपपदमनिडं तमिति व्याख्यातं तत्र तथा सति प्रथमांत सुवग्रहणनिवृत्या
 बहुविल्लवापत्तेः तथा हि निर्गत इत्यत्र निःसोरूत्वं संयंतेत्यत्र मोनुस्वारः राजदर्शीत्यादीनलोपश्च न स्यात् प्राटितेत्यादावतो गुण इति पररूपं च स्यादेतेना
 तिडि किं एधानाहारक्रीं ब्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तं यदपिकु गतीति सूत्रे उक्तं अत्र सुसुपेत्यननुक्ते स्तिडपिस्मासः ऊरीकरोतीत्यादितदप्य
 सत्त्त्रशेषीकृतेन तिडः ग्रहणेनैव विरोधात् तिडः समासस्तु सहेति षोडशविभागवल्लभ्यश्चादसश्चेति प्रागेवोक्तं लोके तु प्रभवतीत्यादावुपसर्गः ए
 थक्यदमेव काव्यादिंषाठिनामेकपद्यभ्रमेतु धातुपसर्गयोः संहितायानित्यत्वं सूत्रं कथं तर्हि अत्र आयाहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गेष्ववसानमिति चेत्
 पदपाठस्यापि व्याख्या विशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदेतेभ्य इति सूत्रेन्य
 दाद्यत्वं कुर्वता एकशेषं चा कुर्वता सूत्रकृते वतथाज्ञापितत्वादिति दिक् अमेवाव्ययेन तुल्यविधानमिति एतच्चाध्याहारेण लभ्यं तदेवेति नियमस्वभा
 वज्ज्कार्यकथनपरोयमेवकारः न तु सूत्रस्थः अव्ययेनेति किं कुंभकारः असति ह्यव्ययग्रहणेऽमेव तुल्यविधानं तदेव समस्ये त पूर्वसूत्रारंभसाम
 य्योदव्ययविषयक एव नियम इति चेत् तर्हि अमंतविषयक एव किं न स्यात् अमंतेनयः समासः सोऽमेव तुल्यविधानस्येति तथा च अत्रेभोजमित्यत्र
 मामृत् अत्रेमुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां उभयत्र विभाषेयं अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा उपदंशस्तृती
 यायामिति यत्तु अत्रान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति उच्येः कारमाचष्टे इह समासपक्षे कृदुत्तरषट्प्रकृतिस्वरः
 आदिर्णामुल्यन्यतरस्यां इत्याद्युदात्तत्वं असमासे तु उच्ये रित्यंतोदात्तत्वं स्वरदिपुतथापाठत् अमेत्यनुवृत्तिमपि प्रेत्याह अमंतेनेति नेह न पर्याप्तो भोक्तुं
 तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः समासांतापेक्षया वयवषष्ठो द्व्यंगुलमिति द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचोलुकु द्वंद्वार्थमिति तत्पुरुषस्यासंभवादिनिभा
 वः ननु अहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोस्तु पूर्वोत्तरपदयो रन्यतरस्य गौणत्वसंभवादिनिचेन मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् हेमंतशिशिरावहोरा

राम
६६

त्रेचच्छेदसीतिरूत्रेद्वंद्वेसमासांतदर्शनाच्च अहोरात्रइतिजातिरप्राणिनामिति समाहारद्वंद्वः एतान्हाहाइतिपुंस्त्वं यत्तु प्राचोक्तं एकवद्वा वाक्कीवतेति
तन्नसनपुंसकइत्यस्यरात्रान्हाहाइतिपुंस्त्वेनपरत्वाद्वाधइतिवक्ष्यमाणत्वात् आकरविरोधाच्चद्विरात्रमिति संख्यापूर्वरात्रंकीवमिति वक्ष्यते अ-
न्हृष्टखीरेवनस्तद्धितइत्येवसिद्धेनियमार्थमिदंएवकारस्यस्यार्थः अन्हृष्टखीरेवत्स्वर्योरिति विपरीतनियमस्तु न भवति आत्माध्वानौस्वइति प्रकृतिभा-
वविधानाद्ध्रिंगात् अनित्यत्वादिति अप्रचलिंगं शक्तिलांगलांकुशेत्यत्रघटीप्रहणं अहोन्हृष्टेभ्यः अहः सर्वेतिरूत्रे अहारादयोनिर्दिष्टः चकारे
णचसंख्याव्ययेअनुकृष्टे तत्रसर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेपि अहः शब्दइहनगृह्यते संभवादित्याशयेनाह सर्वादिभ्यइति समासांते परइति प्रकरण
वल्लभ्यमेतत् प्राचातुटचिपरतइति व्याख्यातंतदपिसामर्थ्यलभ्यमिति कथंचिन्नेयं भाष्ये त्वन्हादेशः प्रत्याख्यातः अन्हृष्टभ्य अच स्याद्वचोप
चरुः अन्हृष्टखीरेवेति नियमादिलोपोन अचोपोनइति व्युत्पादनात् अन्होदंतात् रेफादिति यदिलक्षात्कः इत्यपि प्रयोगोस्ति तर्हिषादित्यपि बोध्यं
षाम्पोमित्यधिकारात् अत्रप्राचः अन्हइतिषष्ठ्या स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा अदंतनिर्देशान्नेह दीर्घान्हीप्रावृडिति वदंतितन्नतत्र व्यत्ययादिवर्तनं न क्ले-
शोव्यर्थः दीर्घान्हीत्यत्र प्रातिपदिकांतेति एतद्व्यावर्तयितुं क्षुभ्रादित्वस्यैववक्तव्यत्वादाकरएवतथोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह अन्होमस्येति प्राचस्तु अ-
न्होनस्येत्युक्त्वा अदंतनिर्देशादिति वदतो व्याघातः स्पष्टएवकालादुत्रितियतच्च संख्या विसायेतिरूत्रेन्यासपदमंजय्याः ओहाइ धातौमाधवग्रं
थेचस्पष्टं यत्तुनसंख्यादिः समाहारइतिरूत्रेद्वन्द्वइत्यत्राणोलुगिति वृत्तिकारादिभिरुक्तंतदयुक्तमिति भावः प्रसंगाद्वाहस्त्रियामिति टावितियत्तुप्रा-
चाकालनिर्णयदीपिकायां पूर्वास्यान्नवमीशमाथदशमीकालास्युगाद्याथसाद्यन्हीकालयुगादिमोत्ररयुताचाथोत्रैकादशीतिश्लोकेद्यन्हीतिप्र-
युक्तंसादशमीद्वयोरन्हीर्भवाद्यन्हीत्यादिवतदिवरणेव्याख्यातंतत्सर्वंप्रामादिकमिति भावः तथाहि इहटि तिडीपद्विमोरितिवा आद्ये अणं तत्वाद्भुजंतत्वा
दजंतत्वाद्वा नाद्यः वृत्तिकाराद्युक्तस्याणइहप्रामादिकत्वाच्चुकालुप्तत्वाच्चनचप्रत्ययलक्षणं अणोयोकाइतिव्याख्यानात्नापिद्वितीयः षोडशोयोका

म.सु.
६६

रस्तदंतादिति व्याख्यातः अतएव हि द्विनिष्केत्यत्र क्रीतार्थे प्राग्वतीयस्य ठजोलुकिटावेवाकरे उदाहृतः द्विविस्तेत्यादावये वं नापितृतीयः टवः सभा
सांततयातदंतस्यतद्विदितार्थे प्रतिउपसर्जनत्वात् अतएव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेसुदाहृतं भाष्यमतेः चाटचोवाधनाच्चत्वा
पिचतुर्थः अपरिमाणोर्णादिनाडीपोनिषेधात् तस्माद्वा वैवयुक्तः स्यादेतत् तावप्ययुक्तः स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात् तथा चान्होन्हएतेभ्य इति सूत्रे कैपट
हरदत्तावाहृतः रात्रान्प्रहाः पुंसीति च चनात्स्त्रियावृत्त्यभावाद्दृजचोर्नास्तीहविशेष इति मेवं भावानवबोध्यात् इत्यहिकैयटाद्याशयः सर्वादेषु पूर्वादन्
पृजपवादो ज्वहितः तत्र संख्या पूर्वस्य तद्विदितार्थे द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंभवे पिठजंतस्य तद्वितं प्रत्युपसर्जनत्वाद्नुपसर्जनाधिकारोक्तस्य टि
ड्वेति डीपः प्राप्तिरेव नास्तीति तत्र दृजचोर्विशेषः स्यष्टैव पुण्याहमित्यत्र तु उक्तमेकाम्यंचेत्यचोनिषेधः अन्त्यादेशस्य चेति मतभेदेन व्यवस्थितं इतरे
षाचनुणां नुरात्रान्हाहा इति वचनात्स्त्रियावृत्तिर्नास्तीति स्यादेतत् भवेदयदृद्धानामाशयः यद्युक्तद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं स्यात् तदेव किमिति चेत्
इत्यनेन अत्र सिंहेन पुंस्त्वे समेदानुवराः सपर्यायाः सुरासुरा इति पुस्त्वाधिकारे अन्हाहांताः स्वडभेदात् रात्रांताः प्रागसंख्याकाः इत्युक्ते अर्थांताः प्राचलं
प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः तद्विदितार्थे द्विगुः संख्याः सर्वनामतदंतका इति च ततः परमुक्तं एवं चेह अन्हाहांता इत्यनेन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्विदितार्थे द्विगुरिति परोप
गत्वेन परत्वादेव वाच्यते तथा च तेनैव परिभाषितं परं विरोधेशेषंतु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति तस्माद् मरप्रथउक्तार्थे प्रमाणं किंच परवच्छिं गमित्यस्य
रात्रान्हाहा इत्यपवादः यत्र तु द्विगुप्राप्तेत्यादिनोत्सर्गो निषिद्धस्तत्र तदपवादस्याप्रवृत्तिः स्यष्टैव एतच्चमाघवेनापि ध्वनितं इत्यनुपदमेव ददामः किं।
च भवाद्यर्थं तद्वितांतं परोपगमिति निर्विवादंतद्वितलोपेतुयः शिष्यते सलुप्यमानार्थोभिधायीति न्यायेन भवाद्यर्थं च स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्यं।
मेव प्रकृतैर्लिङ्गानुशासनस्य केवलाया प्रकृतावुपक्षीणस्य लुप्यतद्वितायामप्रवृत्तेः लुपियुक्तवदिति लिङ्गाति देशोप्यत्र प्रमाणं प्रकृतलिङ्गानुशासना
नां लुप्यप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यपत्तेः अतएव लवणाः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ नस्तीवत्वं अतएव च कुमारी ब्राह्मण इत्यादिष्व्वाचारकिंवन्त प्रकृति

राम
६७

ककर्तृकिवंतेष्वपिविशेष्यनिघ्नैवाकरेस्पष्टाद्यन्हीति डीपंवदता प्राचापिस्त्रीत्वंस्वीकृतमेवेत्यलंबवन्नयदिसमर्थनीयइत्याग्रहस्तर्हि-आधाराधेयभावव्यसा।
सेनसमर्थतां देअहनीअस्यामिति दिनद्वयाधारभूतेत्यर्थलाभात् उपांस्यस्यापीति यथाप्रथमयोरितिप्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्तथेहा
पिउत्तमग्रहणासामर्थ्यादंत्योर्द्वयोर्ग्रहणं उत्तमौच एकश्चेतिविग्रहेसौत्रं द्विवचनमितितंषामाशयः स्वार्थः प्राचाद्विगोरितिस्वारीशब्दांताद्विगोरित्य
र्थः द्वंजलमिति समाहारेद्विगुः आत्महतः यदाधिकारेतदंतस्यापिग्रहणान्महच्छब्दांतस्यापिकथं तर्हि परममहत्परिमाणमिति परममहत्तोद्रव्यस्यपरि
माणमितिषष्टीतस्यरूपइतिवृद्धाः यत्तुवर्द्धमानेनोक्तंइष्टकेषीकामालानामित्यत्रतदंतविधुपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेतदंतविधिनास्तीतिता।
भ्याष्यकैयटविरुद्धंतथाहि यदाधिकारेप्रयोजनंइष्टकचितंपकेष्टकचितमित्यादिभाष्ये उदाहृतंकैयटेनचपदशब्देनोत्तरपदंगृह्यतेइतिव्याख्यातं ए
तदेतदर्थतः काशिकायामुपनिबद्धंनतुइष्टकेषीकेत्यत्रस्वतंत्रमुपसंख्यानमस्ति महतीशब्दस्येति यत्तुप्राचोक्तंजातीयघासादौतीशब्दस्याप्यत्ववक्तव्यमि
ति तत्रजातीयेतिव्यर्थं पुवत्कर्मधारयेतिआत्महतइतिचसूत्राभ्यामेवरूपसिद्धेः तीशब्दस्येत्यप्यपारिणीयत्वादुपेक्ष्य अष्टनइति कपालेऽकारपदेह
विषिवाच्येऽष्टनआत्ववक्तव्यमित्यर्थः अष्टकपालइतिसंस्कृतंभक्ष्याइत्याण् अध्यर्धपूर्वेतिलुगितिव्याचख्युस्तद्रभसात् द्विगोर्लुभनपस्येति तुबोधं।
द्व्यधिकइति एतच्चवर्तिकारुढमित्युक्तंयत्त्वहपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धयेविस्पष्टादेराकृतिगरात्वंशरणीचक्रुस्तच्चित्यंउपलभ्यमानस्यतादृशस्वरस्य
द्वंद्वेननिर्वाहात् स्वसंतरेषीष्ठापञ्चैवाधकाभावादितिदिक् एकादिः अद्वयकारोच्चारणासामर्थ्यात्पररूपेणकेचित्तुस्पष्टार्थमाद्रुकंदीर्घादिमाहुः रात्रा
हाहाःपुंसिपरत्वादिभिसुत्तुप्राचाएकवद्वावात्क्रीवतेसुच्चाअ होरात्रमित्युदाहृतंतत्रैत्यवोचाम यत्तुवदंति रात्रादीनामेवानेनपुस्त्वविधीयते तदंतौ
स्यत्तुपरवत्त्रिंशमित्येधमिध्यतिअतएवभिन्नविषयत्वान्निविप्रतिषेधशंका एवंचसमाहारेसनपुंसकमित्येवभवति परवत्त्रिंशपवादत्वादिति तन्न।
उत्तरीस्याद्यह्यहादावृत्तीवत्वंस्यात्तन्नैष्ठापत्तिः प्राचापिद्यह्यहइत्युदाहृतत्वादाकरविरोधाच्चअमरोप्याह तेनुत्रिंशदहोरात्रइति मासेनस्यादहोरा

म.सु.
६८

त्रइतिच तस्मात्तदंतस्त्रेवायंपुंस्त्वविधिः ढंइतसुरुषयोरितिप्रक्रमणादिति स्थिते संख्यापूर्वमिति तथाचलिंगानुशासनसूत्रं अथपुराणहौनपुंसकौसंख्या।
पूर्वसत्रिरिति अमरोप्याह रात्रंप्राक्संख्ययान्वितमिति गणरात्रंनिशावस्तु इतिच पुंस्त्वाधिकारेपिसंवाहरात्रांताः प्रमसंख्यकाइति एवंस्थितेद्विरात्रस्त्रि
रात्रइतिवृत्तिकारहरस्तु दिभिस्तुपुंस्त्वमामादिकमेवेत्यवधेयं अर्द्धर्वाः पुं सचइहकेषांचिदर्थभेदेनव्यवस्था तथाचशाश्वतः मकरंदस्यमद्यस्यमाक्षिक
स्यापिवाचकः अर्द्धर्वादिगणोपारस्तुनपुंसकयोर्मधुरिति अमरस्तुमाद्रीकंमधुनद्वयोरित्याह पात्राद्यंतस्यनेतिस्त्रीत्वमिति शेषः सुदिनाहमिति सुदिनश
ब्दः प्रशस्तपर्यायः तत्राचप्रयोगः सुदिनासुसभासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीतविशेषतः स्वयंचेति यथः कथंतर्हि व्यध्वोदुर्ध्वोविपथः कदध्वाकापथः समा
इत्यमरः व्यध्वोविपथकापथाविति रभसकोशाच्च अत्राहुः प्रमादएवायमिति वस्तुतस्तुपथेगतावित्यस्मात्पचाद्यविपथतेव्याप्तौतिप्रथः अकारंतोयं।
तथाचत्रिकाराडशेषः वारः पथश्चमार्गः स्यादिति तेन समासेपुंस्त्वनचैवंविपथसिद्धावपिकापथोनस्यात्कादेशस्यदुर्लभत्वादिति वाच्यं ईषदर्थंचेति तत्संभ
वात् कृत्स्नयामर्थतः पर्यवसानात् इदंस्त्ववधेयं परवह्निंगतापवादरूपत्वात् तसुरुषे एवेदंस्त्रीवत्त्वं प्रवर्तते नान्यत्र विपथानगरेवहृत्रीहिरयं पंथानम।
स्त्रिंशता अत्रिपथाइहापिनद्विगुप्राप्तेत्यादिनापरवह्निंगतायाः प्रतिषेधादिति माधवः एवंचन्यायसाम्येन ह्यन्हेत्यत्रापिरात्रान्हाहोइत्यस्यप्रवृत्तिर्नेति
माधवेनेत्तप्रायंमृदुपचतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतं धातूपात्तभावनानां प्रतिहिफलांशः कर्मभीभूतः तथाचफलसामानाधिकरण्याद्वितीया अ
तएवकृत्स्वावित्यादौकारकपूर्वकत्वाद्यथा यत्रतुभावनानांप्रतिहरणातथाधात्वर्थविशेषोन्वेतितत्रतद्विशेषणान्तातीयांतैव ज्योतिष्टोमैज्यजेतेतिय
थाएतच्चकारोयजइति सूत्रे वृत्तिपदमंजयोः स्पष्टंनचैवंज्योतिष्टोमैनभक्तिपूर्वयजेतेति नसिध्येदिति वाच्यं भावनाविशेषणत्वेतदुपपत्तेः तत्रापिसं।
दर्शनप्रार्थनादिभिर्व्याप्यमानत्वात्क्रियायाकृत्स्त्रिमकर्मत्वविवक्षायांतद्विशेषणत्वाद् द्वितीया अन्यथातुप्रथमेवेतिविवेकः सामान्येनपुंसकमिति रासु
चअनियतलिंगविषयकंतेन आदिः पचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव विलारस्तुशब्दकौस्तुभेवोध्यः पर्यायस्येवेति कथंतर्हि नृपति सभामगमन्नवेपमा ६८

रासु
६८

नाइतिकीचकवधेगजपतिवत्एजविशेषत्वादिति रक्षितः विभाषासेनाश्वनिशामितिकृष्मचतुर्दशीत्याहुः तस्यां किल केचिद्भ्रान उपवसंति तथा चतिर्ये गधि
कारोष्णावरभाष्यं शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामइति इतितस्युर्षः यस्यत्रिकस्येति यद्यपि प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभि
रिति वत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यते इति नोक्तमित्यर्थः वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृतानोक्तमिति वा अन्यस्य पदस्येति पदेन हि प्रकृत्यर्थोप
सर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयते तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलितः तदाह अप्रथमेति समानेति एतच्च शेषपदात्त्रयं प्राप्तमित्यादि ग्रामकर्मकप्रामिकर्तृ उद
कं विप्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विप्रहेसइति प्रयोगे तु तस्याप्ययमे वार्थः यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तृधात्वर्थे प्रतिविशेष्यतोचि
ता तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थतयोदकस्य तद्भदो वाच्यः सच
वाधित्तर्हकर्तृविशिष्टाप्राप्तिरुदकमिति संभवति अपि च व्यस्ते समीचीनमुदकमिति वत्समस्येति उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः सच वृत्तस्य विशेष
णप्रयोगेनेति वचने ननु वारणीयभ्रमिद्भान्तेतु वहनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महदौ रवंतस्मादेकार्थाभाव आस्थितः चकारादिनिषेधोपबहुव्यु
त्पत्तिभंजनं कर्तृव्यंतेन्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितं ऊढेत्यादि अनडुत्कर्तृकोदहनकर्मभूतः रथः रथकर्मकोदहनकर्तृसमासार्थः रुद्रसंपदा
नकोपहरणा कर्मपशुः पशुकर्मकोपहरणा संप्रदानं रुद्रः स्थाल्यवधिकोदहरणा कर्म औदनः औदनकर्मकोदहरणा वधिस्थालीत्यादिरर्थः इह कर्मा
दीनां समासेनाभिहितं त्वात्प्रथमा प्रथमार्थेत्विति वृष्टेदेवे अनयोर्न समासोऽशेषत्वात् इत्यत्र तात्पर्यं व्यधिकरणानामिति अत्रास्युक्त एव हेतुः इ
त्यंशेषग्रहाण फलमुपनिवर्द्धनचोक्तगंगमित्यादिव्यावृत्तिरेव तत्फल एकसंज्ञाधिकारेणैव तस्मिद्धेरिति भावः अनेकं किं वहनामपियथा स्या
त् तदुदाहरणं तु मूले एव स्फुटी भविष्यति एवं चात्र सुवित्येवानुवर्तते न तु सुपेति यत्तु सुपुपेत्यनुवर्तने कं सुवंतं सुपासहेति व्याख्यातं तन्न द्विपदवह
त्रीत्यसिद्धिप्रसंगात् प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्वा तु जंतं तस्य पदांतरेण सह समासो व्याख्येयः सूत्रसिद्धार्थानुवादेयं वाचेति इदं तु वाचनिकं पूर्वपदं

तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति यावत् लोपोवाच्यः एतच्च प्रादिनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्यसुत्यजं स्त्रियाः पुंवत् ऊडोभाव इति यदितु ऊडोऽन्योऽनू-
 डिःतिपर्युदासः स्यात्तर्हि यवाद्यंतमे बगृह्येतततः किमिति चेत् इडविडोपसंजनपदशब्दात् स्त्रियादृज् एडविडः दरदोपसंघात् मगधेस्य रा दारदः तयोः
 स्त्रियामतश्चेति लुक् इडविडदत् साचासौष्टं दारिका कस्दृष्टं दारिकेति न सिद्धेत् न ह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः निपातना-
 दिति एतच्च पूर्वत्रापियोज्यं वैयधिकरणेन स्वरसतो बहुव्रीहेर्दुर्लभत्वात् अलुगिति इह भाषितपुंस्कमततीति भाषितपुंस्कात् अततेः किं पु एवं च स-
 मानाधिकरण एव बहुव्रीहिः अलुगर्थं च यन्नो मास्त्विति यद्यपि सुवचं तथापि प्राचामनुरोधेन क्लिष्टं व्याख्यातमित्यवधेयं षष्ठाश्चेति एवं च सूत्रे-
 केषांचित् षष्ठतपाठो नाकार एव हरदत्तादिग्रंथविरोधादिति भावः न तु इत्यादिप्रयं भावः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कंप्रवृत्तिनिमित्तं तद-
 स्यास्तीति अर्श आद्यच् तेन तु ल्येप्रवृत्तिनिमित्ते उक्तं पुंस्कं शब्दरूपं लभ्यते इति स्त्रीवाचकेति एतेन स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति तथा हि सति इ-
 त्यं सूत्रार्थः स्यात् अनूडः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीवपुंवत् निवृत्तिरित्यर्थः यथा मरुभूमिवदस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते अभाव एवातिदिश्यते तद्वत् नन्वयमे-
 व वाक्यार्थोऽस्य यथोक्तं प्राचा उक्तपुंस्कात्परस्मानूडः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीवपुंवत् स्यात् पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोप इति चेत् मैवं अस्यार्थस्याकार एव अ-
 नेकधा दूषितत्वात् तथा हि अस्मिन्पक्षे पटुभाष्यं इत्यत्रोत्तरपदनिमित्तायाः डोषो निवृत्तेः अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे सति यथा किंच वत इत्या-
 पसंस्त्रीवतं डीवतं डीचेति यज् तस्य लुक् स्त्रियामिति स्त्रियस्य लुक् शार्ङ्ग-खादित्वा ल्येन वतं डीचासौष्टं दारिका बवातं ड्यष्टं दारिकेतीष्यते अत्र डीनौ-
 निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या निवृत्तत्वात् लुक् स्त्रियामिति प्रवर्तेत अपि चैवं एडविडदृष्टं दारिकेत्यादिप्रागुक्तं न सिद्धेत् किंच गार्ग्यश्च ताः वृं दारि-
 काश्च गगं वृं दारिकाः डीपि निवृत्तेः पियज्जोरिति लुडः न स्यात् अस्त्रियामिति निषेधात् तस्माद्यथा करमेव ग्राह्यं लौकिकेति यत्तु चित्राणां गवामयमिति एम-
 मीमांसकैर्विगृहीतं तत्तल्लौकिकालौकिकवहिर्भूतत्वाद्दुपेक्ष्यमिति भावः एतच्च मासजात इत्यत्र प्रपंचितं चित्रा अस्मिति अंतरंगानपीति न्यायादिह पूर्वस-

वर्णोदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारेण लभ्येतेति भावः नेहेति इष्टसिध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्य
 तेन तु सर्वत्र तथा चो जः सहो भस् इति सूत्रे हरदत्तेनेत्यमेवोक्तमिति भावः आनडितितथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृयोतृनेष्टोक्तात् इत्यत्र चतुर्णां द्वंद्वे तृती
 यस्यानङ् दाहृतः पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिद्धेत् न ह्यत्रनेष्टा पूर्वपदं नापितदंतं होतृरेव पूर्वपदत्वादिति भावः अतएवेति पूर्वपदानाक्षेपादेव इत्यर्थः चि
 त्राजरदिति न चेहं ह्यात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावो लुतथा च यवपि निवर्ततेति वाच्यं हं ह्योर्गतयोः स्त्रीप्रसथप्रकृतयोः प्रत्येकं भाषितपुंस्त्वेषु उदा
 हृतद्वंद्वस्या तथात्वात् तथा च पद्मे मृद्वो भार्येयस्येति विगृह्यपद्मे मृदु भार्ये इत्युदाहरता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः द्वयोरपीति पूर्वपा
 दांतर्गतं उत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः जरच्चित्रेति पूर्वकालैकेति सूत्रे जस्त्वस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पुंसर्जनत्वे सति लिंगविशि
 ष्टपरिभाषया जरसाः पूर्वतिपात्तः कर्मधारयोत्तरपदेति एतेनादृष्टसदृशप्रजमिति प्रयोगो व्याख्यातः इह प्रघटके वह्नां वहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदिति
 उक्त्वा रूपे विशेष उक्तः अनिञ्चिधावपि विशेषांतरं वक्ष्यति यत्तु प्राचानी लो ज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोध्यः तथा हि वहुव्रीहि पूर्वपदे नी
 लशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारय पूर्वपदे तु कर्मधारयस्यांत उदात्त इति महान्मेदः स्त्रीप्रमाणीयस्येति करणार्थं लुडंतत्वात् प्रमाणाशब्दो विशेष्यलि
 गः रित्वाङ्नेय कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृताविति शावरभाष्यं भावे लुडंतान्तत्करोतीति णिचिपचाघचिटाप् यद्वा प्रमाणा मिवाचरतीति आचारक्विंतास
 च्चक्षु भद्रास्तु प्रमाणा मयतेयाति मूलभूतां श्रुतिं यतः क्विंतादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते १ इत्यादिग्रंथेन अयतेः क्विंतस्येदं रूपमित्याहुः
 तत्र ह्रस्वस्यपितीति तु दुर्वारः आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः इह तु गत्यंतरमुक्तमेव यदप्याहुः चोर्वलीति - सेषोपीह्वलादिप्रसयाश्रय इ
 तितंदप्यापाततः तत्र प्रसयग्रहणस्य प्रकृतत्वात् गौधेरः पचेते इत्याद्युदाहरणाविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्परिगणितान् तत्र तसादीन् त्रयोदशक्रमेणोदा
 हरति वद्वीधिति यद्यपि वद्वादिषु उभयोर्वैकल्पिकत्वात्तदभावे वहुत्रेत्यादिसिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणायेदं यत्तु प्राचाततस्तत्रे लुदाहृतं तत्स

म सु ७० र्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वाद्दुपेक्षितं दर्शनीयतरेति यत्तु प्राचापदुत्तरपटुतमेत्युदाहृतं तत्प्रामादिकमिति ध्वनयन्नाह घरूपेति बहुथेति प्रका
 रवचेनेथाल तत्र हि किं सर्वनामसिद्धय इत्यधिकृतं वृत्तिरिति वृत्त्येष्वाभ्यां निलतातिलौ च छंदसीति तिल अजथ्येति अजाविभ्यां थ्यन् शसीति वद्ध
 ल्यार्थादित्ययमपि शासतसिलदिषुद्रष्टव्य इत्यर्थः त्वत्त्वोरिति अत्र वदंति जाति संज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणा इति एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन पुं
 वद्भाव इति भावः अतएव प्राचानकोपधाया इति सूत्रे पाचिकाता पाचिकात्वमित्युदाहृतं तस्यौत्रेण च त्वत्त्वोरिति व्याख्यातं तदेतत्सर्वं भाष्यादिवि
 रोधाद्दुपेक्ष्य तथा हि एकतद्धिते चैति सूत्रे एकता एकत्वं इत्युदाहृत्य पुं वद्भावेन सिद्धमित्याशंक्य भगवानाह उक्तमेतत्त्वत्त्वोरित्युदाहृत्यैव
 यटः एकशब्दस्य संख्यावाचिता यो गुणवचनत्वेऽपि असहायवाचिनो तथात्वादि भाव इति एवं हि वदता शुक्रादय एवेह गुणा इति ध्वनितं अतस्तथैवोदा
 हरति शुक्रत्वं शुक्रतेति अतएव च प्रत्युदाहरति कर्त्रो इति कर्त्रीत्वमिति तथा च स्त्रियामिति सूत्रे व्यापिनोत्वात् प्रवृत्तेरिति केयेरेन प्रयुक्तं तथा पुंयोगादिति
 सूत्रे स्त्रियाः संविधात्रीत्वादिति तेनैव प्रयुक्तं प्रगृह्य संज्ञाप्रकारोपि विभक्तेरेव संज्ञिनोत्वादि ल्युक्तं स्यादेतत् निरीक्ष्य मेने शब्दः कृतार्थतां क्षीवतामुपगता
 स्वनुबे लंघ्यता रहसिभर्तृषुताभिः सामुमोचरति दुःखशीलता इत्यादि प्रयोगाणां कागतिरित्यत आह शब्द इति सामान्ये इति तथा च प्रत्युत्तरोपज्ञसंयोगा
 इति सूत्रे पत्न्याः फलप्रतिगृहीत्वादि वृत्तिग्रंथमुपादाय कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति ईमन्नकृत इति हरदत्तो व्याख्यत परः सन्निकर्ष इति सू
 त्रे एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच इति भाष्यके यदोषेव माह एतेन नेष्टं पुरोद्धारवतीत्वमासीदिति माघोपि व्याख्यातः रोहिणे य इति रोहितशब्दाद्दुर्गादनुदात्ता
 दिति डी प्रकारो पुं वद्भावे तु सति तयोर्निवृत्तौ रोहिते य इति स्यादिति भावः गृह्यत इति व्याख्यानमेवात्र शरणं शत्रुं पर्यायादिति अत्र च व्यनुसृपत्ने इति निर्दे
 शोलिंगं रियौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषगादुर्हद इत्यमरः विवाहनिबंधनमिति तच्च न्यसंस्कारविशेषेरूढमित्यर्थः सापस्य इति भाषितं पुंस्कत्वात् पुं व
 द्भावे कृते यस्येति लोपः एतच्च सुवधानुवृत्तौ स्पष्टं यत्तु पारसराण इति धातौ माधवेनोक्तं भावकर्मणोः पत्यंतलक्षणे यकिसापत्यं अभाषितं पुंस्कत्वात् पुं व

द्वावेनेति तत्तु द्वितोयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येस्यविरोधः यत्तु निसं सपत्न्यादिष्वित्यत्र न्यासकृतोक्तं समुदायोच्चारणं पुंवद्भवनाथं मिति तन्न समानस्य सभावार्थं
 रूपं च निपातनाश्रयणो न समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपपत्त्यात् अन्यथा संबुद्धिह्रस्वादीनामपि बाधापत्तेः किंच तसिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीश
 ब्दाद्धिवाघणिस्यादिति पुंवद्भावेन सापत् इति प्रापय्य शिवादिषुकेवलयोगिकस्य ग्रहणं नैसाशयेन सापत् इति प्रयोगो वारितः निपातनस्य पुंवद्भावनि
 वृत्त्यर्थत्वे तु तत्सर्वं विरुद्धेति दिक्भावत्वात् इति ठावस्थायामेवाभत्वेऽपि पुंवद्भावो विधीयते अन्यथा हि कृतं इकादेशे भत्वात् पुंवद्भावे सन्निपातप
 रिभाषया कादेशेन स्यान्माथितिक इति वत् भाष्यकारेण्येति अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्ति संभवोऽपि ध्वनितः अत्र इष्टा पूर्वस्या प्रवृत्तत्वात् निष्कर्षे तु वेय
 र्थस्य ष्टमेवेति भावः इष्टे रूदाहरणं न्याह सर्वमय इत्यादिनामयडादीनां परिगणिततसिलादिवहिर्भावात् न सूत्रेण गतार्थता अतएव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिना
 दाहृतं सर्वकभार्य इति न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता न कोपधायाः इति निषेधात् न चास्यापितेन निषेधः शक्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्य
 वतेन निषेधात् अस्या इष्टेऽनुत्तस्मिन् प्रकरणोऽसमाविष्टत्वात् सर्वप्रिय इति अपूरणी प्रियादिष्विति पर्युदासादप्राप्ते पूर्वस्येति वृत्तिघटकानेकभागमध्ये
 किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः अतएव तदिदं स्यादौ परस्य न पुंवद्भावः लिंगादिति अन्यथा एषा ह्येतयोः कात्पूर्वस्य अपि विधीयमानमित्त्वं निर्विषयं ।
 स्यादिति भावः यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नो समासे पूर्वपुंवदिति यच्च व्याचरव्युः वार्तिकार्थं मनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना सर्वनामशब्देन संज्ञोपसर्जनमिन्वा एव
 गच्छेत्तथा उपलक्ष्यंते तेन सर्वात्नामकाचित्तस्यापुत्रः सर्वापुत्रः अति सर्वापुत्र इत्यत्र नातिप्रसंग इति तदेतत्सर्वमापातरमणीयं तथा हि समासेऽस्य
 नाकरं वृत्तिमात्र इति भाष्यात् मयदाद्यंते व्याप्तं च तथा च श्रीहर्षः प्रायुक्तं मिजामयो ध्यामपि पावनो मयं भवन्मयो ध्यापति नाव नोपतिरिति किंच ब्राह्म
 णो पूर्व इत्यादावतिव्याप्तिः न च सादृश्येति निषेधः सौत्रप्राप्तिमात्रविषयकः स इति सिद्धांतात् रूपवती पूर्व इत्यादौ जातिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्तिदाढ्या
 च वार्तिकार्थमित्यपि स्थवीयः वार्तिकेऽप्येवमपुनरुभावात् न चात्र विवदितव्यं कच्छसोरित्यस्य निरालंबनतापत्तेः सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि न साधु उक्तो दाह

म.सु.
७१

रणयोर्लक्षणं विनापि सुस्थत्वात्तद्विपर्ययै इत्यादावुपसर्जनतया व्याख्यायते अथ ननु मात्रग्रहणसामर्थ्यात् सर्वनामता उपलक्षणं न तु विशेषणं तेन कृतेः
प्राक् सर्वनाम्नः संप्रत्य सर्वनाम्नि विपर्ययवद्भेदो लक्ष्यते इत्याकरे स्थितं मयापि स्वग्रंथे उक्तमिति चेत् तर्हि उपसर्जनभिन्ना लक्ष्यंते इति त्वद्ग्रंथस्त्वदुक्तैव परा
हृत इत्यवधीयतां न चैव मन्त्रिसत्री पुत्रेति व्याप्तिः अति सर्वाशब्दस्य कदाचन सर्वनामत्वेन तत्रातिव्याप्यै रूक्ति संभवाभावात् इत्यास्तां तावत् स्वभिन्नामिति या
व्याप्त्या न मेव दर्शनीयां मन्थते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धं एकस्या एव रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेपि वास्तवभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादि
तिभावः मद्रिकायत इति मद्रेषु भ्रुवामद्रिका मद्रवृज्याः कन् पाकाभा र्त्ति अर्भकपृथुकपाकावयसीतिकप्रत्ययातोयं उगादिषु निपातः नत्विह तद्धितः
नापि वुः वयसि प्रथम इति डीपवाधित्वाजादित्वाद्वाप् वृद्धिनिमित्तस्य वृद्धिशब्देन किमू तावती भार्यस्य तावद्भार्य्यः आसर्वनाम्नः इत्याकारविधौ वृद्धिशब्दे
नास्ति फलोपधानेति निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणाभार्ये न सिद्धे इति भावः अकेमेति सह नञ् विद्यमानपूर्वाच्चेति डीषभावः
जातेश्च जातेः पर इति जाद्विवाचकात्परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातेरित्येवं विधावपर्यंतमाग्रहः भाष्ये हास्तिकमित्युदाहरणौ औपसंख्यानिकस्य नायं
निषेध इत्युक्तेः तेन हस्तिनीभार्य्य इत्यादौ नांतलक्षणस्यापि निषेधः सिध्यतीति भावः यः प्रत्यय इति यावादिः प्राचानुविशिष्य डीषेवोपात्तः तन्निर्मूलं
श्रुद्राभार्य्य इत्यादावव्याप्तिचेति भावः ब्राह्मणीति शार्डरवादित्वाच्चेन्न यत्प्राचा डीषु न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य्य इत्युदाहृतं तत्परस्परविरोधाद्
पेक्ष्यसौत्रस्यैवेति व्याख्यानमेवात्र शरणां संख्यया सामानाधिकरण्यास्य परदार्थे कृते अथ विरहात्पूर्वगा प्राप्नोवचनं उपदशा इति उपशब्दः समीपे सा
मीपि निवर्तते आद्ये व्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः सूत्रे तोतिलु प्रषष्ठीकमित्याहतिशब्दस्येति अन्येषामपि दृश्यते अत्र प्राचोक्तं दृशिग्र
हणात्कर्मव्यतिहार बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घत्वमात्वं चानचीति तत्रात्वं चेत्स पाणिनीयं अतएव मुष्टामुष्टिवा हावीहवीति उदाहरणमप्यप्रामाणिकमे
वभाष्यादिविसंवादीत् अतएव दृशिग्रहणास्येदृशेथेतासर्वे न कल्पमिति प्रामाणिकः पंथाः अर्वाचीनास्तु आत्वमाहुः तथा च पंचिकायां त्रिलोचनदासेनोक्तं

राम.
७१

नाभ्यंतपूर्वपदस्यात्वंदृश्यतइति एवंचप्राचाकेचिदितिवक्तुमुचितुं पाणिनीयसूत्राशयमध्येनिक्षेपस्त्वनुचितएवेतिदिक् ओर्गेणः तद्धितेकिंपद्वीगुणोक्ति।
रितिप्रथमि ओरोदिति सूत्रितेपिभस्यतद्धिते इतिसंज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्येव तथापिदिधेयसमर्पकंपदंपत्रसंज्ञारूपंसएवसंज्ञापूर्वकोविधिरितिभावः य
द्यपिओदितितपरस्तत्कालस्यसंज्ञैव तथापीहतकारउच्चारणार्थः ओरोइत्येववास्तुस्वरूपंशब्द स्येतितुप्रसारव्यातमितिभावः तैनसहेतितुल्ययोगे तुस्य
योगेकिंसहैवदशभिः पुत्रैर्भारंवहतिगर्दभीविद्यमानतांवाचीसहशब्दः दशसु पुत्रेषुविद्यमानेष्वित्यर्थः वोपसर्जनस्य उपसर्जनस्येति नसहस्यविशेषणं
अव्यभिचारात् किंत्तरपदेनसन्निधापितस्यसमासस्यतच्चावयवद्वारकं उपसर्जनसर्वाव यवकस्यसमासस्यवहुव्रीहेरितियावत्व्यधिकरणोचयस्यो
तदेतदाह वहुव्रीहेरवयवस्येति तेनेहनसहकृत्वा सहयुध्याप्रायिकमिति सपूर्वायाः प्रथमायाः उदञ्चरः सकर्मकादित्यादिनिर्देशादितिभावः स्वरेविशे
षइतिउचिसतिचितइसंज्ञोदात्तत्वंस्यात् असतितुपूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यर्थः संख्यायाइतिसंख्यातस्यतस्यरूपस्य अंतावयवोडज्वाच्यइत्यर्थः एकवि
शतिरित्यादौतुन अन्यत्राधिकलोपात् इतिवार्तिककारोक्तेः स्थूलास्येतिपुप्राचाप्रत्युदाहृतं स्थूलात्तिरिस्तुरिति तन्न अक्षोर्दर्शनादित्यचप्रसंगात् यत्तुव्या
चख्युः समासांतविधेर नित्यत्वात्सनकृतइतितदापाततः एवंहिषजपितथैवनभविष्यतीतिप्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् नेतुर्नक्षत्र इति नक्षत्रे
योनेत्शब्दस्तदंताद्वहुव्रीहेरित्यर्थः नेतानायकः नतुस्थूलपूर्वादिति स्थूलपूर्वाद्वहुव्रीहेरचनेत्यर्थः खुरखराभ्यामितिनासिकायाइत्यपेक्षते केवलादेश
वचनंप्रसयनिवृत्त्यर्थ उपसर्गाच्च उपसर्गप्रहरणंप्रादीनामुपलक्षणानासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेनतंप्रत्युपसर्गत्वायोगात् तदाहप्रादेरिति तद्वत्केति।
प्रणोनयप्रतनंवस्यो अच्चेप्रतः पूषा इत्यादावव्या स्यतिव्याप्रिप्रसंगात् शोभनेंप्रातरस्येति प्रातःशब्देनप्रातस्तनंकर्मलक्ष्यते अन्यथाप्रातःशब्दस्याधिक
रणशक्तिप्रधानतयासामायादिकरणसंभवात् इत्याहुः एणीपदादिषुत्रिषुनिपातनात्सुवद्भावः धर्मादनि चकेवलात् इहवहुव्रीहिणापूर्वपदमाक्षिप्यते
इत्यनुपदमेववक्ष्यतेतच्चकेवलं इत्येवमिति शिष्यतेइत्याह केवलादितिपुप्राचाकेवला दिसुभयविशेषणतयाव्याख्यातं तस्यौत्रेणचकेवलादितिधर्मश

म. सु.
७२

दस्यपूर्वपदस्यचविशेषणमित्युक्तं पाणिनेः पूर्वपदस्यैव विशेषणोच्यते केवलादिति केवल्यं धर्मप्राक्यदयोर्मतमित्युक्तं तत्सर्वमापाततः धर्मपदविशेषणोप्रयोजनाभावात् धर्मशब्दं
 तंपत्रोत्तरपदंतद्व्यावृत्तिः फलमिति चेत् तत्र धर्मोऽवह्व्रीह्यवयवो भूतपूर्वपदात्प्राप्तत्वाभावात् त्रिपदेवह्व्रीहाविति इह सर्वनामसंख्ययोरूपसंख्यानमिति स्वशब्द
 स्यपूर्वनिपातो न भवति आहितः स्यादिति गणत्वादिति हरदत्तमाधवो आपेक्षिकमिति नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे ह्यत्वे नैव
 मध्यपदव्यावृत्तिसंभवात् इति चेत् तमेवं पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात् कर्मधारयेति यत्त्वाद् साध्यो धर्मो स्येति साध्यधर्मसंदिग्धश्चासौ सचे
 तिविग्रहः सच संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति सोपेयथाक्लेशः उक्तीत्येव साध्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभात् ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिचदुर्लभः केवलादित्य
 स्य समासानात्मकादित्यर्थादिति चेन्नैवं स्वदुस्त्रेक्षितार्थस्याकरणं याना रूढत्वात् अस्मदुक्तार्थस्तु भ्वादिगो धृञ्धारणो इति धातौ माधवग्रंथे स्पष्टः निवृत्तिध
 र्माहिस्थानी भवतीति प्राचां प्रयोगोऽपि अस्माकमेवानुकूल इति दिक्कुदंते चेति तथा च दृश्यते इमं जंभसुतं पिवेति दक्षिणोर्मालुब्धो व्याधः अतएवाह व्याधेनेति कवयस्तु
 हिंसा मात्रे प्रयुजते बालो हेमर्जुमालो गुणानिधिरिषुणानिर्मितो दक्षिणोर्मा इति यथा केशाके शीति तत्र तेनेति वहुव्रीहिः तत्र हि ग्रहणप्रहरणयुद्धनीवकर्म व्यतिहा
 रोऽपि इति शब्दा ह्यभ्येते इव प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठान्तदंतस्याव्ययीभावत्वं नन्वेवं अव्ययीभावसंज्ञया वहुव्रीहिसंज्ञाया वा धातुसमासस्वरेणौवांतोदात्तत्वं
 सिद्धं तत्किमिच श्रित्वेन अत्राहुः विशेषणार्थे तत् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रपाठे हि सुगंधिरित्यादावति व्याप्तिः स्यात् यद्वा दंडादडीत्यादौ संज्ञयोः समावेश एव।
 उपजीव्यविरोधस्याप्यप्यत्वात् एवं च स्वार्थमपि चित्त्वं द्विदंडीति द्विदंडाशाले तत्र तु इच्चन समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् उभाहस्तीति नि
 पातनादेवाय च विनापि प्रयोगः उभयाहस्तीति यज्ञैः यच्च उभयाहस्त्याभारप्रसंभ्यां जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबंधने बाधित्वमाश्रित्य जानुनोरिति
 द्विवचननिर्देशः तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं जानुनइत्युक्ते किंपंचमीपंप्रत्ययाधिकाराच्च जुरपि प्रत्ययइति संभाव्येत तदेतत्स्वनयन्नाह जुरादेश इति छंदसि
 तुस्वतंत्रोपि दृश्यते उपजुवाधोनमसासदेमधनुषश्च धनुरंतस्येति धनुरंतादिति प्राचः प्रमादः अथ कथं स्वलावरायां साधृतधनुषमन्हायतं रावदिति पुष्यदंतः स

राम.
७२

मासांतविधेरनिसत्वात् अनिसत्वेप्रमाणांतुंश्चादिगणो राजन्शब्दस्य पाठः सहिप्रतेरंश्चाद्यस्तस्युरुषेइत्यंतोश्चतार्थः राजाहः सखीतिट्चोनिसत्वेतु किंतेनेति
 द्विक्र अविभागेनेति एवंचगुणावाचिनएवेहग्रहणांतुद्रव्यवाचिनइतिफलितोर्थः द्रव्याणीति अस्तिचगंधशब्दोद्रव्यवचनः बहतिजलमियंपिनष्टिगंधा
 नियमित्यमुद्रथतेस्त्रजोविचित्राइतिदर्शनात् गंधजुसौमेनृस्येगंधकेगर्वले शयोः सएवद्रव्य वचनोवहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशाच्चएतेनमहीभृतः पुष्यसुगंधि
 राददेभग्नवालसहकारसुगंधौइत्यादिव्याख्यातं एतच्च सर्वेहरदत्तग्रंथे स्पष्टंकेचित्तुतदेकांतशब्देनस्वाभाविकत्वेविवक्षित्वात्रागंतुकस्यनेत्याहुः तथाचभदिः
 आघ्रायिवानगंधवहः सुगंधइति व्याख्यातं चजयमंगलायां गंधस्येदुस्मृतिमुसुरभिभ्य इतीकारः समासांतोनगंधस्येत्वेतदेकांतग्रहणं इतिवचनात्सुगंधआप
 णिकइतियथेति अतएवभग्नवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटं वृत्तिक्वतोक्तं अस्याख्यायांसूपस्येतिव्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः अतएवज्ञा
 पकात् यद्वास्वपोगंधोस्मिन्निस्येवविग्रहः गंधशब्दस्यविशेषणत्वेपिअस्मादेवज्ञापकात्परनिपातः इतिविश्वइति एतेनात्यपयोयोयंगंधशब्दइति प्राचे
 ग्रंथोव्याख्यातः अस्याख्यायामिति सूत्रस्यापीहैवस्वसः यत्तुवदंतिगंधशब्दोत्रलक्षणापाल्यत्वंगमयतीति तच्चिंत्यं शक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्पादस्ययद्यलोपः
 समासांतोनस्यादादेः परस्येत्सादेः स्यात्शेषिकः कपूचप्रसज्येतसमासांतोपेक्षस्यशेषस्याश्रयणात् अतआहअयंसमासांतइतिकथंपुनरभावोभावस्यावय
 वः स्युत्तत्राह स्थानिद्वारेणोतिओप्रचातिकमवयवत्वंवचनवलादितिभावावयसि कथंतर्हि सादक्षरेषात्सुदतीससर्जेति नह्यत्रवयोगम्यतेअतः सुदंतीतिभा
 व्यंअत्राहुः शाभनादंताः अस्याः समस्तागतानतु न्यूनाइति कथंचिदिहापिवयोगम्यतएवेति उरः प्रभृतिभ्यः कपूलक्ष्मीरितिनें चतश्चेतिसिद्धेनिय
 मार्थमिहपाठः एकवचनांतस्येवतिसोपशास्यात् अन्यत्रणोपदिंतविकल्पएवतेनअकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितंसइतिसिद्धं अकृशलक्ष्म्योयस्येतिवि
 ग्रहः यत्तुप्राचोक्तंनष्टतश्चेतिकपूचस्येतिइति तस्मादिस्येतिव्याख्यातारः नियमशास्त्रस्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोज्यं अनर्थके
 नापीति कथंतर्हिसुपथीकगरीतिप्राचामुदाहरणंस्वयमनुसृतं कपोदुर्गैरत्वात् नचनपूजनादितिनिषेधः षचः प्राचीनानामेवसइतिवक्ष्यमाणात्वात् सत्यं

म.सु.
१३

समासांतविधिरनित्य इति कथं चित्प्रसंगे पथीतियुवोरनाकसूत्रीयभाष्याच्चेत्युक्तं तत्रादिनेति एतच्च प्रकृतसूत्रस्थवृत्त्यादिग्रंथानां बहुव्रीहिप्रकरणे कव
भावार्थे चेति पुनः भीष्मकारोक्तेः प्रयोजनं स्यात् अत्र भ्यते यत्तु वर्द्धति प्रतिपदोक्ताः समासांताः स्वविषये वाधका भवेति तत्किं अनुक्तं समासांतपरेण शेषग्रहणेनेति
तन्नञ्कपूरित्यादीनां समासांतरे चरितार्थेनेपापरेण कपावाधापतेः बहुनाडिति उपसर्जनह्रस्वः सप्रमीविशेषणो कंठेकाल इति षदाकंठे किंचिदस्तीति निर्ज्ञोते का
ल इति विशेषणं तदेदं बोध्यं अन्यदा तु सप्रमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति यद्यपोह उपसर्जनं पूर्वमिति सिद्धं तथापि बहुव्रीहौ सप्रमीत्युक्ते तत्र
कोटिन्यन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं वाध्येत अतो विशेषणग्रहणं सर्वनामेति कथं तर्हितः परोयस्मात्सतपरः इति कथं च जहत्स्वार्थान्तरिति इह हि जहत्स्वपदं यं
सजहत्स्वः सोर्थो यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातेन भाव्यं सत्सूत्रभाष्यादिप्रयोगात् एजदंतादिप्रयोगाद्वा सिद्धं
सारंगजमधीति अस्वांगपूर्वपदाद्धेति डीषु कथंचारुस्मितमिति नपुंसकेभावेत् इत्यस्य पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादित्याहुः इति बहु
व्रीहिः चार्थेदं हः चार्था इति शब्दयोस्त्यर्थः असामर्थ्यादिति एकार्थो भावाभावादित्यर्थः तथा हि बहुव्रीहिघटकपदानां कमीयंतर्भावेणो वदं हघटकपदा
नां चार्थो तर्भावेणो कार्थो भाव आबश्यकः समर्थः पदविधिरिति परि भाषितत्वात् चार्थेदं ह इत्युक्ते अत्र चैकशक्तिविषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय इ
तरान्वयः संभवति येन समुच्चयान्वाच्यो स्यातां किंतु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः मेलनं च समुदायः सच वर्तिपदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं चेति द्वैधं तत्राद्ये इ
तरेतरयोगे दं हः द्वितीये समाहारदं हः उभयथापि समुदायस्य दं हेनोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः नचैवं नीलोत्पलमित्यादावपि च शब्दांतर्भावेण विग्रहदर्शनादेका
र्थो भावसत्त्वाच्च दं हो दुवोर इति वाच्यं सामानाधिकरण्ये विशेषविहिततया विशेषणं विशेष्येणो तितस्य रूषसंज्ञ यादं हं संज्ञायावाधात् यत्तु केचित्कर्मधारयसं
ज्ञयावाध इत्याहुस्तत्तु तस्याः एकसंज्ञाधिकास्वहिर्भूतत्वात्संज्ञानां च कृतकृत्यप्रत्ययादिषु समावेशस्य सुप्रसिद्धत्वात्प्यत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याविवक्षा
यानुदं हे इष्टापत्तिरेवेति दिक् होतृपोन्निति अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादान् अजाद्यदंतं कथं तर्हितं सौष्ठवौदार्यं विशेषणशालिनीलोचनाधरकृता इतरागेति

राम.
७३

भारविः अत्राहुः अनिसमिदंप्रकरणं समुद्राभ्राह्मः इत्यादिनिर्देशात् द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसमाहारएवेति विपरीतस्तुनियमोनभवतिसमाहारेप्राण्यंगादीनामे
 वेति तिष्पुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात्तद्विसमाहारेकवचनस्यमाभूदितिकृतं तिष्पुनर्वस्वितियथा उदगादिति इहयदाकंठेषुकलापेषु उदितेषुप्रतिष्ठि
 तेषुचावाभ्यां तत्रगंतव्यमितिसंवादं कृत्वा तंचविस्मृत्सकश्चिदास्तेतंप्रतीदमुच्यतेकठेनप्रोक्तमधीपतेकठाः वैशंपायनांतेवासित्वास्मिनिः कठचरका लुक् ॥
 अध्येत्रास्तुप्रोक्ता लुक् कलापिनोऽणाम् च ब्रह्मचारीत्याद्युपसंस्थानादिह्योपः अध्वर्युशब्दोयजुर्वेदं लक्ष्यं यतितदाह यजुरिति पदान्यधीतेपदकः कः
 मादिभ्योऽनु एवक्रमकः पदान्यधीत्यक्रमोध्येतव्यइतिस्यष्टाप्रत्यासत्तिः अध्ययनतः किंपितापुत्रौ अविप्रकृष्टेति किंयाज्ञिकवैयाकरणौ जातिरप्राणिनां कथंता
 र्हि रंजितानुविविधास्तुर्यौलाइतिभारविः तरुसहिताः शौलाइतिव्याख्येयं विशिष्टलिङ्गोनदीसूत्रे चत्वारोपिशब्दा अवयवधर्मेणावयविनिद्वंद्वेवोधाः नदी
 ग्रहणामदेशत्वात् जनपदोक्तिदेशः अतएवपर्वतानांन कैलासश्चगंधमादनंचकैलासगंधमादनेचकारेणावाध्यतेइतिचकारः पुनर्विधानार्थंइतिभावः पा
 त्रादितियैर्भुक्ते भस्मनाशुध्यतेकंभ्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापिपात्रंनशुध्यतितेषामित्यर्थः अनिरवसितानामितिनिषेधवलादेवशूद्रशब्दोत्रत्रैवर्षि
 केतरपरः नतुशूद्रत्वजातिपरः गवाश्वमिति इहपशुद्वंद्वेविभाषाप्राप्तादादीदासमिति अत्रपुमान् स्त्रियेत्येकशेषोवाध्यते अत्रवार्तिकंगवाश्वप्रभृतिषु
 यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्तमितिगणपोठेरूपमेवां विवक्षितं नतुपूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रेतास्यर्थमित्यर्थः तेनावडादेशाभांवयस्येनभवति अपशवोवा अन्येगा
 अश्वेभ्यः पशवो गो अश्वः पशुग्रहणामिति विकल्पार्थं नतुपशुद्वंद्वेसकत्वार्थमिति अयंभावः पशुद्वंद्वेवसिद्धे अश्ववडवग्रहणंप्रतिपदविधा
 नार्थं तेनाश्ववडवमित्येकवडवपक्षपूर्ववदश्ववडवाविद्वंद्वेनद्विष्यत्संज्ञकमित्येतदेवभवति तच्छब्देनहिएकवडवावभाजंपरामृश्यविधीयमानंनयं
 सकत्वं एकवडाववदेवप्रतिपदविहितंभवेत् अन्यथेति नतुपूर्ववदश्ववडवावित्यस्यनिरवकाशत्वंशक्यं एकवडवा वविरहपक्षेसावकाशत्वात् विप्र
 तिषिडंच भवसेवेति विप्रतिषिद्धप्रसक्तमन्वेदुसनस्यात् अद्वयवाचिणामेवेतिनियमादितिभावः यतुवृत्तिकृताकामक्रोधावितिप्रसुदाहृतं तन्न तत्रापि

म.सु.
७४

शीतोष्णसुरवदुःस्वमित्यादाविवयात्क... नियमार्थं हीदं सूत्रमिति स्थितं न चाद्रव्यवाचिनां चेद्भवति तर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति ।
 तदाशयः कस्यः शीतोष्णो उदके इत्यत्र पाक्षिके क्वेदो वापतेः न चेष्टापत्तिः अनधिकरणवाचीति किम् शीतोष्णे उदके इति स्वोक्त्या सह विरोधापत्तेरिति दिक् दधिप
 पसी इति व्यंजनत्वाद्धिकल्पः प्रप्रः अधिक... गोतावत्त्वे च समासार्थस्याधिकरणमाश्रयोवर्तिपदार्थः तस्य एतावत्त्वे परिमाणनियमः तस्मिन् गम्यमाने इति व्याच
 छेद्रव्यसंख्येति अत्र व्याचख्युः समाहारद्वंद्वस्ये वायं निषेधो न तु नियमस्य तथा हि सति नियमे प्रतिषिद्धे पि चार्थे द्वंद्व इति समाहारे द्वंद्वः स्यादिति तन्नैति ध्वनय
 न्वाच छे नियमो न स्यादिति अयं भावः प्राचां पक्षे द शदंतोष्ठा इति त्वदुदाहृत मेव न सिद्धेत् प्राणपानां समाहार इत्यनेन इतरेतरयोगद्वंद्वस्य निषिद्धत्वा
 त् ननु समाहारद्वंद्वे पि प्रकृतसूत्रेण निषिद्ध इति चेत् तर्हि वाक्यमेव स्यात् द्वंद्व इत्यस्यापि निषेधात् एवं च यंच खिहास्यांघ्रिकरेष्वभिरव्याभिसाधुनामाधुकरे
 सदृशे स्यादीनामसाधुत्वं स्यात् किंच समाहारद्वंद्वनिषेधो व्यर्थः न्यायवलेनैव तद्वारणात् तथा हि वर्तिपदार्थस्य संख्याविशेषे बोधनीये समाहारद्वंद्वस्य प्रा
 षिरेव नास्ति विशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनात् सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वा कथं तर्हि दशपंचमूल्य इति समाहारे द्विगुरिति चेत् प्रधानभूते समाहारे दशत्वसं
 ख्यान्यादिति गृह्यमाणं न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वे पि न स्यादिति वाच्यं तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात् उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति
 न्याय्यं चेत् तत् प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात् सामान्याप्रयोगे इति लिङ्गादिति दिक् विभाषासमीये यद्यपीह समाहारद्वंद्वे वेति व्याख्याने पि न सति तथापि प्र
 क्रममनुरूद्ध्याह नियमो वा स्यादिति उपदशमिति एकवद्भावपक्षे व्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः यदितु बहुव्रीहिल्लदा उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् उपद
 शं पाणिपादस्येव चेष्यते इत्याकरः आनङ्-तो द्वंद्वे इहोत्तरपदेन पूर्वपदं नासिष्यते तेन मध्यमस्याप्यानङ्-तदा हहोत्तपोत्तनेष्टोद्गाता इति एतच्च समर्थ
 सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं ओजः सहो भस्ममसस्तीयाया इति सूत्रे पदमंजरी तु स्पष्टतरं यत्तु प्राचोक्तं पूर्वपदस्यानङ्-स्यादिति यच्च व्याख्यातृभिर्द्वंद्वे पूर्वपद
 कार्यविशेषमाहेत्यवतारितं यच्चाधिकृतैनेत्तरपदेन पूर्वपदमासिष्यत इत्युक्तं तत्सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्य प्रसिद्धसाहचर्यस्येति द्वंद्वरहस्यमयोदावचन

राम.
७४

मुक्रमणयज्ञयात्रप्रयोगाभिव्यक्तिस्थितिस्त्रेभिर्व्यक्तिग्रहणोनास्यंतसहचरितयगलेदंइतिनिपातनादितिभावः ईदृतेः देवतादंडइति काशिका नुरोधेनानुव
 लितं आश्वलायनस्तुज्योतिर्लतयोरदेवतादंडेपिप्रयुक्ते अग्नीषोमौप्ररोष्यामीति अग्निष्टदितिअग्निः स्तुयतेस्मिन्संक्रंतुविशेषः संपदादित्वादधिकरणो
 के प्ररूत्वंमाभृदिति अकारेसतिसकारस्यश्रवणंभवतितेनप्रयोगेविकाराभावोनुमीयतइतिभावः विसर्गमिति तथाचक्चिच्चिकारोने सेवानुमेयंलक्ष्या
 नुरोधादितिभावः मातरपितरो मातृशब्दस्यारङ्गदेशोनिपास्यतेवाकृत्वचमितिबहूनांदंदेतुवाकृत्वचं चं दंडगर्भेदंदेतुवाकृत्वचं इतिदृढः विरूपा
 णामपीति एतच्चसूत्राक्षरैरेवसुलभंरूप्यतेइतिव्युत्पत्त्यासौत्रस्यरूप्यशब्दस्यार्थपरतयापिव्याख्यानात् वृद्धोयूना अपत्यमेतर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यै
 परिभाषितस्येहग्रहणंयूनाकृत्रिमेणासाहचर्यात् तदाहगोत्रंशिष्यतइति भागवित्तीति भागवित्तिशब्दाद्गोत्रार्थकादि अंताद्युनिवृद्धात्ठक्सौवीरे
 षुबहुलमिति कुत्सायांठक् इत् कुत्सासौवीरत्वंचाधिकमपेक्ष्यते नतुयुवत्वमात्रकृतं वैरूप्यं गार्ग्यवात्स्यायनौइति इहप्रकृत्यंशैवैरूप्यंनगोत्रादिकृतं पुं वद्भाव
 प्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनातेनविग्रहमाहगार्ग्यायनावितिपुमानस्त्रियाननुहंसश्चवरटाचेत्यत्रप्रसंगः हंसत्वजातिसाम्येपिशब्देवैलक्षण्यस्य
 स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादितिचेतमैवं सरूप्यग्रहणादृत्तेः अनुवृत्तौ प्राप्तकंतुभ्रातृपुत्रावितिस्त्रं नन्वेवमपिगौरियंगौश्चायंतयोः सहोक्तौ एतौगा
 वाविति नियमतो न स्यात्तद्वृत्तस्य विशेषाभावादितिचेत् मैवं तदितरकृतविशेषविरहस्येविशिष्टाभावेतास्योत्सचेहविशेष्याभावादस्येव इंदं
 एषाविस्त्तदौतुनैकशेषः पुंयोगकृतविशेषात् पितामां त्राश्वशुरः श्वश्वानन्वेतत् सूत्रद्वयं व्यर्थतथाहियः शिष्यतेस लुप्यमानार्थाभिधायोतिन्यायेना
 स्मिन्विषयेपितृशब्दएवमात्मपिविति श्वशुरशब्दश्च श्वश्रुत्तत्रशक्तिरेव निरूढलक्षणावेत्यन्यदेतत् तच्चसूत्रविनापिसुलभं नचपूर्वसूत्रसमूहवतइ
 दमपिसूत्रद्वयंदंदनित्यर्थमिति ज्ञानं च इदं सूत्रापिपक्षेइष्टत्वादितिचेत् मैवंपितृश्वशुरशब्दयोरिवमातृश्वश्रुशब्दयोरुक्तविषयेकेवलयोः प्रयोगंवा
 रपितुंसूत्रारंभात् अनभिधानमाश्रित्यप्रत्ययानंतुदुर्बलमितिदिक् त्यदादीनि सर्वैः सर्वैः किंप्रत्यासत्यासदादिभिरेवसहोक्तावित्यर्थोमाभृत् यत्परमिति

म.सु
७५

शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः सदादित्स्मिन् आद्यादित्वात्तसिः सदादीनां शेषे सहविवक्षितेषु यः पुमान्पञ्चनपुंसकंतद्वशेन लिंगप्रतिपादकानि भवंति ॥
अर्थोसदादीन्येव अद्वंद्वेति द्वंद्वदिविशेषणं गुणं किंतु विशेष्यनिघ्नतैवेति भावः तच्चेति पिप्पल्या अर्द्धमित्यर्थः साचेति अर्द्धपिप्पलीत्यर्थः इह ।
सर्वत्रेति एतेन कृतद्वंद्वानामेदं शेष इति भ्रमं व्यावर्तयति ननु तथैव किन्नस्या दितिचेतन एकशेषस्यांतरंगत्वात् नच इदं दुराग्रहमात्रं किंतु फलेपि विशेष
कृत्याह तेनेति पञ्चद्वंद्ववादी एकशेष इति केषां चिद्दुद्घोषस्तत्रापवादशब्देवाधकमात्रपरतयानेयः इको गुणवृद्धीति सूत्रे तच्छेषस्तदपवादो वेत्यत्र य
या इत्येकशेषः प्रसंगादाह परार्थेति अभिधानमिति करणे ल्युट् अनेनैव तद्दर्शयति न केवलया क्लृप्प्रयाप्यवयवशक्त्या सर्वत्रनिर्वाहः किंतु विशिष्टा
र्थविषयकं शक्त्यंतरमेव स्वीकर्तव्यं अतएव वृत्तौ विशेषणस्य पदार्थकदेशत्वान्न विशेषणसंबंधः द्वंद्वे च शब्दस्याप्रयोगः बहुव्रीहौ पञ्चद्वंद्वे वा
केतु सर्वमिदं भवत्येवेति वैलक्षण्यं किंच अवयवशक्त्यैव निर्वाह इत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिर्न सिद्धेत् योगरूढिश्च तन्न द्वादि ।
नादुर्लभा स्यात् क्लृप्प्रशक्त्यनुसारिण्या निरूढलक्षणायैव निर्वाहात् नचेष्टापत्तिः अपसिद्धांतादिति भावः अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः
अस्वपदेति समस्य मानयावत्सदाघटितविग्रह इत्यर्थः कटपृः अजस्रमिति इह क्लृप्तस्य यविधौ कटपृञ्जस्र इति समस्तानुवादसामर्थ्यात् धातुना समा
सश्चिप्यते तत्रैव वानिपात्यते इति हरदत्तादिग्रंथेषु संतिडंतार्थकृतेन सहेतियोगविभागेनाप्येतत् सुसाधं इति सर्वसमासशेषः अकृपूः तदंतस्येति त
द्वाचकधूः शब्दांतस्येत्यर्थः यदि तु अक्षे समासार्थे सतिनेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूरस्यत्रैव स्यात्ना सधूरिस्यत्र यदि चाक्षे पूर्वपदेनेति व्याख्यायेत त
तो सधूरिस्यत्रैव स्यात् ननु दृढधूरस्यत्र तस्माद्वा प्रिन्यायाच्चोक्तमेव ज्यायः कृतसमासांतस्येति येन विधिस्तदंतस्येति सूत्रे प्रयोजनं महदपस्वसूनस
गां दीर्घविधाविति वार्तिके आपस्तिष्ठेति स्वाप इति भाष्ये चान्न प्रमाणाभिस्यवधेयं प्रतीपंसमीपमिति प्रतिकूलाः संगताश्च आपो अस्मिन्निति विग्र
हः समापो देवयजनमिति देवा इज्यंते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः समापशब्दस्य पुंस्त्वं लोकादित्याहुः भाष्ये तु क्लीबमुदाह्रियते अवर्णाताद्वेति द्वंद्वरिति

राम
७५

सूत्रेऽपरः आह ईत्त्वमनवर्णादिति वक्तव्यं इह मा भूत् प्रायेण परापमिति भाष्योक्तेः गतिश्चेति सूत्रे वद्विधि न स्थावा वीत्वस्वांगादिस्वराणां त्वेषु दोष इत्युपक्रम्य श्रुत्वा
त्वंप्रयेण परेपे इति भाष्योक्तेश्चेति भावः ऊदनोर्देशो दीर्घोच्चारणं अवग्रहार्थमित्याकरः वक्षुचास्तु अनूपे गो नानगोभिरित्यादौ अनूपशब्दं नावगृह्णति अनुग
त्ताः प्रायोऽस्मिन्नित्यनूपोदेशः जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः प्रतिसाममिति अव्ययोभावः प्रादिसमासः बहुव्रीहिवी कृष्णभूमइत्यादयो बहुव्रीहयः यद्वा न भि
ति पद्याकारानाभिर्यस्येति गौगोनपद्मशब्देन सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः यद्वा गङ्गादित्वात्सप्रम्याः परनिपातः एतेनोर्णानाभो व्याख्यातः तत्र ऊपासंज्ञा च दसो
रिति ह्रस्वो विशेषः गवास इति गावः किरणाः अचतुरनिपास्यंत इति निपातफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकंच तदाह आद्या इति बहुव्रीहय इति व
हुव्रीहय एवेत्यर्थः तेन न नृत्तस्य रूषे अचत्वारइत्येवेति भावः त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्यया व्यपेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येयेति उच्ये
वा दोच् अस्मिन्नुवः तेषाम् प्राण्यं गत्वा देकवत् ऊर्वेष्टेवमिति सविथक्कोवेपुमानूरुरित्यमरः जानूरूपवोष्टेवदस्त्रीयामिति च स राजः पंकजमिति क
थं तर्हि सरजसमपहायकेतकोऽं प्रसवमिति सरजसमकंदनिर्भरसुप्रसवविभू तिषु वीरूधां विस्तु इति प्रमाद एवायमित्याहुः गोष्ठेश्चेति एतेन सप्रमी
तस्य रूष इति नियमं दर्शयति षष्ठोत्तस्य रूषेतु गोष्ठेश्चेत्येव ब्रह्मवर्चसमित्यादि षष्ठोत्तस्य रूषो वर्चो दीप्तिः पलं मांसमर्हतीति पल्पः मांसभोजी तदीयं वर्चः प
ल्पवर्चसं अवतमसमित्यादि अर्चोत्तं संततंचतम इति विग्रहः अंधमिति गाढमिति फलितोर्थः अतएव ध्वांते गाढे धतमसंक्षीणवतमसंतमः विश्व
कंसंतमसं इत्यमरः श्वसो वसुशब्द इति एतेन अवसुशब्दादीयसुनि अवसीय इति व्याचक्षारणा आकरविरोधादुपेष्पा इति ध्वनयति वसीय इति तथा च श्रु
यते यः कामयेत वसीयान स्यामिति वसुस्य न्यतो वसीयान् भूयासमिति श्वसुशब्द इति यद्यप्ययमन्यत्र कालविशेषे वर्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थभूतो
प्रशंसा माशियो विषयमाह आशीर्विषयताद्योक्तकोयमिति यावत् एतच्च वृत्तिरीत्योक्तं श्वसुशब्दस्येहार्थ एव नास्तीत्यपि सुवचं उत्तरपदार्थमात्रवृत्तित्वं वास्तु
उक्तंच पाणिनीयमतदर्पणे अर्थपरपदस्येह श्वसुशब्दः कालवाच्यपि अभिधत्ते स्वभावेन तेनेनैव मौसंगलार्थकाविति अन्ववरहइत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमव

म. सु.
७६

हीने चरहइति प्रादिसमासः अनुगतं रहोस्मिन्निःसादिवहुव्रीहिर्वा तप्रमिवतप्रं परेणानधिगम्येहियइहावन्हितप्रवत् तप्रंचतद्रहश्चेतितत्प्ररहसंविदुः नष्ट
जनात् इत्यतः प्रागिति प्राग्वहुव्रीहिप्रहसं कर्तव्यइति वार्तिकोक्तेरिति भावः प्राचातुवहुव्रीहौ सक्यक्षोरनिषेधइत्युक्तं तन्मूनं इत्यादावित्यध्याहारेणावा
येज्यंतेनसुध्रीअसूधीत्यादिस्मिद्धं नत्रतप्तुरुषात् नजइतिषष्ठीइतिसकलसमाससाधारणाः समासोताः स्तोकांमुक्तइति समासप्रयोजनंतुस्तोकांमुक्तस्या
पखंस्तेकान्मुक्तिः स्तोकांमुक्त्याः अपस्यस्तोकांमुक्तेयः इहस्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणिकेनेतिसमासशास्त्रेपठिताएवस्तोकादयोग्यंतेइत्याशयेनाहएव
मिति ओजः सहः कथं तर्हि सततने शतमो वृतमन्यंत इति भारविः अत्रदुर्घटवृत्तिरुक्त उत्तरपदाधिकारेतदंतग्रहणं नास्तिकित्तुकेवलपदाधिकारएवेति
तन्न भाष्यपदांगाधिकारेइत्यत्रइष्टकेषीत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् यदपिहरतादय आहुः उत्तरपदाक्षिप्रेनपूर्वपदेनेहओजः प्रभृतयोविशेष्यते पूर्व
पदभृतेभ्यः ओजः प्रभृतिभ्यइतिप्रचात्रतमः शब्दः पूर्वपदं किंतर्हि सततने शतमः शब्दः यत्रतुतदंतविधिरिष्यतेतत्रोपात्तेनाक्षिप्रंविशेष्यते यथाइष्टके
षीकादाविति तदपिचिंत्यं भाष्यवार्तिकविरोधात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थार्थमेव पदांगाधिकारइत्यादीनांप्रवृत्तिरिति कैयटवदेवस्वयमपिव्याख्या
तत्वात् भारविप्रयोगस्त्वित्यंसमाधेयः वृतं वृत्तिः नैशतमो वृतमितिषष्ठीतसुरुषः नपुंसकेभावेत्तस्ययोगेशेषविवक्षायांषष्ठीततः सततनेशतमो वृतं यस्मिन्नि
तिवहुव्रीहिः यद्वावृत्तुवर्तने घञर्थेकविधानमितिभावेकः शेषंप्राग्वत् पुराणाइतिवक्तव्यमिति इहआत्मनश्चेत्यंशोपिवार्तिकंतर्गतः ननुसूत्रमितिके
चिद्भ्रमंतिननादनेव्यमितिभावः तथाहिसतिउत्तरसूत्रेआत्मनइतिनलभ्येत परस्यचेतितदुत्तरसूत्रंचव्यर्थमेवस्यादितिष्यष्टमेवविवेकिनां वहुव्रीहि
र्बोध्यइति एकस्यापिवस्तुनोभेदंपरिकल्प्यवर्तिपदार्थत्वंअन्यपदार्थत्वंचविवक्षणीयमितिभावः वैय्याकरणारव्यायां व्याकरणेभवावैयाकरणी आण
गयनादिभ्यइत्यणसाचासावारव्याचेतिकर्मधारयः आत्मने भाषाइति यद्यप्येयमारव्याष्टाध्याय्यानदृष्टातशापिवैयाकरणभवत्येव धातुसूत्रगणोणादिवा
क्यात्मकंपंचप्रस्थानेव्याकरणमितिस्वीकारात् अस्याश्च धातुपाठेदृष्टत्वात् ननुप्रकृतिविकृतिभावविरहात् रंधनायस्थालीतिवत् समासेनस्यादत्तआहये

रा.
७६

विभागादिति एतच्च वृत्तिन्यासावनुसृत्योक्तं अलुग्विधिसामर्थ्योदिस्यपीहसुवचं ह्युभ्यांच हृदि स्थितिहृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः कर्मणोधिकरणा वि
क्षयासप्रमीभाष्येतु कर्मण्येव सप्रमीसुक्तं अलुग्विधिरेव ज्ञापक इति तदाशयः अप्सुब्य इति दिगादित्वाद्यत् ओर्णः वांतेपि प्राचानुपत् स्थानेजशब्दपठित्वा
पसुजइत्युदाहृतं तदाकारविरोधादुपेक्ष्य अप्सुजइतितुहलदंतादिस्येवसिद्धं अप्सुमंतावितिकारीण्यां आज्यभागौ अप्सु ग्रेह्यधिष्ठव अप्सुमेसाप्रोअश्रीत्
इत्यनुवाक्ये तत्राप्सुशब्दोस्ति नन्वेवं प्रकृतिवदने करणो इत्यतिदेशेन अप्सु इति सोः प्रस्ययत्वात् तदंतात्प्रथमाया अभावे मनुवेव दुर्लभः अतिदेशाप्रवृत्तौ
तुसालुं कूप्राप्तिरेव नास्तीति चेत् सत्यं अतिदेशस्यैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषद्वयमपि वैकल्पिकत्वे प्रमाणात्तुषतदेतेभ्य इति सोत्रनिर्देशः उक्तः प्रकृतवार्तिक
मपितथेति बोध्यं यत्तु प्राचामतिष्विति पठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टं यत्तु वदंति मतिष्विति पाठे सप्रम्यंतान्मत्तुपः कथं संभव इति चिंत्समिति
तदेव चिंत्सं पाठान्तरस्यानाकरत्वात् मत्तुपः संभवस्योक्तत्वाच्च पश्यतो हर इति षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यंतमना दृश्यहरतीत्यर्थात् देवानामिति मूर्खा
हि देवानां प्रीतिं जनयंति देवपशुत्वात् शुनं शेष इति शुन इव शेषमस्य शुनः शेषः शेषशब्दो अकारांतोप्यस्ति शीर्डीनीयादित्वादौ णादिकः पप्रस्ययः तथा
चमंत्रः यस्यामुशंतः प्रहरामशेषमिति एवंपुक्तं गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः बह्वचब्राह्मणादौ प्रसिद्धाः मातुः पितुर्भ्यामिति सू
त्रे समास इत्यनुवर्तितं तस्य फलमाह असमासेत्विति इह पाक्षिकमपि षत्त्वंनेत्यर्थः इत्यलुकु समासः घरूपचेलडिति पचादौ टिस्युत्ते डीवर्थः ब्राह्मणा
तरेतु तसिलादिष्विति पुंवद्भ्रसुनजाते श्वेति निषेधात् एतेन पुंवद्भाववाधित्वापरत्वाद्भ्रत्व इति व्याचक्षाणाः परास्ताः आमलकीतरेति आमलकी शब्दो
हि वृक्षे नित्यस्त्रीलिंगः एवं कुवलीशब्दः नद्याः पूर्वसूत्रे श्रुतादन्यः शेषः सच द्विधेत्याह उच्यंतेति निर्मूलमिति यत्तु वृत्ति कृतोक्तं पुंवद्भावोत्रपक्षे वक्तव्यः श्रेयस्त
राविद्वत्तरा प्रकर्षयोगात् प्राकृस्त्रीत्वस्याविचक्षितत्वात्सिद्धं अत्रेदं वक्तव्यं पुंवद्भाव इत्यादिमुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकं सूत्रकृताहितसिलादिष्विति नित्य एव
पुंवद्भाव उक्तः ननु पाक्षिकः भाष्यवार्तिकयोरेपि नाधिकमुक्तं प्रमाणात्तामभ्युपेत्यापि ब्रूमः कथमिह वचनं व्यज्यते पुंवद्भावोयः प्राप्नः सोत्रपक्षे वक्तव्यः इति अत

म.सु
७६

हीने चरहइति प्रादिसमासः अनुगतं र होस्मिन्नि स्यादिवहुव्रीहिवी तप्रमिवतप्रं परेणानधिगम्यहियइहावन्हितप्रवत् तप्रंचतद्रहश्चेतिततप्ररहसंविदुः नष्ट
जनात् इत्यतः प्रागिति प्राग्वहुव्रीहियहसं कते व्येइति वार्तिकोक्तेरिति भावः प्राचातुवहुव्रीहोसक्यक्षोरनिषेधइत्युक्तं तन्मूनंइत्यादावित्यध्याहारेणावा
येज्यतेनसुध्रीअसूध्रीत्यादिस्मिद्धं नत्रतप्रुरुषात् नजइतिषष्ठीइतिसकलसमाससाधारणाः समासांताः स्तोकांमुक्तइति समासप्रयोजनंतु स्तोकांमुक्तस्या
पसंस्तेकान्मुक्तिः स्तोकांमुक्त्याः अपसंस्तेकान्मुक्तेयः इह स्तोकांतिकद्वयार्थकृच्छ्राणिक्तेनेति समासशास्त्रेयठिताएव स्तोकादयोग्यंतेइत्याशयेनाहएव
मिति ओजः सहः कथं तर्हि सततनैशतमो वृत्तमन्यंतं इति भारविः अत्र दुर्घटवृत्तिस्तत् उत्तरपदाधिकारेतदंतग्रहणं नास्ति किंतु केवलपदाधिकार एवेति
तन्न भाष्यपदांगाधिकारे इत्यत्र इष्टकेषीत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् यदपिहरतादय आहुः उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेनेह ओजः प्रभृतयो विशेष्यते पूर्व
पदभृतेभ्यः ओजः प्रभृतिभ्य इति च त्रतमः शब्दः पूर्वपदं किंतर्हि सततनैशतमः शब्दः यत्र तु तदंत विधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तेन विशेष्यते यथा इष्टके
षीकादाविति तदपि चिंत्यं भाष्यवार्तिकविरोधात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थार्थमेव पदांगाधिकारइत्यादीनां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्या
तत्वात् भारविप्रयोगस्त्वस्य समाधेयः वृत्तं वृत्तिः नैशतमो वृत्तमिति षष्ठी तस्य रुषः नपुंसकेभावेत्तस्य योगेशेषविवक्षायां षष्ठीततः सततनैशतमो वृत्तं यस्मिन्नि
तिवहुव्रीहिः यद्वा वृत्तवर्तने घञर्थकविधानमिति भावेकः शेषं प्राग्वत् पूरणा इति वक्तव्यमिति इह आत्मनश्च संशोपिवार्तिकान्तर्गतः ननु सूत्रमिति के
चिद्भ्रमंति तन्नादत्तं व्यमिति भावः तथा हि सति उत्तरसूत्रे आत्मन इति न लभ्येत परस्य चेति तदुत्तरसूत्रं च व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टमेव विवेकिनां बहुव्रीहि
वोध्यइति एकस्यापि वस्तुनो भेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थत्वं अन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वे व्याकरणाख्यायां व्याकरणो भवावेया करणी आरणा
गयनादिभ्यं इत्यणसाचासावाख्याचेति कर्मधारयः आत्मने भाषा इति यद्यप्येयमाख्याद्याप्या नदृष्टा तथापि वेया करणा भवस्येव धातुसूत्रगणो रणादिषा
क्यात्मकंपंचप्रस्थानं व्याकरणमिति स्वीकारात् अस्याश्च धातुपाठे दृष्टत्वात् ननु प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रंधनायस्थालीतिवत् समासेन स्यादत आहये

रा.
७६

विभागादिति एतच्च वृत्तिन्यासावनुसृत्योक्तं अलुग्विधिसामर्थ्योदिस्यपीह सुवचं ह्युभ्यांच हृदि स्थितिर्हृदयं दिवं च सृष्टशतीति विग्रहः कर्मणोधिकरणवि
श्यासप्रमीभाष्ये तु कर्मणोरेव सप्रमीसुक्तं अलुग्विधिरेव ज्ञापक इति तदशयः अप्सव्य इति दिगादित्वाद्यत् आर्यणाः वां तोपि प्राचानुयत् स्थानेजशब्द पठित्वा
पुसुजइत्युदाहृतं तदा करविरोधादुपेक्ष्य अप्सुजइति तु हलदंतादित्येव सिद्धं अप्सुमंतावितिकारीण्यां आज्यभागौ अप्सव्येद्यधिष्ठव अप्सुमेसोमो अप्सव्ये
इत्यनुवाक्ये तत्राप्सुशब्दोस्ति नन्वेवं प्रकृतिवदनुकराणो इत्यतिदेशेन अप्सुइति सोः प्रत्ययत्वात् तदंतात्प्रथमाया अभावे मतुवेव दुर्लभः अतिदेशाप्रवृत्तौ
नुसालुकुप्राप्तिरेव नास्तीति चेत् सत्यं अतिदेशस्यैकल्यिकत्वान्नोक्तदोषद्वयमपि वैकल्यिकत्वे प्रमाणांतुषत देतेभ्य इति सौत्रनिर्देशः उक्तः प्रकृतवार्तिक
मपितथेति बोध्यं यत्तु प्राचामतिष्विति पठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतं तद्वाद्यादौ न दृष्टं यत्तु वदंति मतिष्विति पाठे सप्रम्यंतां न्मतुपः कथं संभव इति चिं स्य मिति
तदेव चिं स्य पाठांतरस्यानाकरत्वात् मतुपः संभवस्योक्तत्वाच्च पश्यतो हर इति षष्ठी चानादर इति षष्ठी पश्यंतमना दृश्यहरीत्यर्थात् देवानामिति मूर्खा
हि देवानां प्रीतिं जनयंति देवपशुत्वात् शुनंशेष इति शुन इव शेषमस्य शुनः शेषः शेषशब्दो अकारांतोप्यस्ति शीर्डीनीयादित्वादौ णादिकः पप्रस्यः तथा
च मंत्रः यस्यामुशंतः प्रहरामशेषमिति एवं पुक्त्वो गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञाः बहुच ब्राह्मणादौ प्रसिद्धाः मातुः पितृभ्यामिति सू
त्रे समास इत्यनुवर्तितं तस्य फलमाह असमासेत्विति इह पाक्षिकमपि यत्त्वं नेत्यर्थः इत्यलुकु समासः घरूपचेल इति पचादौ टिस्युते जीवर्थः ब्राह्मणा
तरेति तसिलादिष्विति पुंवद्भूतसु न जाते श्वेति निषेधात् एतेन पुंवद्भूतं वाधित्वा परत्वाद्भूत्व इति व्याचक्षारणाः परस्ताः आमलकीतरेति आमलकी शब्दो
हि वृक्षे नित्यस्त्रीलिंगः एवं कुवली शब्दः नद्याः पूर्वसूत्रे श्रुतादन्यः शेषः स च द्विधेत्याह उच्यते नि निर्मूलमिति यत्तु वृत्तिरुक्तोक्तं पुंवद्भावोत्रपक्षे वक्तव्यः श्रेयस
राविद्वत्तरा प्रकर्षयोगात् प्राकृत्स्नीत्वस्याक्विक्षितत्वात्सिद्धं अत्रेदं वक्तव्यं पुंवद्भाव इत्यादि मुनित्रयानुक्तत्वात् प्रामाणिकं सूत्रकृताहितसिलादिष्विति नित्य एव
पुंवद्भाव उक्तः ननु पाक्षिकः भाष्यवार्तिकयोरेपि न्याधिकमुक्तं प्रमाणात्तामभ्युपेत्यापि ब्रूमः कथमिह वचनं व्यज्यते पुंवद्भावोपः प्राप्नः सौत्रपक्षे वक्तव्यः इति उक्त

म. सु. ७७

पुंवद्भावस्य वक्तव्य इति आद्ये पुंवद्भावनिषेधस्य मित्त्वं च न स्यात् तथा च इत् प्रागेव लुदाहृतानि श्रेयसीतरा श्रेयसीतमाविदुषीतरा विदुषीतमेति दोर्घडी ।
 विशिष्टानिरूपाणि सिध्यन्तु नाम प्रकर्षयोगादित्यादित्वदीपग्रथस्वसंगत एव स्यात् सहिउपसंख्यानं प्रसाचष्टे इति न्यासकृतावतापितः प्रसारव्यानं च तस्य
 पुंवद्भावफलत्वे सत्येव स्यात् ननु तन्निरुक्तिफलकत्वे वस्तुतस्तु तदपित् इत्यापग्रहणं तदंतात्तद्विधानार्थमित्युक्तत्वात् स्वार्थद्रव्यलिङ्गाद्यनंतरमेव प्रि
 यद्गत्वनप्रकर्षादिविवक्षेति भाष्ये निर्णीतत्वाच्च द्वितीयस्तु संभवेद्यदितसिलादिमध्ये तत्र प्रमयौ न परिगणयतां तौ तु सर्वैरेव परिगणितौ दर्शनीयतरादर्श
 नीयतमेति चोदाहृतं न च वृत्तिग्रंथे पुंवद्भावमेत्यादि दोर्घोपिन्यासः स्थितिप्रदर्शनं न तु त्रैरूप्यपरइति वाच्यं प्रकर्षयोगादित्यादिग्रंथशेषविरोधात् त
 स्मादसंगतसवायं वृत्तिग्रंथ इति एतच्च सर्वे इति मन्यत इति वदताहरदत्तेन ध्वनितं न्यासकारस्य तु इदमुपसंख्यानमिति भ्रमः तत्प्रसारव्यानं युक्तमिति भ्रमश्चा
 त्येवेति तत्र द्रंथदर्शिनोऽस्यष्टमेद एव स्थिते पक्षे पुंवद्भावो वक्तव्य इति प्रक्रियाग्रंथः न्यायसिद्धमिदमित्यादितद्वाख्यात्ग्रंथश्च वृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादी मूल
 शैथिल्यादनादत्रैव्य इति दिक् पादस्य पदपदेति सौत्रो विभक्तिलुक् कृत् चः शेष इति शसप्रत्ययस्येदं एकदेशानुकरणं उदमेघ इति सादृश्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा उ
 दपेषमिति स्नेहनेपिष इति णमुल् उदधिर्घट इति उदकंधीयते अस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकारो चेति किप्रत्ययः उदमंथ इति द्रवद्रव्यसंस्कृतांसक्तवोमं
 यः तृतीयेति येति योगविभागात्समासः षडः संप्रसारणं इहतत्पुरुष इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं च आक्षिप्यते इत्याशयेनाह पूर्वपदस्येति उत्तरपदयोरिति च इहो न
 रपदेन पुत्रपतो विशेष्येतेन तु विपरीतं तेन कारीषगंध्यापरमपुत्र इत्यत्र नातिप्रसंगः मालभारेति मालाविभर्त्तति ताच्छीत्ये णि निःकेचिनुहारिषिति पठंति कारे
 सस्यागदस्यसंकारः समयकरां अशपथेपि परत्वाद्वाचं वाधित्वा मुम् अगदंकारो वैद्यः अस्तुंकारो भ्युपगमः अस्त्विति तिङ्-तप्रतिरूपकमव्ययं धेनुं भव्ये
 ति भव्यगेपेति कर्त्तरि कृत्यः धेनुश्चासौ भव्याचेति विग्रहः भविष्यंती धेनुरित्यर्थः गौतमस्मृतौ तु स्नातकधर्मेषु अधेनुं धेनुं भव्येति ब्रूयादिति प्रयुक्तं तत्रार्थत्वात्
 न्मुमागमोनेति तद्वाख्यायां मित्त्वात्प्रायांहरदत्तः लोकं पृणा इति पृणातिः पूरणा कर्मेति हरदत्तः श्रीरान इति तु पृणात एव अनभ्याशमित्य इति अभ्याशं समीपं

राम

द्विरुद्धमनभ्यांशं दूरं एतिसुशास्वित्यादिना इणः क्वप् भ्राष्ट्रमिंधइतिकर्मण्यण घञंतेन वाषष्ठीसमासः तिमिगिलइति मत्स्य विशेषः गिरते मूलवि...
त्वात्कः गिलिगिलेचेति गिलंगिलती गिलगिलः तिमौनांगिलगिलइति विप्रहेइदमारुध्नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः सज्योतिरिति समानंज्यो
तिरस्येति विग्रहः यस्मिन् ज्योतिषि आदित्येन सूत्रे वा उपनियतितं तदस्त मय पयं तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते षोडशोदरादेनियथोपदि...
क्तादिशास्त्रसिद्धानां असमासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिः अनेन तु समासपदानामिति विवेक इति हरदत्तः वस्तुतस्तु समासविषयकमेवेदमिति
न नियमः हेमसिंहशब्दयोरपि प्राचांकारिकायामुदाहृतत्वात् हेतेः पचाद्यचिसगागमः हिंसेस्तु पचाद्यचिहकारसकारयोः स्थानव्यस्यः यदित भवेदि
त्यादिश्लोकस्यापि प्रकृतः सूत्रोदाहरणात्तायां नाग्रहः किंतु नैरुक्तव्युत्पत्तिरनेकधेयेतावन्मात्रे तदाहरदत्तोक्त विवेकोपनिर्वाध एवेति दिक् आ इति ग
गोयमिति तेनान्यदपिसिध्यति यथा लुपेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि समो वाहितततयो मोसस्य पचियुद्यजोः अंतमिति शेषः कृत्यप्रत्ययांते उत्त
रपदे अवश्यमृशब्दस्यांतमकारं हुंनुपेत तथा कामशब्दे मनः शब्दे च परेतु मृशब्दस्यांतं तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमायुड् घञ् प्रत्ययपरोयः पच्धातुः तस्मिन्
परेमासस्यांतमकारं लुपेदित्यर्थः अवश्यमेव्यः गंतुकामः गंतुमनाः सहितः संहितः सततः मांस्यपचनं मास्याकः इह संयोगांतलोपाभावोपि नियातनादो।
ध्यः छंदमितु अयस्मयादित्वेनापि निर्वाहः उक्तः अपरस्यणः क्रियासातस्यइति सूत्रे सातस्यइति निर्देशेनैवेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्य्यपठितो यं श्लोको
ऋषिते इत्यप्याहुः नहि वृत्ति एषुपे... इति उत्तरपदे ध्विति बोध्यं उपनस्यते इत्युपानत संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् निवर्तते इति नीवृत् प्रवर्षतीति प्राचुडम।
मोणि विध्यतीति मर्मावित् रुचदीप्ती निरोचते इति नीरुकु ऋति सहते ऋतीष्यसहेः एतन्नतीभ्यांचेत्यत्र सहेरिति यौगविभागादनुक्तसमुच्चपाद्वासस्य षत्व
मिति न्यासकारः पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः परितनोतीति परीतत् गमः क्वावित्यत्र गमादीनामिष्यतइति वचनात्तनोतेनेलोपः यत्तु वेदभाष्ये ऋतेन मि
त्रावरुणा वृता वृधाविति मंत्रस्थव्याख्या उक्तं ऋतस्य वर्धयित्वा विसर्गं अंतर्भावित एयथा हृधेः क्विप् नहि वृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति तच्चिंत्यं ॥५

म. सु.
७८

प्रकृत सूत्रे वृद्धेरनुपात्तत्वात् तस्मादन्येषामप्येति दीर्घसूत्रबोधः वनं पुराणं व्यस्येन षष्ठाः स्थाने प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति विध्यर्थे इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्
संज्ञापामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः अतएवाह निपातनादिति यत्तु व्याचक्षते हलदंतादिति सप्रम्या अलुक इति तन्नेति भावः प्रथमेति सप्रम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे न
र्भावादिति भावः निषाद इति विधोदं सस्मिन् पापमिति निषादः पुलिंदो मनुष्यजातिः हलश्चेत्यधिकरणे घञ्कथं तर्हि प्रतीहारे दौवारिकः अत्राहुः प्रतीहारे द्वारं ता
त्स्थानाच्छब्दमिति एकचित्तो क इति शेषिकः कप् श्रुनोदन्नेसादि अत्र केचिदंष्ट्रेति ह्रस्वांतं पठित्वाश्चादंष्ट्र इति बहुव्रीहौ वा यं दीर्घ इत्याहुः अन्येतु दीर्घात्
मेव पठं तस्तस्य रूपस्याप्युदाहरणतर्हिः इह षादिति केचित्तु कार्श्येति तालव्यमध्यं पठंति तस्मादादिकमिति भावः शिरीष षणमिति ननु यस्य फलमेव न पु
ष्पं सवनस्यतिः वानस्यतिः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्यतिरित्यमरकोशात् सच उदुं वरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयं सत्त्वात्तत् कथमि
हणत्वमिति चेत्सत्यं इह वनस्यति शब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्र च लिंगलुपियुक्तवदिति सूत्रे व्यक्तवचने इति किं शिरीषाणामद्वरभ वोग्रामः शिरीषाः
तस्य वनं शिरीषवनं वनस्यति च मतिदिश्येत ततश्चणत्वं स्यादिति भाष्यकारोक्तिः इषिकादिभ्य इति औषधित्वात्प्राप्तिः क्षीरपाणा उशीनस इति उशीनशब्दो
देशवाची तद्वा सिद्धौ पचारिकः गिरिनद्यादीनामिति वक्तव्यमेतत् संज्ञायामप्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं माषवापिणा विति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इ
ति शिनिः व्रीहिवापाणीति कर्मण्यण उतरपदं यदिति अत्र च व्यख्यानेन मेव शरणं प्रांचस्तु नुमग्रहणमिह ज्ञापकमित्याहुस्तदृश्यति अतएवेति ज्ञाप
कं शिथिलमिति ध्वनयति किंचेति परिपक्वानीति अत्र कुमतिचेति निसंणत्वं प्राप्ते हरिमारीति मनेर्यतात्किं प्राक सुवृत्त्यनेः समासात् नकारं तमुत्तरपदं
नात्तत्वाद्दीर्घत्वं चतुरंगयोगेनेति चत्वार्ये गान्यस्य तेन योग इति विग्रहः अतद्धित इति व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति तदानिषेध इत्यर्थः ।
आर्द्रं गोमये गीति अत्र गोशब्दः पदं पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहे हेतुतात्कील्येति टः किञ्चिं धेति किः किं दधातीति विग्रहे आतो नुपसर्गे कः पुंसेत्यकिः । राम
मोमलोपः सुट् षत्वं च निपात्यते रूदिशब्दाश्चैते कथंचित् व्युत्साधाः तद्देहो रिति गणसूत्रं तादिति तलोपश्चेत्यत्रेति भावः चत्वेनेत्युपलक्षणं करोतीति

राम
७८

लोपस्यापिसुबचत्वात् दकारतकारविति तद्दृष्ट्या यथासंख्यं बोध्यं प्रायस्येति प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशेषनमिति सति आकृतिगणोयमिति तेन
 परः शवा इत्यादि सिद्धं अधिभ्रयं तीर्जनाः परः शता इति माघः शतास्य इति विग्रहे पंचमीतियोगविभागात्समासः राजदंतादित्वात्परनिपातः सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः लोकाश्रयत्वाच्चिगस्य विशेष्यनिघ्नतापारस्करादित्वात्सुडितिदिक् इति समासाश्रयाविधयः समर्थानां ननु प्रकृतसुबे
 कार्थीभावरूपं सामर्थ्यं प्रहीतुं नोचितं समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् घकालतनेष्विति अलुम्बिधानाद्धिसुवंतात्तद्धितोत्पत्तिः तथा च
 पदविधित्वं स्पष्टमेव अत आह सामर्थ्यमिति कृतेत्यादि अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव सुफुटी भविष्यति इह समर्थोत्पत्त्यादिति युक्तं वक्तुं महो
 त्तगौ नाह प्राग्दीव्यतोण अश्वपत्यादिभ्यश्च प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतः प्राक्प्राक्दीव्यत् अपपरिवहिरंचवः पंचमर्थे व्ययीभाव इत्याहुः प्राग्दीव्यत
 मिति तु उचितं क्य इति च प्रकृतेः ततो भवार्थे वृद्धाच्छः त्यप् न अमहेत्यादिपरिगणानात् अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परि
 गणानाच्च अचामादेरिति निर्धारणोपसृतेनार्थसिद्धमाह अच इति अचोऽत्रिातीति सूत्रादच इत्यस्यानुवृत्तिरपीह सुवचा प्रामादिकमेवेति यद्यपि च
 तुर्वर्णोदेराकृतिगणत्वात्स्यजाततस्यपयादंतथापि हरदत्तग्रंथानुरोधादेव मुक्तं दित्यदित्या पूर्वपतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा दित्यादिभि
 र्द्वैतः कार्य इति व्याचष्टे दित्यादिभ्यस्तुत्तरपदाच्चेति यस्य तादिति तु नोक्तं बहुचूर्वादिप्रसंगात् दैत्य इति ननु कित्ते र्ण्यप्रत्ययो देवताघर्थे सावकाशः अ
 पत्ये तु परत्वादितः आनिज इति ढक्यात् सत्यं पश्यते त्र पूर्वविप्रतिषेधः रायादयो र्थविशेषलक्षणादराण्यवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति अर्थविशेषे किं ।
 औष्ट्रपतं उष्ट्रपतिर्नामपत्रं तस्येदं यत्राध्वर्युपरिषदेष्वेत्यत्र अथ कथं दैतेय इति अत्राहुः दिति शब्दात्कृदिकारा दक्तिन इति डोषिकृते स्त्रीभ्यो ढकृ ।
 रायस्तु नलिंगविशिष्टपरिभाषाया अनिसत्त्वादिति आदित्य इति आदित्यशब्दात् रायप्रत्यये यस्येति लोपे हलोयमामिति यलोपः नचाह्लोपस्य स्थानिवद्भा
 वः नपदांतेति यलोपे तन्निवेधात् काशिकेयामिति हरदत्तमाधवादिग्रंथेष्वेवं तथाच प्रयोगः नाप्रयामशतशोयाम्यापुनर्यातना इति भाष्ये तु नैतदृष्टं तत्र

म. सु.
७९

ष्यजाप्रयोगोनिर्वाहः वहिषइतिरिलोपवचनमव्ययानांभमात्रइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थेतेनारतीयइत्यादिसिद्धं एतेप्रकृतेयत्रवचनमाद्युदात्तार्थे प्राचोग्रंथे
तुयराचेतिपठ्यतेतदनाकरं अश्वस्यामइति भाष्योदाहरणादेवेहतदंतविधिः अन्यथावलवाचिनः स्थामन्शब्दस्यकेवलस्यापत्येनयोगाभावेपिजातादि
ष्वेवविधिः स्मात् अश्वस्येवस्थामयस्येतिवहुव्रीहौष्टोदरादित्वात्सस्यतः गोरिति नकेवलमपत्यएवकिंतुसर्वेषुप्राग्दीव्यतीयेषु गव्यमिति गविभवंगो।
रिदेगौर्देवतांस्येत्यादिरर्थः अनेनहृगव्यमितिजैमिनीयसूत्रेविद्यमानेदृषयंतोवार्तिककारः समाहिताः केचित्तुप्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यत्राप्यर्थेअयंपदि
तिव्याचक्षणाः गवाचरतिगव्य इत्यप्याहुः गोरूप्यमित्यादिहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः मपट्चेतिरूप्यमय्येउत्तादिभ्योञ् अणस्तदपवादानामि
जादीनां चापवादेयं इहपठ्यतेवक्षयासे असेअसमासेपूर्वाचार्यसंज्ञेयंवक्ष्यस्यापत्यंवाक्ष्यः असेकिंगौवक्ष्यः असइत्येतदेवेहतदंतविधिंज्ञापयति
तेनअधेनूनांसमूहः प्राधेनवइतिमिध्यतिधेनुशब्दस्येहयागात् नचैवंधेनुकंगोधैनुकंचनसिध्येदितिवाच्यं धेनुरननइकमुत्यादयतीति विशेषवचन।
स्यभाष्ये आग्निशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात् इकमितिठकमित्यर्थइतिकैषट्ः अग्निशलिभ्यामिति अयमर्थः सूत्रकृतासास्य देवतेत्यधिकारेअग्नेर्दृगि
तिसूत्रितंदृष्टंसामेत्यधिकारेकलेर्दृगिति वार्तिककृतापूरितं तदिदं द्रयमपनीयप्रीग्दीव्यतइतिप्रकरणेऽग्निशलिभ्यांठगितिपाठ्यतेनअग्नेरपत्यंअ।
ग्निनादृष्टंसामअग्नेर्भवंअग्नेरागतं अग्नेःस्ववाअग्नेयंकालेयमितिसिद्धं एतेनमीमांसकैर्यदुक्तंकलेर्दृगितिपाणिनीयसूत्रमपार्थकमित्यादित
त्सर्वमवैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमितिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभे इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यांप्रागित्यनुवर्ततेस्त्रेणाइति
स्त्रीषुभवःस्त्रीभिश्चरतिस्त्रीभ्योहितइत्यादिवस्यर्थेति सामान्यायेषंज्ञापकमितिभावः अतएवोदाहरतिस्त्रीवदितिकथंतर्हित्वतलौस्त्रीत्वंस्त्रीतापुंस्त्वंपुं
स्तेतिआचत्वादितिचकारादिति वक्ष्यते द्विगोर्लुगनपत्येद्विगोरितिषष्ठीतदर्थश्चहेतुत्वं तच्चरथंतरसामत्वादेरिवभाविनोपिबुध्याध्यवसायात् तदेत
दाह द्विगोर्निमित्तमिति अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रादचीसस्यापकर्षास्त्रभ्यते वाग्रहरामनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाअपरोनवागोत्रेलुगचिगोत्रेकि

राम
७९

विकारार्थस्यागोण्यलुक्माभूत् १

यस्कादिभ्योगोत्रे इति प्रकरणेनयस्यप्राप्तस्यैवलुग्यथास्यात्नेहकुवलस्येदं कौवलं वादं यूनिलुक् इह द्विगौर्लुगनपस्येचि युनि गोत्रेनेसेवसूयतां तथा च लुक्
 लुग्रहणं शक्यमकर्तुं अजादाविति किं ग्लौचु कायनरूपं प्राग्दीव्यतीये किंतस्मैहितं ग्लौचु कायनीयं ननु उपगु अइति स्थिते आगुणं वाधित्वा परत्वाद्वाच्चातीति व
 ध्योरवकाशः गौः पाचकः आदि वृद्धेरवकाशः शुश्रुत् सौश्रुतः औपगवः त्वाष्ट्रः जागत इत्यादौ उभयप्रसंगे परद्वाभाव्यं गुरास्यतुपि च व्यड्यादि रवकाशः किंच कृ
 तेगुरोः वादेशे च अत उपधाया इति वृद्धाभाव्यं तत्राह आदि वृद्धिरिति परत्वादिति भावः अस्योपधा त्वादादि वृद्धिरेव भवति नच पुनः प्रसंगविज्ञाने सद्यः
 इति न्यायाश्रयणात् अत्र च ज्ञापकं अनुशक्तिकादिषु पुष्करसङ्घस्य पाठः अन्यथा उपधा वृद्ध्या यौष्करसादेः सिद्धत्वाद्दुत्तरपदवृद्ध्यर्थं सत्रपाठोऽनर्थकः स्यात्
 अकृतेति परिभाषायाश्च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकं तद्विपरिनिष्ठितपरमित्युक्तं परिनिष्ठितत्वं च ज्ञाप्याप्रातिपदिकांश एव ननु सुविशिष्टे इत्यवधेयं तेन औप
 गवः इति मानिस्योस्मिद्धं अश्विमानरिति सौत्रप्रयोगश्च हलिंगं यदि नु नडोडि-त्करणो नाकृतव्यूहपरिभाषाज्ञाप्यते पामादिगोविष्वगित्युत्तरपदलोपश्चा
 कृतसंधेरित्यत्राकृतसंधिग्रहणं परिनिष्ठितत्तद्विज्ञोत्यति स्तर्हि समर्थग्रहणं शक्यमकर्तुं ननु समासस्तद्धितेन नित्यं वाध्येत नच तद्वित्तस्यैकल्पिकत्वा
 त्स्येसोपीति वाच्यं यत्रोत्सर्गोपवादे महाविभाषया विकल्पेते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति पारेमध्ये षष्ठावेति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादि त्याशं क्वाहद
 वपुञ्जीत्यादि जातित्वादिति यद्वाच्यं अणंतत्वाच्चाविति यच्च व्याचख्युष्टिद्वाराण्यित्यनेनेति तदुभयं प्रामादिकमिति भावः औत्सर्ग इति उत्सः प्रसूवणं वा
 रिप्रवाहो निरुक्तो ऋरइत्यमरः तस्यापरायणं गङ्गां गेयोभीष्म इति वत् जीवति तुवंश्ये युवा पितृपितामहादिरूत्यादकप्रबंधो वंशः तत्र भवो वंश्यः दिगादित्वाद्य त
 यौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठाविपरिणाम्यते अख्यानादित्याह यौत्रादेरिति तु शब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः सच एवकारार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति ।
 एको गोत्रे अपस्यप्रत्यय इति एतच्चाधिकारवलाद्भवते औपगव इत्यादि उपगोराणां गौदिभ्यो यज्जुनडादिभ्यः फक्त्वात्प्रारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयन्निष्प
 ष्ट इति स्वगोत्रंतदपेक्षया एको न संख्यानां तृतीये द्वयोः चतुर्थे त्रयाणामित्यादीत्यर्थः यद्वेति तृतीयेण कस्मादनिष्टोत्यतिः चतुर्थे ह्यभ्यामित्यादीत्यर्थः पितुरेवेति

म. सु.
८७

तथाचामरः आत्मजस्तनयः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे पस्यंतो कंतयोः समे इति ततः प्राचामिति तथा हिनपतं त्यनेनेत्यपस्यमिति व्युत्पत्तिः
 पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शिता व्यवहितोपि पिता महादीनामुद्धर्ति प्रसिद्धं जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु सूत्रकारेण्यह अपस्यं पौत्रप्रभृतीति आद्यप
 से अपस्यमिवापस्यमिति गौरीवृत्तिरुपेयणीया स्यात् औपगवादिजिति यस्यापस्यं तद्वाचकादेव प्रस्य इति भावः एवं सस्यनुपदं वक्ष्यमाणस्य पिता महा
 दीनामिति मुख्यपक्षस्य विवरणोऽप्यगौराणा इष्टसिद्धस्याद्युक्तिः संगच्छते मूलादिति पंचमी तु अवधिसमर्पणमात्रार्थानतूयगुरु रूपमूलस्य संख्यातः पाति
 त्वार्था अतएव द्वितीयपक्षे मूलमनुपादाय शततम इत्येवोक्तत्वात् मूलस्य संख्यातः पाति त्वं ज्ञेयं इत्यपीत्यपि भिन्नक्रमोऽंतादिस्यसा प्रैवोध्यः गोत्रा
 द्युनि गोत्रप्रस्यंता देवेति ननु युक्त्वात्स्यंतादिति प्रथमपक्षेऽर्थः द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योनेत्यर्थः स्त्रियांत्विति अयं भावः अस्त्रियामिति योगे
 विभज्यते पूनीति शब्दस्वरूपपरं परिभाषाचेयं यत्र युवसंज्ञा विधीयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः सिद्धस्य गतिरियं जीवति तु वंश्ये युवा अ स्त्रियामिति तु सूत्र ।
 पितुमुचितं अतश्चैतपक्षे किं शुभंयः अपस्यं शोभंयः कथं तर्हि प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति अपस्यरूपविशेषस्याविवक्षायाम् शैविकोण वाहविरिति
 यत्तु वाधुलोडने इति धातौ माधवेनोक्तं केवलस्य बाहोरपत्येनायोगात्सामर्थ्यात्तदंतविधिः सौवाहविरिति तच्चित्तं जानंति वाहवीत्याश्वलायनसूत्राद्वादि
 भ्यश्चेति सूत्रे वाहविरिति भाष्यकृताद्युदाहरणाच्च वाहोः संज्ञाशब्दत्वात् औडुलोमिरिति यद्यपि लोमन्शब्दो गणोपर्यते तथापि सामर्थ्यात्तदंतग्रहणं उ
 डनीवशराडवलोमानियस्य तस्यापस्यं औडुलोमिः शारलोमिः बहुत्वे तु इन्नयवादोऽकारः प्रागेवोक्तः उडुलोमाः शारलोमाः इहयाः पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञास्ता
 भ्यएव प्रस्यो बोध्यः निरूढत्वेन प्रथमो पस्थिताभिरेव विधेर्निराकाशत्वात् यस्तु इदानींतनो वाहस्यपत्येवाहव इत्येव उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपरा र्था
 येस्व तत्रालोकविश्रुताः शास्त्रार्थक्षेत्रेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तचक्रमेण विशेषणव्यावर्त्ये तदुक्तिषु तत्सदृशेष्विस
 र्थः अतएव संज्ञाश्चशुरस्यापस्यंश्चाशुरैरित्यत्र राजश्चशुरादिति यन्नमिमीते माता तस्य स्वसामाह स्वसा माहृत्पितृभ्यां स्वसेति षत्वं न वाहूडकिरिति वरूडादयो

राम.
८७

जातिविशेषाः इत्यादीति आदिशब्दान्नेषादकिः चांडालकिः वैवकिः वक्ष्यतइति व्रातच्छ्रजेरिति विहितस्य प्रत्ययस्येति शेषः यजिजोश्च गोत्रेयाविति गोत्रे किं द्वीपा
दनुसमुद्रं यज्रद्वेष्यः सुतंगमादिभ्य इञ् सौतंगभिः तदपसेमाभूत् अनुष्णानंतये अनृषीति पंचम्यां सौत्रे लुक् सूत्र इति आनंतये इत्यत्रेत्यर्थः वैदिस्यनुष्णरूपमा
शंकाह वक्तादेरिति प्रवरा ध्यायेति एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् सूत्राविति सूत्रे कैयटग्रंथे स्पष्टं कापेय इति इतश्चानिज इति ढक् कपेर्गोदित्वात्प्राप्तेः प्रागिभ्यः ए
वेति नियमार्थं सूत्रं गणोपारस्तुलोहितादिकार्यार्थः काप्यायनी वौधिरिति अनृषित्वादिञ्वाहादित्वाद्वा वतंडाच्च यज्रणोः प्राप्तेः प्रागिभ्यः एवेति नियमार्थं
सूत्रं लुक्स्त्रियां विहितस्येति परिशेषित्वेति बोध्यं एतच्च प्रागिभ्यः इत्यनुष्णालभ्यते अतएवाह अनंगिरसेत्विति वक्ष्यमाण इति अणिजोरनृषीरिति
सूत्रेणेति भावः अश्वादिभ्यः फञ् गोत्रे इति क्वचित्पुन्यपितथाहि अश्वादिगणो गोत्रप्रत्ययात्तात्पर्यः यथ्यते वैत्यः आनडस्यः आत्रेय इति विनिर्गोत्रप्रत्ययः त
तो वृद्धे लोके सत्वेत्येव आनडस्य शब्दो गणोदियजंतः आत्रेय शब्दो ढगंतः ततः सामर्थ्यात् युनिफञ् नहियुवानं विना अपसप्रत्ययद्वयं लब्धुं शक्यते इति सजा
त इति गणसूत्रं पुंसिविद्यमानो केचातशब्दस्तस्मात्फञ्जित्यर्थः जाताया इति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेन ग्रहणाद्यप्राप्तेः फञ् शिवादिभ्यः
गोत्रे इति निवृत्तमिति इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः एतच्च वृत्तौ कैयटग्रंथे च स्पष्टं यत्तु युनिलुक् सूत्रे भाष्ये कैयटपर्यालोचनया गोत्रसंज्ञा
सूत्रपर्यंतं गोत्राधिकार इति दृश्यते इत्यन्तांतरमिति भावः विपाशशब्देन प्रपठ्यते तस्य कुंजादिष्वपि पाठसदृशे च्युञ् वैपाशः वैपाशयन्यः जभत्कारुशब्दः यथ्य
ते प्रतः शुभ्रादित्वाद्गुपिठे लोपो कर्त्तव्यः इत्युलोपः जारत्कारवः जारत्कारयः विश्रवणारवराणशब्दोपभ्यन्ते तौ विश्रवः शब्दस्यादेशो प्रकृत्यन्तरे एव वा वृत्तिविषये त
त्समानार्थे वैश्रवणः रावराः रावराः इति अणिजः छचः किं उदधेरपस्यै औदधः यत्तु काशिकायां मरीचे मरीच इति प्रत्युदाहृतं तच्चिंसवाद्वादित्वेनेज्प्रसंगात्
तथाचमिदचोत्पत्स्य इति सूत्रे भाष्यं मरीचिशब्दो वाद्वादिषु यथ्यत इति शुभ्रादिभ्यश्च मृकंडशब्दोत्रपठ्यते सच अदंतः एतच्च मृगप्यादयश्चेति सूत्रे उच्चलुद
त्तग्रंथे स्पष्टं मृकंडस्य मुनेस्तीर्थं तथाभ्यामिति निर्मलमिति स्कां देमार्कण्डेय उकारांत पाठे तु ढे लोपो बोध्यः कल्याणयादीनामि नडः परस्त्री शब्दोत्रपठ्यते वा

म.सु.
८९

गोयः अनुशतिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः परभार्योयामुत्पन्नइत्यर्थः विदादिगणोत्परस्त्रीपरश्वेतिपठ्यते आपद्यतइतिशेषः परस्त्रियाअपसंपारश्वः नोक्त
गाच्छुद्रायातेनैवोढायामुत्पन्नः साचजोत्तरयोगासरस्त्री तदिहपरस्त्रीतिकल्याणदिषुषष्टीतस्युरुषः विदादौतुकर्मधारयइतिविवेकः तथाचयाज्ञवस्त्र्यः
विप्रान्मूर्धावसिकोहिस्तत्रियायांविष्णुस्त्रियांअं वषः शूरूपानिषादोजातः पारश्वोपिचेति नचैवंपारश्वेपिस्थानिवद्भवात् अनुशतिकादिकार्येसादि
तिवाचं पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहान् मूर्धाहणताचान्पूर्वपदस्यादेशः इतिविषयविभागोगम्यते सतीभिस्तुक्पत्रेति अत्रइन्द्रिधोउक्तंचामरसिंहेन अथवांधकि
नेयः स्यादंधुलश्चासतीसुतः कौलटे कौलटेयोभिस्तुकोतुसतीयदितदाकौलटेनेयोस्याः कौलटेयोपिचात्मजइतिकेचिनुस्तुद्रायाअपिइन्द्रातृतीयंरूप
माहुः वृत्तौतुस्तुद्राभ्यः परस्त्रादुगितुक्तंचिसं तस्यवैकल्पिकतयास्वयमपिपक्षेठकः स्वीकाराच्चइन्द्रः प्राप्तेर्दुर्वोरत्वात् तयोरेवेति तत्रटावंतातद्धिते
स्तुप्रलुक्तद्धितलुकीनिटायोलुकिपुनरजादिलक्षणाष्टाप् जातिलक्षणास्यडीषोवाधकइतिभावः यत्विहन्यासकृतोक्तंचटकादैरगित्येवसांप्रदायिकः सूत्र
पाठइति तद्गुणार्तिकविरोधादुपेक्ष्य आरगुदीचां उदीचांग्रहणंपूजार्थेवचनादेवढकूढगारकोः पर्यायसिद्धेः अन्यतइति अनाकारंतातकृतश्चिदित्य
र्थः जडस्येतिजलघातने उलयोरभेदाच्चउः पडिगतौ पंडः एतच्चउक्तधात्वोर्माधवीयवृत्तौस्यष्टं तत्रपाठस्यापसंदत्रिमादिवो ध्यं गार्ष्टयइति ननुगृष्टिः सकृ
त्प्रसूतागौरितिकोशाच्चतुष्पाभ्योठञ्इत्येवसिद्धं अत्राहुः कोशेगौरितिप्रायोवादः सकृत्प्रसूतासर्वापिगृष्टिः अतोपमारंभइति वस्तुतस्तुगृष्टिशब्दः शु
भादिः तथाचांतोदात्तठगंतंप्रयुज्यते संगार्ष्ट्योवृषभोगोभिरानडिति अतः पाक्षिकाद्युदात्तार्थमिहसूत्रेगृष्टिशब्दग्रहणंठमितिगृष्ट्यादित्वादितिभावः केकपमि
त्रयुकेकपस्यापसंस्त्रीकेकेयी जनपदशब्दात्सत्रियादञ् मैत्रेयिकयाश्चाद्यते मित्रयूनांभावेनेत्यर्थः गोत्रचरणाच्छाघा स्याकारेतिवुञ् तत्रहितौकेकंगो
त्रंगृह्यते लोकेचऋषिशब्दोगोत्रमितिप्रसिद्धइतिकाशिकायां एतच्चपदामित्रपुशब्दोऽभेदोपचारात् तदपसंस्तानेवर्तेतेतदावोध्यं यदातुगृष्ट्यादित्वाद्भु
जोयस्कादित्वाद्दहृषुलुकं तदापारिभाषिकेपिगोत्रेनसतिः प्रलयादागतंप्रालेयं इयादेशेनरुद्धिर्नवाध्यते विषयभेदात् अचामादेवृद्धिर्गोदिरियादेशः ॥

रामः
५९

अंगंतु उभयोर्वि शेषाणं न कार्यमिति हरदत्तः दंडिना यन एता नीति दं डिन हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक् यै स्तुनडादिष्वेतौ नपठ्येतेतेषाम त एव निपातनात्फक्
कृटिलोपांभावस्तु निपातनादेव अथर्वनिमित्तवसंतादिषु पठ्यते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथः अथर्वा उपचारात् तमधीते अथर्वणिकः जिह्माशिनिति युधादि-
जिह्माशिनो पस्यं जै ह्याशिनैयः वाशिनो पस्यं वाशिनायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ् भृणाहन्धीव नृएतयोः ष्यत्रितकारादेशे निपास्यते भृणां द्योमवोमो
गाहस्यं धैवस्यं इहहं नै सत्वेहनसो विसलोरित्येव सिद्धे निपातने ज्ञाययति धातोः स्वरूपग्रहणोत्तस्ये कार्यविज्ञानमिति तेन वार्त्तं ध्रमित्यत्र तस्मिन् सरस्य
इस्यसाणिपरेयादेवो निपास्यते सरस्वां भवं सारवमुदकं देविकायां सरस्वा चमवेदाविक सारवा वित्यमरः तत्र देविकाशिशपादिसवाद्दीर्घस्य परस्यमा
त इति सूत्रेण देविकाशब्दस्याच्चा मादेराकारादेशो बोध्यः ऐश्वा कइति अंरांतमजं तं च एकश्चुत्यापाठत् उभयत्रास्युकारलोपः इश्वाको एयस्यं नृपस्यच्य
तस्त्रियादन् ऐश्वाको रजा बहुलुक् इश्वाकूणां दुगयेथे इश्वाकुज नपदेषु भवः कोपधादण अस्य बहुलुकेपिन लुक् ऐश्वाकेषु चमैथिलेषु च पल्लवस्मा
कर्मधाशिष इति मुरारिः हिरण्यशब्दस्य मयदियादिलोपो निपास्यते हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयः यस्कादिभ्यो गोत्रे अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिस्य
भिप्रेत्याह अपस्यप्रत्ययस्येति राजश्चपुरायात् यथाक्रममणिजोरयवादः जातावेवेति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः प्रत्ययस्तु अपस्य एव व्य-
स्यपत्नेसपत्तशब्दः शत्रुपर्यायः अस्युत्सन्नं प्रातिपदिकं वस्तु तस्तु सपत्नौ शब्दादिवार्थे अलप्रत्ययो निपास्यते सपत्नीवसपत्नः अतस्वयेनः सपत्ना अपते
भवत्वित्यत्र सपत्नाः इत्यविग्रहः यस्मिन्नेलित्वोरणमध्योदात्तः पाप्मनेति नस्यत्भात्पुत्रत्वरूपोऽवयवार्थो स्तीति भावः वृत्तिकारस्तु इहायस्यग्रहां न संबध्य-
ते अनर्थकावेव प्रकृतिप्रत्ययो समुदायार्थे परं सपत्न इत्याह गार्गी अपत्यमिति पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्ययदेशात्कुत्सा पुंवश्चादिति मस्यादे इत्यनेन गा-
र्ग्यशब्दादिति यद्यपीह प्रकृतेर्दृढत्वात्तस्यणित्वं नोपयुज्यते तथापि ग्लुचुकायन्याः अपस्यं ग्लोचुकायन इत्यत्र वृद्धार्थतद्बोध्मं गोत्रे किम्कारिकेषुः।
स्त्रियां किम् औपगबस्या पस्यं युवा औपगविः कुत्सने किमगार्गेयः कौरव्या ब्राह्मणा इति यत्तु कुरुनादिभ्यो राप इति वक्ष्यते तत्र सत्रियादित्यजि कृतं च द्र-

म.सु.

जत्वा ह्युक्कुरवः सत्रियाः इति विशेषः वावदूक्यं इति वदेर्यं तादृकप्रत्ययः सचकुर्वादिगणो वावदूकेति पाठसामर्थ्यादेवेति माधवः उलूकादयश्चेत्युगादि सूत्रेण
 स्यने सम्राज इति गणासूत्रं हारिषेण इति एति संज्ञायामगादिति षत्वस्यासिद्धत्वात् सेनांतोयं नापिस्य इति प्राचां मतेनेदं उदीचंतु परत्वात्फिजितिवक्ष्यते तस्मिन् इति
 उदीचामित्येव इजोपवादः वृत्तिकारसूत्रेण शब्दं शिवादिषु पठित्वाकारिलक्षणमुदीचामिन्नं अयमगावाधते ग्यस्य तु वाधोनेष्यते इत्याह सर्वथा गणाभ्यां
 रूपद्वयं निर्विवादं यत्तु पूर्वहनुधारां जामगीति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं तास्याः तस्येदमित्यगा नत्व पत्येकारिलक्षणो न रायेन वाधितत्वादिति तदिह सभाष्यवृत्तिस्व
 यैथविस्मरणमूलकं तैकारनिरिति तिक आस्कंदने तिक्रौतीतितिकः इगुपधत्वात्कः वृद्धात्किम् दाक्षिरिति दक्षशब्दोत्र प्रौढपरः नामधेयत्वे तु वानामधेयस्ये
 ति वृद्धत्वात्स्येफिन्नभवत्येव दाक्षायण्योश्चिनोत्यादितारा इत्यमरः पंचालानो राजेति इह अष्टादपिवहुवचनविषयादिति प्राप्नोबुञ्चाध्यते पुरोरिति पूरुश
 इत्यजनपदवाचित्वाभावात्प्राप्नोव्यतीयेः णिसिद्धे तद्राजसंज्ञार्थे वचनं जनपदवाचित्वे तु द्यज्मगधेस्येव सिद्धं पांडोर्डीपाण एकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव
 प्रतिषेधार्थः पुष्पिष्ठिरपितृवाचिनो गुणावाचिनश्च पांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्ते हितदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते कुरुतादिभ्यो ण्यः कुरोर्द्यं ज्वस्योः णि
 प्राप्तेन कारादिभ्यस्तु अत्रि प्राप्ते वचने ते तद्राजाः अजादय इति ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यंते गोत्रपुवसंज्ञाकारोऽनविच्छेदादिति भावः तद्राजस्य बहुषु तद
 र्थेति तद्राजस्यार्थेन कृत इत्यर्थः रघुपदुशब्दयोरिति एतच्च वल्च इति सूत्रे पदमंत्र्यास्थितं सिंधुतक्षेति कम्बोजशब्दस्य सिद्धादिषु पठ्यमानत्वादिति भा
 वः अवंती कुंतोति न्यडोलुकु इतो मनुष्यजातेरिति डीषु कुरुरिति ग्यस्य लुकु ऊडुः तडसूडुः अतश्च इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते ननु विपरीतं विशेषणो न
 तदंतविधौ न्यडुः रायादीनामपि अनेनैवलुकुसिद्धौ अवंतिकुंति करुभ्योलुग्वचनवै यथ्यापत्तेः तेन कौशल्येति सिद्धं तदेतदाह तद्राजस्याकारस्येति कारुशीति क
 जडः करुः तं वष्टिमूलविभुजादित्वात्कः करुशः एतेन करुषेति मूर्धन्यपाठः प्रासुक्तः अशिजोः यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्ररुताः ष्यडुः प्रत्ययत्वे लक्ष्यसिद्धिरप्यप्रसू
 हा तथाप्यदेशत्वमवोचितं पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति नकारस्य यथा अशिजोरिति षष्ठीस्वरसात् इत्यभिप्रेत्याह ष्यडुदेशः स्यादिति नन्वयं तातडुः स्यायेन सर्वो देशः ।

रामः ८२

स्यात् डिच्चेत्यस्यानेत्यार्थे डिच्चेत्त्वेन उदिषुचरितार्थत्वात् व्यङ्गेडित्त्वस्य यङ्श्चाविति विशेषणार्थत्वादित्यत आह निर्दिश्यमानस्येति कौमुदगंध्येति आणाः व्यङ्-वा-
 ह्येति इजः षड्-अणिजोः किम्-आर्त्तभागस्य विदादित्त्वाद् अ इत्यपसाधिकारः ख्यतेऽनेनेति शुक्लस्य वर्णांतरोपादानमिह संज्ञेयार्थः कथं हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति उ
 पमाना इविष्यतिलाक्षारोचनात् वृत्तिरुतुवार्तिकस्थोशकलकर्दमावपिसूत्रे प्रचिक्षेप-आभ्यामिति भाष्यादौ तु नैतदस्ति नीत्येति नीली-श्रीषधिविशेषणसूत्रे
 णानसत्रवाचकाः शब्दः वृत्तिविषये तद्युक्तं चंद्रमसमभिधानाः प्रसयंलभंते पुष्येणोति पुष्यसमोपस्थेन चंद्रमसेत्यर्थः षष्टिदंडेति अयंच विशेषः पूर्वसूत्रानु
 वृत्तिवलाच्च भ्यतेतेनाद्येसुक्तानद्योनष्वइति विशेषे गम्यमातेपिलुभवत्येवेति भावः द्वंडाङ्कः विशेषे उदाहरणमाह तिष्यपुनर्वसवीयमहरिति अविशेषे तु
 अद्य राधानुराधीयंनच लुवविशेषइति आण इव ह्सापि लुष्पादिति वाच्यं पूर्वोपस्थितेन अणौ वतस्य निरकां सत्त्वात् एतदेव हि मध्येपवाद न्यायेन तत्त्वं
 अस्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्तिकं दृष्टे सामनिजाते चाप्यरिड् द्विर्विधीयते इति जातर्थे यो द्विराणस च वाडित्यन्वयः शतभिषजिजातः शतभिषजः
 तभिषजः इह हि प्रोक्ते व्यतइति प्राप्नोराकालावृत्तावाधितः संधिवेलादि सूत्रेण प्रतिप्रसृतः इत्ययं द्विरूक्तौ आतो वाडित्वं एतच्च मूले स्वस्थाने वक्ष्यते चामदे
 वात् यस्येतिलोपेन सिद्धे अतः प्राप्तेर्दिक्कारां स्वार्थम् ययतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानं ननु उत्रस्य ययदं तस्य अंतोदात्तत्वं अचामदेव्यशब्दे भाभूत् किंतु अ
 व्ययपूर्वपदस्वरव्यथास्यात् ननु कृतेपि डिच्चेयतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतोनेति चेत् परिभाषा बलादित्येवेति तथा हि निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति यत्र
 हेड्यग्रहणं न भवति तदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येति यद्ग्रहणोऽप्यद्ग्रहणं न भवति इमेव परिभाषे इहैव डिच्चेन ज्ञाप्येते तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणागुणोति सूत्रे
 तस्य ग्रहणो तव्यद्ग्रहणं भाभूत् दिव्यौदिसत्रदीव्यतेर्भाभूत् द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणो चद्ग्रहणं भाभूत् श्वयतेरः अश्वत् नेहः अशिश्चियत् परिवृत्तोरथः त
 देकात्तग्रहणं कर्तव्यं नेहपुत्रैः पौत्रैः परिच्छिन्नतत्रोद्गुंशाएव इति भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थे इति वृत्तिकारः अवशिष्ट इति तदर्थः तथा च कस्य सूत्रेषु व्यवहारः उच्छिन्नश्चि
 नसर्वं जुहोतीति सास्मिन्न्योर्गामासीति सूत्रात् प्राकृतत्रेस्यनुवर्तते तेन सप्रम्यंतादेशप्रसयाः स्थंडिलात् व्रतंशास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्मुदायेन गम्ये उस्वमिति

म-
८३

कथं तं हि उरव्योऽग्निः न हसौ भस इति चेत्सत्यं भवार्थेदिगादित्वाद्यदित्याहुः दध्रुक् इध्रीति संस्कारश्चेहलवरादिना यस्तु संस्कृतार्थे प्राग्बहतेरिति ढग्बक्ष्यते सु-
तत्तैवमिति ततश्च दभासंस्कृतोपि दाधिब एव उदकेन श्वयतीति क्विप् तु कुड हैव सूत्रे निपातनात्संप्रसारणाभावः इति शब्दादिति सहिसौकिकीं विवक्षा मनुसा
स्यति सूत्रे संज्ञायामिति वृत्तिरुक्ता प्रशिघ्रं चैरौमासीति महाराजप्रोत्पदादुजित्यत्र तदस्मिन्वर्तत इत्यर्थे पुरोमासादरा उपसंख्यानादरा शतं रुद्रा इति शतश
व्यंजितवचनः सौमीति हलसुद्धिजस्येति यलोपः वायव्यमिति ओर्गुणाः वांते यीत्यवादेशः उषस्यमिति उषसु शब्दस्त्रीलिङ्गोदिवोदुहितरं देवतां वक्ति एतच्च सुपे
शसं सुखं रथमित्यादि मंत्रेषु प्रसिद्धम् शुनासीरियमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वंद्वः शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकाराः अन्ये त्वेकमेव शुनासीरमिंद्रस्य गुणा
माहुः तथा चाश्वलायनः इदो वा शुनासीर इति मंत्रवर्णश्च इंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन् जेहवा मह इति मरुत्वतीयम् मरुत्वस्य अग्नीषोमीयम् अग्नीषोम्यम्
वास्तोष्पसं वास्तोष्पृतीयं वैश्वभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः गृहमेधीयम् गृहमेध्यम् गृहमेधशब्दोऽकारंतः मरु-
दो गृहमेधेभ्यः इत्याश्वलायनः गृहमेधासभागतेति मंत्रलिङ्गंच कालेभ्यो भववत् कालादुज्ज इति प्रकरणे भवेप्रसयावक्ष्यते ते सास्यदेवते सस्मिन्विषा-
येऽनेन सूत्रेणातिदिश्यते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थे तेन यस्माद्यो विहितः ततः स एव भवति तथैवोदाहरति मासिकं प्रावृषेण्यमिति सकारेति अ
न्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः तस्य समूहः चितवदाद्युदात्तं अगोत्रांतं प्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमिहोदाहरणं तथा हि अचितादुभयक्ष्यते
अनुदात्तादेरञ् गोत्रांतादुञ् केदादिभ्यः प्रतिपदं यनादय इत्याशये नोदाहरति काकं वाकमिति एवं बार्कं म्काकवकवृकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां कुपूर्वा
णामिति फिट्सूत्रात् प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः अथादिः प्राकृशकठेरिति ह्यधिकृतं यत्तुष्टौ या
सेच शौकमिसुदाहते तस्यामादिकं खंडिकादिषु शुक्लशब्दस्य भाष्ये वृत्तौ च पठितत्वेनाजंतत्वादित्यवधेयं भिक्षादिभ्योणभैसमिति अचित्त्वात्कृमाप्रः
गार्भिरामिति अनुदात्तादेरञ् प्राप्ः सति तस्मिन् आद्युदात्तत्वं रिलोपश्च स्यात् युवती नामिति वृत्तिकारास्तु भिक्षादिगणो युवति शब्दं पठित्वा तत्सामर्थ्यान्नपुं

राम-
८३

वदित्याहुः नचानुदात्तादेरञ्जं वाधितुं पाठः मस्याठेतद्धिते पुं वद्वावः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेवेति प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां कनि न्युवृषीति कनि नंततया आसुदात्
त्वात् तत्राचस्त्रीसंघे यौवतमिति रूपं तन्मते स्थितं किंतु नैतद्युक्तं भाष्यवार्तिके पोरिह युवति शब्दपाठस्य प्रत्याख्यानात् तथाचेह औत्सर्गिको गानतु भिन्नदि
त्वप्रयुक्तइत्यवधेयं शत्रंतादिति एवं च गार्भिगां यौवतङ्गो इत्यमरोक्तिः अदः समित्संमुखवोरयौवतं त्रुट्ठुजाकंबुमृणालहारिणीरिति श्रीहर्षोक्तिश्च मायम
तेपि नासंगतेति भावः ब्राह्मणामारावननुत्रयोप्यमो वृद्धाः तेभ्यः प्रकृतो यजे वास्तु नहि वृद्धात् यजियनिवारूपे विशेषोस्ति न वा स्वरे उभयथाप्यायुक्तत्वाद्
ञ्जुनानुवर्तिष्यतेऽस्वरितत्वात्सत्यं अन्यतो विधानार्थं यन्वचनंतत् सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाहृष्टादिति एष्टशब्दः स्तोत्रविशेषसंज्ञा एष्ट इति एष्टा
नां समूहः कथं तर्हि एष्टः षडहइति मत्त्वर्थलक्षणा येत्यवेहि ग्रामजनवृत्तिकृता तु वार्तिकान्तर्गतः सहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदात्तादेरञ् इत्येव हे चि
वंत उदाहरणो अचितात्तु आपूपिकं शाकुलिकमित्यादौ परत्वाद्गुगेवेत्याशयेनाह कापोतमितिकपोतमपूरशब्दो मध्योदात्तौ लघावंते इति फिट् सूत्रात् ।
खंडिकादिभ्यश्च आद्युदात्तार्थवचनं अचिताद्गुको वाधनार्थं च चरणोभ्यो धर्मवत् यस्याः प्रकृतेः यः प्रत्ययो धर्मवक्ष्यते सततः समूहेपि स्यादित्यर्थः वुजा
दयो हि चरणोभ्यो वक्ष्यते चरणाद्धर्मात् प्राययोरिति तु तत्र वार्तिकं तदप्यनेनातिदेशसूत्रेण ज्ञापितमिति बोध्यं काठकमिति गोत्रचरणाद्गुं खंडोग्यमिति खंडो
गौविथकेति ज्यः विषयो देशतस्येत्यनुवर्तत इत्याह षष्ठं तादिति भौरिकिविधमिति क्लीवत्वं लोकात् सोस्यादिरिति अक्षरेयत्तानिवंधनं पङ्क्त्यादि कुं दः त
द्वाचकात्प्रथमांतात् अस्येत्यादिमतिप्रत्ययः स्यात् य आदिमान् सप्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः अकर्तृस्त्विकारक इति कर्मणि घञ् एषोदरादित्वाद्देफ
र्त्कारो ल्त्रोपेः रूढश्चायं चतुर्थं प्रष्टोपादौ वार्धते प्रगाथे पुनरभ्यसित्वात्तरयोरवस्येत् इत्येवमादिवचनाद्यत्र द्योर्त्तौ चोस्ति स्त्रः क्रियंते सप्रगाथः त्रैष्टुभमि
ति कुटौ कुटोरइत्यादिवत्स्वार्थिके कृते लिङ्गान्यत्वं संग्रामे प्रयोजनवाचिभ्यो यो ह वाचिभ्यश्च प्रथमांतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यंतार्थसंग्रामेऽभिधेयेऽणस्यात् तदस्या
प्रदेशे किम् मालाभूषणमस्यां क्रीडया क्रीडया किमस्त्रङ्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घञः सास्याम् घञः किम् श्येनपतनमस्यां वर्तते क्रिया किं प्राकारो स्यां वर्तते तद
अयेतु प्रगीयत इति प्रगाथः गौशब्दइत्यत उषिकुषिगार्भिभ्यस्यन्त्रित्याहुः यत्र हे ऋत्वावा इत्या प्रगीयेते सप्रगाथः ३

म.सु.
८३

स्यामितिप्रकृतेपुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिर्माभूदिति अतस्त्राहदंडपातो स्यान्निश्चायविति तदधीतेतद्वेद द्वितीयांतादधेतखिवेदितखिप्रत्ययस्या
 त् द्विसद्वहणमधीयानेविदुषिचषथ्विधानार्थे अन्यथाउत्तरक्रतुवसंतादीनांअशब्दात्मकतयाअध्ययनासंभवेन वेदितर्येवप्रत्ययः स्यात् सिद्धंतेतुद्विसद्व
 द्रहणसामर्थ्यात्क्रतुवसंतादयः शब्दास्तस्मिन्पादकग्रंथेगौराणांप्रत्ययंलभंते क्रतुव्यादि क्रतुविशेषेति क्रतुशब्दस्तुनगृह्यतेतथाहिसति क्रतुसंख्यादिष्वेव
 पक्षेपत नापि क्रतुपर्यायाः उक्थादिषुयज्ञशब्दस्यापाठदिति भावः आग्निष्टोमिकइति संस्थाविशेषवचनस्यापि अग्निष्टोमशब्दस्यतसंस्थापके क्रतौ निरूढः।
 प्रयोगः कासंबद्धतामिति गद्यरूपेग्रंथविशेष आख्यापिकेति अधिकृत्यकृतेग्रंथइति सूत्रेहरदत्तः सर्वोदेरिति सादेरित्यत्र अर्थवतः सशब्दस्यग्रहणात्सर्वोदे
 पृथगुपादानं एतदपि अर्थवत्परिभाषायांज्ञापकं सवार्तिकइति वार्तिकं तमधीतइत्यर्थः अंतवचने व्यपीभावः अव्यपीभावेचाकालइतिसहस्रसः ननेपो
 लुक इकन्निति पदशब्दः उत्तरपदंयस्यतस्मादिकन्यात् शतशब्दात्स्यष्टिशब्दाच्चपरोयः। पथिनूशब्दः तदंतात्थिकन्यात् षोडशेयर्थः शतपथिकइति अत्रवृ
 त्तिकारोवहुलग्रहसंक्रुत्वाशातपथइति अणामप्युदाज हार इकन्वहुलयथोत्तरपदादित्युक्थादिष्वंतर्गणसूत्रमिति न्यासकारः वसंतादिभ्यस्रक् उक्थादिषु
 वसंतादयः पाठ्याः तेवावसंतादिषु तथातुनकृतमित्येव अथर्वाणामिति अथर्वणाप्रोक्तोऽथर्वा उपचारात् यद्वातेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्योलुग्वक्तव्यः
 वसिष्ठः विश्वामित्रोनुवाकः इत्फदाहस्य अथर्वणोवा अथर्वी अथर्वणा इति शैथिकप्रकरणांते भाष्योक्तेः साधुः रायश्चत्रियार्षणप्रत्ययांतात्सत्रियगोत्रप्रत्ययां
 तात् ऋष्यभिधापिनो गोत्रप्रत्ययांतात् त्रितश्चपरयोर्बुवाभिधापिनोरणि नोर्लुकस्यात् कुर्वीदिभ्यो रायः कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः ऋष्यधकेसरा श्वाफल्कः पि
 ता ततइन्नलुक श्वाफल्कः पुत्रः वसिष्ठादृष्यरा वासिष्ठः पिता पुत्रश्च तिकादिभ्यः फञ्जुतैकायनिः ततोऽगालुकुतैकायनिः पुत्रः ऋष्यरा एवेति याणि नशा
 वेतु औत्सर्गिक एवारा इति भावः यद्वा प रिाना शब्दो योगिको ननु ऋषोरूढः लुग्विधौतुरूढस्यैवग्रहणं एतच्च शास्त्रांते भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिक
 कनिर्देशाद्वाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः इति भाष्याच्च निर्णीतमित्यवधेयं अष्टकमिति संख्यायाः संख्यसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदंतायाः कनूचं दोवाहासनि

म.
४

देवसिद्धे ब्राह्मणग्रहणां तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थे न पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयतानेह याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानियाज्ञवल्काति करवादिभ्यो गोत्रइत्येता अप
 त्यस्य चेति यलोपः याज्ञवल्क्यादयो नूतना इति सूत्रकारदृष्ट्या इति वृत्ति कृतां व्यवहारः कुंदो ब्राह्मणानीति किं याशिनीयं व्याकरणां अथ चातुर्थिकाः तदस्मिन् म
 तुपो यमपवादः सकललोकनिरुद्धे यथा स्यात् नत्वा धुनिकसंकेतिते पीत्येतदर्थ इति शब्दः देशे तन्नाम्नीति उत्तरसूत्रत्रयेष्वेति तेन निर्दिष्टम् अतर्थात् चतुर्थ
 र्थो ह्येतेः कर्मणि क्तः चातुर्थिकत्वमिति चतुर्णां मर्थानां समाहारश्चतुर्थी तत्र भवाश्चातुर्थिकाः अध्यात्मादित्वाद् अत्र तद्विधौ द्विगोत्रो लुक् स्यात् कु
 णा कठसूत्रे कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेपि एकशेषो न भवति प्रथमतः कुमुदां तानां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदात्तद्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वं विधानात् आ
 दिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तदाह अरीहणादिभ्य इति जनपदेलुप् तन्नाम्नीत्येवनेह उदुं वरः संत्यस्मिन्देशे औदुं वरो जनपदः नस्यत्र लुवंतं नामधेयं वस्य
 मारोनेति अवर्णोपधात्परत्वादिभिः न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् न च्चेकदेशविकृतन्यायेन पदत्वाद् लुत्वं स्यादिति चेन्न वहिर्गत्वेन टि
 लोपस्यासिद्धत्वात् न च षष्ठीवहिर्गपरिभाषा इह रुं न पश्येदिति वाच्यं कार्यकालपक्षात् अयणात् न च्चेवं औत्सीत्यादौ ह्रः घटी आमलकीत्यादौ जस्त्वं च स्यात्
 यस्येति लोपे कृत्वेऽवशिष्टस्य स्वादिष्विति पदत्वात् न च भस्त्वं यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् न च पदत्वेप्येवं तस्य ह्रस्वविधिना सह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे
 ति निषेधादिति चेन्न पदसंज्ञायामथोद्देशात् अयणात् अतएव राम औत्सीत्यादौ इत्यवस्थायां पदत्वे वलसादेरिव स्थानिवद्भावेन रामौत्सीत्यादेः पदत्वं अन्यथा उभयत आ
 त्रयेऽतवज्ञवप्रतिषेधात् पदत्वं दुर्लभं स्यादिति दिक् महिषाच्चैति एतच्च सूत्रेणैव सूचितं तथाहि प्रकृतस्य मतुप एव हि डित्वमिति दिश्यतां प्रक्रियालाघवम
 दुतुवेववा क्रियतां एवं अतुबचनं अन्यतो विधानार्थं शिखायावलच् दंतशिखात्सज्ञायामिति पंचमेव स्यते तदादेशेपि शिखां बल इति रूपस्य सिद्धये इदं तु निर्दि
 तं यत्तार्थं देशे तन्नाम्नीति वाधनार्थं चर्कु चैत्यादि नडाद्यंतर्गणसूत्रद्वयं सोत्रः षष्ठी लुक् एवं तस्मिन् नित्यत्रापि इति चातुर्थिकाः शेषे लक्षणं चेति स्यादेतत् लक्षणं
 तावद्यर्थे चाक्षुषादीनां तस्ये दमिति सूत्रेण दार्ध दार्दीनां तु संस्कृतं भक्षा इत्यनेन सिद्धत्वात् तथा अधिकारोपिव्यर्थः तं विनापि दार्दीनां शुभ्रत्वं तानां अपत्यादि च त

म. सु.

रथपयंतेषु प्रवृत्तेऽप्येकवलेनैवसुसाधत्वात् तथाहि आर्द्रका शालेसादयो वृद्धाः तेषां वृद्धा कुड्येव सिद्धे उत्करादिषु पाठे ज्ञापयति नेतः प्राक्यादयः सुरिर्ति।
गोत्रोक्षेति बुद्धविधिरयो हलिंगं अन्यथाऽमूहस्यापि इदमर्थो तर्भूततया गोत्रचरणा दुजित्येव सिद्धे किंतेन किंच अपत्याद्यर्थानामनुवृत्त्या तस्यैदं विशेषतया वा
अदितत्रद्यादय इत्येव तर्हि प्राग्दीव्यतो गि स्यत्रैव रायादिभिः सह पक्षे रन् अथोच्येत नापत्यादिव्यावृत्तये शेषाधिकारः किंतु अर्थसाकल्यार्थः अन्यथा संनिहिते
आता र्थ एव द्यादयः स्युः भवादेतु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः अणादय एव स्युर्न द्यादयः शेषशब्दानुसर्वेषु द्यादयः सिध्यन्तीति
मैव जातधिकारने तर्प्रावृषष्टगित्यादिभिः सह द्यादिषु वक्तव्येषु ततः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यलाभात् तस्माद्द्वयमिदमिति चेत् अत्रोच्यते अधि
कारस्तावदावश्यकः शैषिकात्सरूपः शैषिकोनेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयत्वाभो यथा स्यात् शैषिकत्वप्रयुक्तं कार्यं शेषं ध्वनयितुं क्रियमाणाः शेषाधिकार
एव ज्ञापयति शैषिकान्मतुवथीयाञ्छैषिको मतुवर्थिक इत्यादि एषच श्लोकः सन्विधौ च भाष्ये पठितः इह तु सन्नेते उपन्यस्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते एवं स्थि
ते विधायकत्व मपि तस्य सुवचमिति नातीव तत्र निर्भरः कार्यः विगृहीतादपीत्यादि वाचनिकमेवेदं सूत्रेण संघातस्यैव ग्रहणं अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानु
देशे न स्यात् कस्मिन्नास्त्रय इति इह बहुब्रीहिरपि सुवचः अतएव निपातनात्कोः कडावः तेन कडावेत्रावुपसंख्यानमिति न कर्तव्यं दक्षिणापश्चात्पाश्चा
स इति कथं तर्हि पश्चात्तनैकश्च ननु यमानः इति श्रीहर्षः नच दिग्देशवाचिनिपश्चाञ्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचकात् युद्युलौवाधेते परत्वादि त्रिवाच्यं ।
अग्रादिपश्चादिमजिति डिमचाद्युद्युलोर्वाधस्य दुर्वात्वात् सत्यं पश्चात्तन्वतीति पश्चात्तना इति कथं चिद्योज्यं कापि श्याष्कृकापि शीशब्दान्शक्यात्पो
डोषर्थः तदाह कापि शापनोद्राक्षेति युप्रागपाक् अयाचीदक्षिणादिक् द्वितीयोवर्णाः प्रकारेण तु दंतोष्पः यदिद्रागपागुदक् इत्यादौ तद्यादर्शनात् प्रागा
दयो द्विविधाः अव्ययाश्च नव्ययाश्च अस्तासंता अव्यया अन्ये तु न उभयेषो ह्युद्युलौवाधेते अविशेषात् अथ कथं संस्काराः प्राक्तना इवेति कालवाचिनो व्यया राम
सरत्वात् युद्युलाविति बोध्यं औत्तराह इति यदितु उत्तरादाहि प्रत्ययेततोऽणक्रिय तेतदा औत्तराह शब्दो तोदातः स्त्रियां डीप्वो ध्यः आहं तल्ल आद्युसतः ८५

दिशो मद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरप
 मद्रपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेरवोवृद्धिः स्यात्त्रितिरिगितिकितिचतद्विते इत्यर्थः पौर्वमद्रइति मद्रैकदेशे मद्र शब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन समान
 करणत्वात् द्वितार्थेति समासः उदीच्यग्रामात् दिग्ग्रहणां निवृत्तं शैवपुरमिति प्रस्य पुरवहांता चेति वृत्तं भवति वृद्धादिति हितत्रानुवर्तते भवतश्च कृच्छ्रसो
 जश्चमिति सितिचेति पदत्वादिति भावः एतदर्थमेव हि च्छसः सकारः अतएव नायं शकारादिः तथा हि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् काश्यादिभ्यश्चिठौ इकारश्च
 रणार्थ इति ञकार एवोभयत्राप्यनुबंधः तस्य विपर्यासस्तस्त्रीप्रत्ययविशेषार्थ इति भावः आयदादीति अंतर्गणसूत्रमिदं धन्वयोपधाद्बुद्धन्वेति न स्व रूप
 ग्रहणां वृद्ध्या संभवात् इत्याशयेनाह धन्वविशेषेति एरावतं धन्वेति यद्यपि समानौ मरु धन्वानौ इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथापि न पुंसकोपि धन्वशब्दोक्ति आष्टकं
 नाम धन्वेति भाष्ये इत्स्वपाठत्वात् गहादिभ्यश्च एभ्योदेशवाचिभ्यश्चः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशचोचित्वाभावे पिपाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वेति अस्मि
 त्यस्येति सकारस्य लोपः यस्येति चेत्यकारस्य अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानिसत्वं ज्ञापयितुं लोपवचनं मुखतो य इति मुखतो जातादिः आद्यादित्वात्तसौ तत्
 स्वकीयमिति गहादेराकृतिगणात्वाच्छः अदेशवाचित्वेपि पूर्वपक्षादिवत् तथा लु व्योगाप्रख्यानादित्यत्र न हि स्वकीयस्यैव प्रख्यानमिति न्यासः केवलात्स्वश
 ब्दाद्बुद्ध्या शैवं एतच्च द्वा रादीनां चेति सूत्रे आकारे उदाहृतं स्वीयमिति तु प्राकृतीताच्छः चांद्रास्तु स्वपञ्जन देवराज्ञां कुक्केति सूत्रयंति तत्र राज्ञो न लोपेयत्वं क
 त्वः पर्वताच्च कृत्तर्हितत्रजं न्यरघोर्घोरं पार्वतीयेर्गौरभूदिति उच्यते पर्वतीयस्य राज्ञाः इमे इत्यर्थे छातादराण शेषिका छैषिकोनेति निषेधस्तु नास्ति अस
 प्रत्वात् युष्मदस्मदोः इह योगो विभज्यते ते क्यथा संख्यं न तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां छैवा त्यदादीनि चेति वृद्धत्वांनि संप्राप्ते विकल्पोयं ततः ख
 ञ्च एव मुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः त्रैनादेशयोः खत्राभ्यां यथा संख्यं न तस्मिन् युष्माकास्माकौ तस्मिन् स्वत्रीत्यर्थः ततः अशिच अतएव खत्राणोरिति
 नोक्तं तवकममकावेकवचने अत्रापि खत्रिअशिचेति वाक्यभेदेन संबध्यते अतो यथा संख्यं नेति दिक् असंप्रतिके संप्रतीत्यवयं प्रज्ञादौ पठ्यते तच्च सा

भ्रमः प्यवर्तते तथा प्रयुज्यते अनाप्रश्नत्वात् अतिरिक्तः षट्शत्रुः सवा एष संप्रतियज्ञोयस्य चरत्र इति नमू नो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः इदानीमित्यर्थे पिए तर्हि संप्रतीदानीमित्यम
 ८६ गत ततो रा प्रतं ततो विनयादे रकृति गणत्वात् सौ स्वार्थे ढ गिति न्यासकारः दीपादनुसमुद्रं यजसमुद्रं समानुसमुद्रं अनुयत्समयेति अव्ययीभावः सप्रम्यं तं चेदं विघ
 मोन क्रिया द्वा रं कं दी प विशेषणमित्याह समुद्रं समीपेयो दीप इति कक्षाद्यणो मनुष्य बुज्जश्चापवादोयं अनुसमुद्रं किं द्वैप मन्यत द्वैपको मनुष्यः कक्षादिभ्यश्च मनु
 ष्यत्वे ह्यस्योर्वे ज् इति सूत्राभ्यां यथा यथं अरावुच्च काला इ ज् इह काल विशेषवाचिनामेव ग्रहणं न तु स्वरूपस्य पर्यायांशां चेति वृत्तिन्यासपदमंजर्यादिषु स्थितं
 तन्मते कालिकी वापिः कालिकः संबंध इत्यादि प्रयोगा विरुध्यते किंच विशेषा एव गृह्यं त इति न निर्मूलं मुनिर्भयानुक्तत्वात् यत्तु वदंति स्वरूपं पर्यायश्च नेह गृ
 ह्यते ज्ञापकात् तथा हि संधिवेलेति सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशी प्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योपि अण विधीयते तच्च ढच्चा धनार्थं तदेवोक्तार्थं ज्ञापकमिति तच्चिंत्यं इदं
 हि विशेषग्रहणो ज्ञापकं न तु तन्मात्रग्रहणो तथा च न सद्धित इति सूत्रे सायं प्रातिकः यौनः पुनिकः इति भाष्यं चक्षणाः कैयट आहः यथा कथं चित्कालशब्द
 वृत्तिरिति तथा च नदीभिश्चेति सूत्रे नदीवाचकत्वा विशेषात् स्वरूपस्यापि ग्रहणमुक्तं तथेहाप्युचितं तदेतद्वाह कालवाचिभ्य इति एतेना कालिके सेति जोमिनि
 सूत्रेऽ कालिकेति ह स्वपाठपक्षे काला वृत्तिरिति कालिकमिति भट्टवार्तिकमपि व्याख्यातं वृत्त्यादि मते तु कालात्कालशब्दाद्वृत्तिकालाद्यत्सकृष्टे ढ जिति पांचमि
 कसूत्रेणोत्पेवं परत पाकु क विकृतिरिव मंत्वा व्याख्येयं स्यात् इह गौरा मुख्या योना श्रीयते तेन कदं वपुष्यसाहचर्यात्कदं वपुष्यः कालः त्रीहिपलालसाह
 चर्या द्वीहिपलालः तत्र भवं कादं वपुष्यिकं त्रीहिपलालिकमित्याकरः अत्र प्रमाणं तु संधिवेलादिति सूत्रेऽनेन कालग्रहणो न नक्षत्राणां विशेषणमित्याहुः ननु
 पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्याऽर्थः लुवविशेष इति व्युत्पादनादिति चेत् मैवं पुष्यादि समयस्थेन चंद्रमसा योगाद्दक्षितलक्षणाया हि कास्ते वृत्तिः सैवलुक्कारा
 अन्वाख्यायते यौषादिनिवृत्त्यर्थं नत्वेतावता कालो मुख्याऽर्थः अनल्पभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति दिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति सूत्रेण कालप्रतिपादके
 भ्य इत्यर्थो बोध्यः आडेशरदः आड्भितिकर्मनामधेयम् अद्वावा न्युरुषस्तनेह गृह्यते व्याख्यानात् रूढियोगमपहरतीति न्यायाच्च अस्त्वं इह ज्वास्यादि

रमः ८६

षमोऽस्यादिनास्य वपिविकल्पितः पक्षेषु लोबोधौ शौवलिकमिति नन्विह्रकादेशो दुर्लभः तुटं प्रत्ययभक्ततप्राठस्यादित्वाभावात् कर्मठइत्यात्रा
नचपरत्वादिकः आंगतयातस्यवहिरंगत्वात्प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयातुटोऽतरंगत्वात् नचसूत्रभंगेनतुकसुकंरः इमुसुकतातादितिकादेशप्रसंगात् मे
सूत्रादिसूत्रेवद्वचोमनुष्यनामृज्वेति सूत्रेचठचश्चि त्वेनेकादेशोऽतरंगेभ्योवसवानिति ज्ञापितत्वात् अन्यथाप्रसयाद्युदात्तत्वेकृतेइकादेशः स्यादिति कि
चश्चि त्वेनकृतेत्विकादेशेप्रसयस्वरं बाधितं चित्वं पुज्यते संधिवेला तैषमिति तेषाद्वादौ प्रसयजातार्थे तु अविंष्टाफलानोतिलुकु स्यात् सूर्येतिष्येत्त्र
तिष्यपुष्ययोर्नेसत्राणीत्युक्तेर्यलोपः प्रावृषण्यः ऋत्वणोपवादः प्रावृषण्य इति प्रावृषिभावः जातेतुठजं वश्यतिरषाभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थे रा
कारोच्चारणं किंच प्रावृषण्यमाचक्षाणः प्रावृषण्य अत्राकारप्रवणार्थमपितत् एयंतात्किं पृणि लोपयलोपाः सर्वत्राचतलोपश्च हेमनमिति न
स्तद्विद्वितिलोयस्तुनभवतिलोपस्यसमुदायलोपत्वपक्षे अन्निति प्रकृतिभावादवयवलोपत्वपक्षे तयोपेतिलोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्यानिवडा
बाह्य हेमंतमिति अत्वणितकारलोपोनतस्यसर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाणासन्नियोगशिष्टत्वात् वृत्तिकारास्तु छंदसिद्धञ्च संताच्च छंदसीत्येव ततः हेमंता
च्च इह सर्वत्र एवामपकृष्यते तेनलोकेवेदेचहेमंतिकं ततः अणचतलोपश्च एवंचभाषायामपिरूपत्रयमित्याहुः एतच्चभाष्यविरुद्धं भाष्येहीदं सूत्रं प्रस
ख्यातमंतं हेमंतपर्यायोहेमन्शब्दोप्यस्ति हेमन्हेमन्नागनीगंतिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्शुष्यत इति प्रयोगात् तत्रभाषायां हेमन्हेमंतशब्दाभ्यामृ
गिहेमन्हेमंतमिति रूपद्वयं छंदसितुठजाततृतीयम् नचतत्रञ्जात्राणोवाधः छंदसि सर्वविधीनां वै कल्पिकत्वादिति तस्मात्त्रोकारूपद्वयमेवेतितत्वं सा
चिरम् नन्वितरंगत्वात्प्रथमं तु रिमृत्युरित्सादाविवसुशब्दस्यप्रसयतया अंगसंज्ञानिमित्तं योयुस्तस्यविधीयमानोऽनादेशो न स्यात् नचतुगेवकार्यः तस्यपूर्वा
ततयाप्रातर्त्तनमित्यत्रविसर्जनीयाभावप्रसंगात् अत आह तुटः प्रागिति इत्यादीति आदिशब्दार्थस्तघकालतनेष्विति सायंतनमिति स्यतेर्घजिसायशब्दा
द्विवसावसानिरुद्धः तस्यप्रसयसन्नियोगेनमानत्वं निपात्यते अन्यत्रत्वकारांत एवसायाङ्गः आहचसंख्याविसायपूर्वस्येति भावविश्वसायमंडनमभित्वार्षस

इति एतच्च त्रिकमतम् आह हि सायचिरयोर्मकारांतत्त्वं प्रत्ययसन्नियुक्तमिति भाष्ये तु सायंशब्दस्य पाठ इह सूत्रे प्रत्याख्यातः स्वरादिषु पठितात्सायमिति मं
 तादव्ययत्वेनैव प्रत्ययरूपसिद्धेः न चैवं घञ्जात्कालादृजिअनिष्टरूपापत्तिः तस्य कालवाचित्वाभावादित्याहुः यद्यपि कालबोधकत्वमात्रं लाक्षणिकं साधा
 रणं ठजिविधेः हीतं तच्च उक्तभारविप्रयोगात्सायशब्देऽप्यस्मितथाप्यनभिधानादृज्जेति बोध्यं एदंतत्वमिति प्राह्लुः सोढोऽस्य प्राह्लुतनः इत्याद्यर्थं तत्र हि
 यप्रप्रोवपि जातोद्यर्थे तु यकालतनेष्विसलुकासिद्धं चिरत्वमिति चिरशब्दस्य सूत्रे उपादानात्सुस्यु लावृत्तिलः अग्रादीति डिमचोडित्वं शक्यमकर्तुं तत्र
 जातः ननु जातोऽप्यवगादयः सिद्धा एव चासुषुषरूपमित्यादिसिद्धये शेष इति सूत्रस्य लक्षणात्त्वोक्तेः अधिकारत्वाच्च दयः तस्माज्जाताद्यर्थनिर्देशो व्यर्थः ।
 न च जातादिष्वेवेनियमः सुवचः चासुषुषमित्याद्यसिद्धेः तत्रास्तेशेते इत्यादौ तु अनभिधानादेवन भविष्यति अंगुत्याखनति वृषमूलादागत इत्यादौ य
 षासमर्थविभक्तयस्तु आक्षेपादेवलक्ष्यंते चासुषुषमित्यत्र तृतीयायथा तस्मात्तत्र जात इत्यादिसूत्राणि चार्थानीति चेत् अत्राहुः प्राचष्टविस्यादीनपवा
 दांस्तत्र तत्र विशेषेव कुं जानादयोऽर्थास्तावदवश्यं वक्तव्याः ते च योगविभागेन विभक्तिविशेषसामभिधीहारेण चोक्ताः स्यष्टत्वार्थम् यानितुनिरपवादान्य
 र्थादेशानि कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादीनि तानि स्यष्टत्वार्थान्येवेति पूर्वाह्लुक इति विभाषापूर्वाह्लापरह्लाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकः मूलक इति नस्तत्र
 णोपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्तर्गिकस्याणाः केचित्तु संज्ञायां शरदो बुजिति सूत्रस्य संज्ञाग्रहणं कृतलब्धे सेत
 स्येते अनुवर्तयन्तीति वृत्तिकारः तेषामतेऽसंज्ञायां यथायथं अणादयो घादयश्च बोध्याः अमावास्यायावा संधिवेलाद्यणोपवादः अमावस्येभ्यतरस्यामि
 तिसूत्रेणामापूर्वाह्लुसे र्ण्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वो निपासते एकदेशविकृतस्यानन्यतया ह्रस्वपक्षेऽपि अणवुनोस्त एव अमावस्यः अमावस्यकः केचित्तु संधिवेला
 दिषु इह सूत्रे च ह्रस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घपक्षे न स्यात् विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादिति न्यासकारहरदत्तादयः वक्तव्यं अकृतवृद्धे वृद्धे प्रकृतिभूतस्येदं प्र
 णमित्याश्रित्य ह्रस्वपाठोपि समर्थयितुं शक्यते अच अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि प्राग्वद्भाष्यां बोध्यः तदिहामावास्यायां जाते ह्रस्वदीर्घाभ्यां

यत्र येण षड्पाणि अविष्टा फल्गुनी इह स्रष्टे स्वाति शब्दो ह्रस्वांतर इति कैयट हरदत्तादयः माधवस्तु स्वाती तिष्ये ति डीषंतं पठति तथा हि अव्ययस्य विति सूत्रेण
 पिनागो विप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावे सौवात इति भाष्यमुपादाय कैयटो नोक्तं भवार्थः राजातेतु अविष्टेत्यादिना लुकस्योदिति संधिवेलादि सूत्रे हरदत्तेनाप्येतेषु
 चक्रदिकारादिति डीषं तात्वातीशब्दाच्चातार्थे अणाः अवणामस्त्विति वाच्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया लुकोर्द्वोरत्वादिति भावः माधवस्तु जातार्थे पि
 षन्तस्य सौवात इति रूपमाह लिङ्गविशिष्टग्रहणोकेवलस्याग्रहणात् एतच्चातसातसगमनइत्यत्र धातुवृत्तौ स्यष्टम् अविष्टास्त्विति अविष्टा धनिष्ठा
 इत्यादीति आदिशब्दादः नुराधा स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः आषाढः बहुलः छत्रिका पर्यायस्य बहुलाशब्दस्य समाहारद्वंद्वेन पुंसकहस्वत्वेन सू
 त्रे निर्देशः उपसंख्यानमिति प्रकरणात् लुक् इति बोध्यं स्थानांतेति गोशालशब्दस्य विभाषासेनेति नपुंसकस्येव सूत्रे निर्देश इति स्यष्टं तत्साहचर्योत्तरशाल
 प्येवमेव नचैवं स्त्रीत्वयस्ये लुङ् इति भ्रमितव्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापिलुकसिद्धेः प्रथमपिटावतयोः पाठेपिनक्षतिः एकदेशविकृतन्यायेन स्त्रीत्वपि
 लुकसिद्धेः तथापि लाघवार्थे ह्रस्वपाठ इति हरदत्तः वत्सशाल इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् आभिजितः अश्वयुक्
 आश्वयुजः इति सद्यद्यपि कृतक्रीतत्वे जातलक्ष्ययोर्व्योपेतथापि पृथगुपादानं कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकेपि बोधे उद्देश्ये शेषिकाः साधव इति बोधपि
 तु अतएव जातिलुकभाजामपि कृते लुङ् इति बोध्यं प्रायभवः नच तत्र भवइत्यनेन गतार्थता प्रायभवस्य भवस्य च विशिष्टा विशिष्टत्वाभ्यां भेदात् उपजात्वा
 दयः सामीप्येऽप्येति भावाः तेषां समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं संभूते इह तंत्रावृत्त्यादिनाः वल्कप्रिगधेयस्याधारस्य रिमेणानतिरेकश्चेत्यर्थे ह्यमपि गृह्यते स्तौ
 इति कृते संभाव्यते तस्य रिमाणानातिरिच्यते वायः सेनादिः स एव मुच्यते कोशाद्गुञ्जकौशेयमिति ह्रस्वोयं कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाप्रयणात् मतांतरेणानु
 विकारप्रकर्षण एण्यदन्तिस्य स्थानांतरं कोशाच्चेति पाठ्यम् तथा च वार्तिकम् विकारे कोशाद्गुञ्जसंभूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति उपेचयोगविभागउत्तरार्थः आश्व
 यजुः इत्यर्थे ठजोपवादः नकारः स्वार्थः उत्तरत्र वृद्धर्थश्च देयमृगोक्तो किं मासे देयाभिश्च तत्र भवः कासादिति निवृत्तम् कालसंबद्धस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तं

पुनस्तत्र ग्रहणात् नच पूर्वसूत्रस्यस्यतदित्यस्य व्यावृत्तये तत्र ग्रहणमिति वाच्यम् तदस्येति सूत्रस्येत् उत्तरत्रापि सुपठत्वात् दिगादिभ्यो यत् दिश्वर्गं पूगपक्षा
 धान्यमिधमेधा अंतरपथिनरहस्यश्लोक उखासाक्षिन् आदि अंतमुखजघनमेघपृथः उदकासंज्ञायान्यायवंश अनुवंशवेश काल आका
 शदिगादिमुखजघनशब्दयोरिह पाठः अशरीरावयवार्थः सेनायाः मुखे जघने च भवं मुखं जघनं दृष्टिकुक्षिदतिश्चर्मदिकारः शरीरावयवविशेषश्च तत्र
 भवं दार्तेयम् कुक्षिशब्दो धूमादिः ततो धूमादिभ्यश्चेति बुजि प्राप्तेऽनेन ऋजुकलशिर्घट इति तथा च दंडाहृतं कालशेषमरिष्टमपि गोस्स इत्यमरव्याख्यायां
 मयनेयोत्रक्यशिरित्युक्तं कलशिमुदधिगुर्वीबह्ववालोडयंति इति माघः वस्तिर्नाभेरधोद्वयोरित्यमरः तत्र भवं वास्तेयम् अस्तीति तिङं तप्रतिरूपकोनिया
 तः सच तिङं तेन च मानार्थो भिन्नार्थश्च आद्यो यथा अस्ति क्षीरागौः द्वितीयो यथा अस्ति मान्धनवानित्यर्थे तदिहा विशेषात् द्वयोरपि ग्रहणम् आस्तेयमि
 तिन्यासकारहरदसौ त्रिधा हेयं विषास्थ्यादीत्यमरः ग्रीवाभ्यो ग्रीवाशब्दो धमनो संघाते वर्तते उद्गतावयवमेदत्वविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् तिरोहितावयव
 भेदविवक्षायां तु एकवचनात्तादपि अण्डत्रौ स्त एव गंभीराभ्यः पंचजनादुपसंख्यानं पांचजन्यः परिमुखादिभ्यश्चेति दिगादिगणानंतरं परिमुखादिगणः
 पठ्यते तत्सामर्थ्यादिह सूत्रेऽव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमिति निर्णीयते नहि परिमुखादीनां कार्योतरं विहितमस्ति येन गणापाठश्चरितार्थः स्यात् परिमुखादिभ्य
 इत्येव न सूत्रितं बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपि प्रसंगात् अव्ययीभावः ग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्चेति भावः परिमुखादिगणो प्रतिशाखशब्दोपिवोध्यः तथा च
 शाखव्याप्ताविति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् अव्ययीभावाच्चेति भावार्थे ज्य इति माधवः कर्णललाटात् अलंकारे किं कर्णं ललाटं मृतस्य व्याख्या इति
 योवाक्यार्थे परामृशति तत्समीपे श्रूयमाणं चकारस्तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति व्याख्यातव्यं ग्रंथस्य नाम प्रतिपादकम् तच्च शक्त्या लक्षणायावेत्यत्र नाय
 तस्मात् षष्ठ्याद्याख्यानकरणोत्पत्त्या ता तु भवार्थे प्रत्ययाः स्युः यद्यपि तस्येदं तत्र भव इति सूत्राभ्यांगतार्थता तथापि ठजादीनपवादानवत्तात्पर्येण
 व्यावेव प्रसंगात् अणादिकं विधीयते इति ध्येयम् व्याख्यातव्यं नाम्नः किम् पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानामुकोशलापाठालिपुत्रे हितया व्याख्यायते इति कसि

वेदमिश्रमिति न त्विदं व्याख्यातव्यं नाम ग्रंथेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् नाम ग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् वद्वचो तो दात्ता इज् अणोपवादः
वद्वचो तो दात्ता इज् अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः अणोपवादः
पुराडाशिकी दाशदाने कर्मणि घञ् इ हे वनियानात् स्य इत्वं छंदसो भ्यदणौ घञ् लक्षणस्य षकोपवादः छंदस्यः छान्दसः इह अर्थयोः प्रत्ययाभ्यां यथा
अस्वरितत्वात् चातुर्हीतक इति चतुर्हीतेति पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादि मंत्रस्य नामधेयं आर्चिक इति आदिशब्दात्प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणि क
नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकं तत्र विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थनामशब्दात्तु द्वन्द्वादेव सिद्धं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणोप
यनादिभ्यः ढजादेरिति आदिशब्दात्तु कृच्छयोः आर्गयन इति अयनशब्दो भावसाधनः तेन समासेऽनो भावकर्मवचन इत्यंतो दात्तः अभेदोपचाराद्गृथे वृत्तिः
हठञ् प्राप्नः औपनिषद इत्यत्राप्येवम् विद्यन्याय शिक्षा शब्देभ्यो घञ् प्राप्नः व्याकरणाशब्दात्तु वृत्तः षगायत्रापः स्वाभिप्रास्यो भागः स यस्मिन्नुस्यद्य
तदायस्थानं बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छं परत्वाद्यं बाधते आपणिकः आकारिकः विद्यायोनि विद्यायोनि कृतः संबंधोयेषां तेभ्यो वृ
जस्यादणोपवादः छंतु परत्वाद् बाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतष्टञ् विद्यायोनि संबंधेभ्य इत्येव तदाह वृजोपवाद इति उः कजिति वक्तव्ये
तु परकरणात् ग्रहणं च चिंत्स्य प्रयोजनमिति प्रांचः अत्रेयं चिंता येत्की विद्ये सत्रो वर्थे षञ् न च ष्टि द्वे तिस्रिकञ् ग्रहणो न सिद्धमिति वाच्यं यादृशी स्याद्यसि
द्धेः तदनुबंधकग्रहणोऽतदनुबंधकस्याग्रहणात् गोत्रादं कवत् अपत्यप्रत्ययां तादं कवत्प्रत्ययाः स्युः अंके ष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो ननु साक्षाद्दिहि तस्ये
तस्याग्रहणं गोत्रचरणाद्गुजिति बुजपिलभ्यते सहितस्येदमितिसामान्येन विधीयमानोऽपि अज्यजिजंतादन्यत्रांके ष्टिष्टः वैदमित्यादि संघांके सुक्ते रत्रा
धंतादिहापि औपगवकं इति गोत्रचरणादिति बुज् हेतुमनुष्येभ्यः मनुष्यग्रहणामहेत्वर्थं समरूप्यमिति विभाषागुरोस्यत्र विभाषेतियोगविभागाद्गुराव
चत्रा दपि पृथ्वी मनुष्येभ्य इति वद्वेवचनस्वरूपविधिनिरासार्थं मयच्च योगविभाषा यथासंख्यनिरासार्थः रोडीवर्थः हेमवतीगंगेति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रच
मेदप्यत्र इति यावत् विदूराज्यः अणोपवादः वैदूर्य इति दंस्यमधोपम् शाह्वत्त्वत् ननु नडुलवन्मूर्द्धन्यमध्यः नन्वर्थासंगतिः बालवायाद्धि असौ प्रभवति विद्वरे तु सं।

म. सु.
८५

द्विज्जने ससम् अतएव समाहितं भाष्ये वालवायो विद्वेति वालवायशब्दः प्रस्यं लभते विद्वृशं च सूत्रे पठिते नादेशे नानुरूपः स्थानी आक्षिप्यते यद्वन्नि सादा ।
 द्विवेति भाक् मङ्गळति पथि दूतयोः द्वितीयां तादृशं त्रिप्रसयः स्यात्सचे संथा दूतो वेत्यर्थः तत्र साध्वसिष्ठिनिकाष्टानि पचंती सादा विवकरणास्य स्वातंत्र्यं
 विवक्षायां शाः कर्त्ता लौघं कान्यकुब्जदरमिति सु प्राभिमुखनिष्क्रमणो करणो भूतमिति फलितोऽर्थः पूर्ववत्करणास्य कर्त्तृत्वे प्रसयः तदित्येवेति अधिकृत्ये
 पदपेक्षः द्वितीयेयम् शरीरकीय इति कुर्लक्षरमोसूत्रसंदर्भः वृद्धाच्छः शिशुकंद अत्र वार्तिके द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् राक्षोऽसुरम् सोऽस्य
 निवासः नन्वस्ये पिच्छद्योगे कर्त्तरि षष्ठी तथा च विशेषण विशेष्यभावव्यत्यासात्सु घ्राधिकरणकवामकर्त्तृहृत्स्यर्थात्तथा च तत्र भवइत्येव सिद्धमिति चेत्सस्यं वा सभ
 स्य देतनमानकर्त्तृकत्वेन प्रसिद्धत्वात्सकाररुक्तो भेदः वसंति हि प्रेमिणा गुणानवसुनीत्यादौ तूपचारे बोध्यः अभिजनश्च अभिजायते एभ्य इति व्युत्पत्त्या अभिज
 नाः पित्रादयः पूर्वसूत्रादिह निवासइत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्यात् अभिजनशब्दस्य तत्संबन्धि निलक्षणा एके स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति वासुदेवार्जुना
 भ्यां बुन् छाणोरपवादः अस्याच्चरमजाद्यदंतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्ज्ञापयति सर्वतेऽभ्यर्हितं पूर्वमिति स्यादेतत् वसुदेवस्यापस्यं वा
 सुदेवः अर्घ्यं धकेसरात्तत्र गोत्रसत्रियाख्ये भ्यो बहुलबुन् इत्युत्तरसूत्रे गाबुजे वास्तु किमनेन बुना नक्षत्रद्वेष्टे विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तं स्येति
 पुवद्भावनिषेधो दोषः बुन्यपिनकोपधाया इति निषेधस्यैष्यमाणत्वात् न चाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलम् तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकारा एवाभ्यर्हितग्रह
 णामात्रं लाघवात्कुर्यादिति अत्र भाष्यं संज्ञैषा तत्र भगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वैयतः ततो सौ वा सुदेवेति विद्वद्धिः परिगीयते इति स्
 तेः परमात्मे ह वा सुदेवः सर्वत्रासौ वसत्यं तयो मित्वात्सर्वमत्र वसति वा सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वात् इति वासुः वाहुलकादुणा कोकः पुराणा पुरुषो न लिनेशयश्च वा
 सुर्न गयणा पुनर्वसु विश्वरूपा इति त्रिकाण्डशेषः वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयंगोत्रारव्यानापि क्षत्रियाख्य अतो युक्त एव बुनविधिः तेन प्रोक्तं सत्त्वं
 क्तं प्रोक्तं अर्घ्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रकर्षेणोति वचनान्नेह देवदत्तेनाध्यापितं तित्तिरिवरतं तु अणोपवादः कठचरका ह्युक् कठ चरका
 शब्दद्वैशंपायनाते वासित्वास्मिनिः चरकादरा तयोर्लुक कलापिनोऽरा वैशंपायनाते वासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः इनरणपस इति प्रकृतिभावे प्राप्तेः ह ।

मीतमिति यगस्तिनोदिनुक कलाप्येतेवासित्वात्प्राप्रस्यणिनेरपवादः पाराशर्यमराड्कञ्चुत्साणिनिरिहसंवध्यतेतद्विषयतेहेष्यतेतदर्थे शौनकभदिभ्यश्चन्दीति
 त्वत्त्वंतुगौराणावृत्त्यावोध्यं भिष्णुसूत्रमितिचतुर्लक्षणा रूपं भिष्णुनटसूत्रयोः किंपाराशरंशौत्वालम् कर्मदत्तं प्राप्तादिनिः
 ज्ञातमुपज्ञातं कृतेग्रंथेतेनेस्यनुवर्तते तस्येदं अणादयः पंचमहोत्सर्गाः आदयश्चषष्ठ्यतात्संबंधिनिष्पुः अनंतरादिष्वनभिधानान्नवहेरिति तुमिति
 न्तवोः सामान्यग्रहणं ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिकेप्रक्रियावाक्यपूर्वमिदं ततोनिमित्ताभावान्नढत्वादिइडर्थमिदमुपसंख्यानं अणत्तुसिद्धयवान्दृष्टे
 अगोधइति शिादयंप्रस्ययः यत्तुपिवाऽग्रीध्रात्तवेत्यादौआद्युदात्तंप्रपुज्यतेतत्स्वार्थेऽत्रपक्षेवोद्वयंतथाचवार्तिकं आसौध्रसाधारणादन्इति अग्निमिधे
 इतिक्विप् आग्नीत् ऋत्विक्विशेषः त्वमग्निदतायत इत्यत्रतुच्छादसंहस्त्ववोध्यं सामिधेनीति षित्वात्दीर्घहलसुद्धितस्येतियलोपः ययाऽग्निःसमिध्यतेसा
 समित् संपदादित्वात्करणोक्विप् ततःकर्मणिषष्ठ्यतादधोनकरणोतद्धितोयम् रथायत् अणोपवादः रेणुद्रथांगेइतिवार्तिकमभिप्रेत्याह रथ्यंचकमिति
 अत्रेदमवधेयं द्यौरथयोरंगमितिविग्रहे द्विरथंरथेसीताहलेभ्योयद्विधावितितदंतविधेरूपसंख्यानाद्यम् द्विगोलुगनपस्यइतिलुकु यस्तुदौरथोवहति
 सद्विष्यः तद्धहतीतियत् तस्यप्रादीव्यतीयत्वाभावान्लुकु अतएवतद्धहतीतिसूत्रेरथग्रहणंसार्थकं अन्यप्राथाद्यदिसेवरथांगडववोढ्यपीष्यतांकिंने
 ति ननुद्विगोलुगनपस्यइत्यत्राचोस स्यापकर्षणापक्षेकथमत्रयतोलुगितिचेत् सत्यं तद्धहतीत्यत्ररथग्रहणामेषुप्रकरणतस्ययतोहलोदेरपिलुगभवतीति
 अन्यथातत्ररथग्रहणंव्यर्थमेवस्यात् द्वेद्वदुन् अणोपवादः छंतुपरत्वादाधते काकोलूकिकेति काकोलूकस्यवैरमित्यर्थः बुन्नंतंस्त्रियांवैरमैथुनिकादिबु
 न्तंवेदंस्त्रियस्त्रिभावात् संघाद्पूर्वेष्वनुपवादः घोषेति अतएवयथासंख्यमपिनवैषम्यात् प्रकृतयस्त्रिसःप्रस्यार्थाविशेषणानितुचत्वारि परंपरेतियथागवाप
 दिदिष्ठः स्वामिनागोदारासंबंधः सासीदिति यथाविदनांविद्या यद्यपिअंकलक्षणायोःपर्यायत्वंप्रसिद्धं कलंकांकोलांछनंचचिन्हंलक्ष्मचलक्षणामितिकोशापसिद्धं

म.सु. च तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादि विशेषपरतेति भावः शिखंडीवर्थम् पुंवद्वा निषेधार्थं च वैदीयियायस्य वैदीयिः विदानामसाधारणाय विद्यातद्वानिसर्थः छंदो
 गोविथकसङ्घादयो निवृत्ताः स्यात्तस्येदमर्थे चरणशब्देभ्यो वुजोपवादः नटात्तु औत्सर्गिकस्याः धर्मान्नाययोरित्युक्तेर्नेह छांदोगदुःखमित्यादि समाप्ताः
 शेषिकाः तस्य विकारः द्यादिसंज्ञस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् आणादयस्तु न निवर्तते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृत
 त्वात् षष्ठ्यंतपदकारेण दयःस्युः तत्र प्राणिरिति तादिभ्योऽञ् ओरञ् अनुदात्तादेश्च अयद्वैतयोः नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्चेत्यादिभिर्यवादावश्यंते अतः अमा
 णिअनकारेण आघुदात्तं अहं प्रतिपदमवेष्यमाणप्रसयं चेहोदा हरणमित्याशयेन तथैवोदाहरति आशमइत्यादि अशमनभस्मनशब्दौ मनिअस्ययांतौ मृदस्तिकन।
 त्रयोऽपि निस्वरेण घुदात्तः प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्ता षष्ठादयोपि नेह हालः सैः मायूरइति प्राणिरजत्तदिभ्योऽजित् अञ् अनुदात्तादेश्च सिद्ध
 त्वाद्दुदात्ताद्यर्थे वृद्धे मयद्वा धनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते मौर्वमिति मूर्वा शब्दस्तराणां नानां च द्यपामित्याद्युदात्तः पिप्पलशब्दोऽप्ये
 वम् लघावनेद्वयोश्चैत्युक्तेः प्रयुज्यते च तथा तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्विति मंत्रे त्रयुजतुनोः अणस्यादिति वित्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवृत्तेः ओरञ् इत्यस्यापवादोयं
 धित्वाङ्गिषितिमाधवस्तुटित्वाङ्गीवित्वाह तस्मादिह शाभीलीशब्दस्यादिरंतो वा उदात्तइति क्वचिद्देहलक्ष्येष्ट्याप्यत्र प्रत्ययस्य धित्वाटित्व पाठयोः साध्वस्य धु।
 विवेको बहुश्रुतेः कार्यः आशमनमिति विनापि प्रसयं पूर्वोत्तरपदयोर्बालोपो वाच्यइति वचनादशमभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपेऽशमन्नितिनांतमवशिष्यते तथा
 च कल्माषांघ्रेणोभायीयां मदयं स्यावसिष्टेनोत्सादितः क्षेत्रजः सुतोऽशमको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावेऽशमन्नितिनांतं नाम भवति तस्यावपवे आशमनं विका
 रेऽपि आशमनमित्येव भवति न चाशमनो विकारइति टिलोपः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र गृहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यवि
 वक्षायां भविष्यति पैष्टीसुरेतिवत् मौद्गइति मुद्गशब्दो घृतादित्वादेतोदात्तः कार्पासमिति कृत्रः पासइति पासप्रत्यये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुरोरपरकृते कर्पासीशब्दो
 जातिलसंज्ञाङीषतः ताभ्यामनुदात्तादेश्चैत्यजं वाधित्वा वित्वादिभ्योऽण भाषायां किम् र्वादिगेपूयइति वृत्तिकारः यद्यपि मयटो वैकल्पिकत्वात् इमिदं तथापि वेदेव ह्यच
 परस्य मयटोऽर्थात् परत्वमेवेति तास्यैग्रहार्थमेवेदं ननु ह्यचश्चंदसीति सूत्रे ह्यचएवेति नियमार्थं सङ्कार्थं तास्यैग्रहार्थं प्राहपिष्यतीति चेत् सस्यम् विषरीतनिबन्धका

राम.
 २६

निवृत्तभाष्यप्रहरणमिति तत्त्वम् अधिकारादेव सिद्धे एतयो रिति वचनं इत उत्तरेषां प्राणि रजतादिभ्यो नित्येव मादीनामपि विषये पक्षे प्रहृत्यर्थे कृपात्तस्य सोऽहम्
 इह विकारेणावयवेनैकेकेन महाभक्षाच्छादनयोरिति संबध्यते स मासनिर्देशात् अतो यथासंख्येन स्यादेतत् उत्तरमोमांसापामानंदमयाधिकारो भाष्यो
 कारैरन्योत्तरात्मानंदमय इति श्रुतौ आनंदमय इति विकारे मयडित्युक्तम् तत्कथं संगच्छतां भाष्यापामिति सूत्रय तापाणि विना सह विरोधात् किंच विकारशब्द
 दि ति चेन्न प्राचुर्योदिति सूत्रयतो व्यासस्यापि आनंदशब्दस्य वद्वक्तव्यत्वात् तदसि विकारे मयडित्युक्तम् तत्कथं संगच्छतां भाष्यापामिति सूत्रय तापाणि विना सह विरोधात् किंच विकारशब्द
 उभयसंभव एव तस्य निर्णायकत्वात् तथा च प्राचुर्ये मयडित्युक्तम् तत्कथं संगच्छतां भाष्यापामिति सूत्रय तापाणि विना सह विरोधात् किंच विकारशब्द
 श्रियश्चुदसीत्यंशस्तावद्भवता भाष्यकारेणाप्रत्याख्यातः छंदसि सकलविकल्पानां व्यवस्थितत्वात् अत एव उक्तं नित्यं छंदसि वद्वक्तव्यं श्रुतिसंछंदसी
 स्यादयोऽपि वैयाकरोरित्यमेव प्रत्याख्याताः न्यायसाभ्यात् एवं स्थिते तात्पर्यं ग्रहस्य न्यायानुसंधानेनैव सिद्धे स्तदर्थं यागो नि सूत्रां भादर्शनाच्चैह भाष्यापामिति स्या
 ज्यम् तथा च ह्यचच्छंदसिनोत्वहृन्धेवित्वादिति द्विसूत्रापित्याज्या सति हि भाषाग्रहणेशरमयं वर्हेरित्यादे सिद्धार्थं च इत्यारध्वं मौंजं शिक्वम् चार्धं चर्मवै
 ल्वोयूप इत्यादौ च इति प्राप्रं प्रतिषेधुं नोत्वदिति सूत्रमारध्वं उक्तरीत्यानुसंधानेनैव सिद्धे स्तदर्थं यागो नि सूत्रां भादर्शनाच्चैह भाष्यापामिति स्या
 तिः तैरपि आनंदमयादि तेषु विकारे मयटः स्वीकारात् अन्नमय प्राणमय मनोमयेषु ह्यचत्वान्मयटसंभवेपि विज्ञानमयशब्दे विकारे मयडित्युक्तं प्रकारस्यैवा
 नुसर्तव्यत्वात् तथा चानंदमयेऽपि विकारार्थतैवोचिता एक रूपात् यद्वा प्राचुर्ये मयस्यपि प्रकृत्यर्थं विरोधि नो लेशतोऽनुवृत्तित्वाभात्प्रकृते विकारार्थः ॥
 प्रथमवस्यतोत्पत्तयः अथवानि संवृद्धे सन्नभाषाग्रहणानुवर्तते अनुवृत्तावधिभाषायां नित्यं अन्यत्र तु क्वचित्कइस्यो श्रिस्यमपडसुसाधः अत एव शरादिषु
 मृतशब्दपठोप्यर्थवान् मोक्षवरूणामृन्मयं गृहं गजन्नहंगममिति मंत्रे दर्शनात् न च भाषार्थ एव सूत्रव्यस्यपाठ इति वाच्यं आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यं प्रहरण
 योगविभागेनान्यत्रापि क्वचित्कार्थं तेनैकाचौ नित्यमित्युक्त्वावाऽप्यं त्वद्वयमित्यादेराकरे उदाहृतत्वात् एवं च वदतां सूत्रव्यस्यपाठवैयर्थ्यस्य स्यत्वात् यद्वा
 हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयडित्युक्तेरागता र्थमयटविकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेव सर्वथापिशंकरभगवत्सादोक्तिरनवयवेति दिक् गोश्वपुरीषे

पुरीषेन विकारो नाप्यवयवः तस्मात्प्रत्यये दमित्यर्थे यं प्रत्ययः प्रकरणाद्विगस्य वली यस्त्वात् गोपयसोर्यत् यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यद्दत्तस्तथापि मयै तं
 योरिति पक्षे प्राप्ते मयं वाचि पुः रयं यद्विधिः दोश्च ओरजः एकाचो नित्यमिति मयदश्चापवादो यम् द्रुमयमिति द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणाभित्यर्थः ।
 आमलकमिति फलितस्य ह्यस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन्नस्य यः कंसी यपरशव्ययोः परशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वात् त्रिसिद्धे लुगर्थवचनम्
 नचपस्येति लोपे कृते हलसङ्घितस्येति यलोपेन सिद्धमिति वाच्यं इतीत्यनुवृत्तेः अदीव्यतीयाः समाप्ताः आहौ प्रभृतादिभ्य इति उपसंख्यानमित्यनुषज्यते ।
 आहेति प्रदे एकदेशस्य प्रकृति भागस्य उच्चारणार्थे न इकारेण आहाविति निर्देशः प्रभृतमाहेति क्रियाविशेषणादकारिप्रत्ययः अभ्रैति अग्निः स्त्रीकाष्ठकु
 द्वासस्य मरः दीव्यतीत्यादौ कालपुरुषसंख्या अविवक्षिताः अदेवो तदेविष्यति वा आक्षिकः एवं देविष्यसि देविष्यामि वा दीव्यति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव अतस्त्व
 ज्यति जितमिति कर्तृकर्मणोः पृथगुयादानम् संस्कृतम् योगविभाग उत्तरार्थः कुलस्य कोपधादगा कुलस्यैः संस्कृतं कैलस्यम् वाहकेति सूत्रेषकारः सांहि
 तिको न त्वनुबंध इति न डीषु तथा च आकर्षास्योर्देरित्यादि श्लोकवार्तिकं प्रकरणांतरे वक्ष्यते निकषोपलङ्गितसुवर्णोपरीक्षार्थः पाठांतरमिति एतच्च भ्वादौ कष
 स्वर्षेत्यादिदंडके माधवेनोपन्यस्तं किंतु आकर्षास्योर्देरिति वार्तिकस्याननुगुणं तत्र हि नोरेफपाठे च तासंगतिः स्यात् येन पीठेनेति पर्यगतौ हलश्चेति कस्सेद्य
 ज्ञ सपर्ये इति एतच्च माधवरीत्योक्तं उज्वलदत्तस्तस्वर्षशिल्पशब्दवाच्यरूपतर्पतस्या इति सूत्रे तर्पशब्दस्थाने पर्यशब्दं परित्वापि पर्तेः यः पर्यगृहं बालत्वं
 च तेन चान् पर्षिक इत्युदाजहार इहोतर्गणसूत्रपादः पञ्चेति पादाभ्यां चरति पदिकः यत्तु वार्तिकं यद्वाव इके चरतावुपसंख्यानमिति सोस्यैव प्रयञ्चः पर्षश्च अ
 श्वस्य रयजालन्यायव्यालपादः यत् श्वागणिक इति श्वादेरिति इत्यत्र इकारादिग्रहणं कर्तव्यमिति वचनात् तद्विद्यरादिकार्षेन्न धानुष्क इति वेतनादिगतौ
 धनुर्दे इति पर्यते तच्च संघातविग्रहीतार्थमिति सिद्धातः आयुधाच्छ्व आयुध्यं सनेनेत्यायुधम् घञर्थे कविधानमिति कः उत्संगेन हरतीति उपादत्तेन पतिवो
 त्यर्थः भस्त्रयेति भस्त्राचर्मविकारः येन लोहादि ध्यायते जलादिकं चनोपते शीर्षे भारशब्दोत्र पर्यतेनि पातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च तस्य रूषे क
 तोति वा अ लुक् पक्षे शीर्षे भारः एकदेशविकृतस्येति वीवधा चैति वक्तव्यमिति वार्तिकं तु न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः इति कृत्तुवोवधशब्दसूत्रे

प्रचिक्षेपः त्रैर्मन्त्रिसंनित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारयितुं अतएव लौकिके विग्रहवाकोक्तिन्वादीनां प्रयोगेन तु क्रैः तदाह कस्यानिर्देत मिति संख्या
 वाचोमिश्रशब्दस्फुनेह गृह्यते व्याख्यानात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् शिजांत्रयाणां मित्यादिलिङ्गाच्च ननु नित्यग्रहणेन निर्देता र्थविवक्षा
 यो वाक्यस्य वारणोपितदविवक्षायां स्वातंत्र्यस्य दुर्वारत्वात् नैदं लिङ्गमिति चेन्न नित्यमितियोगं विभज्यतस्मात्प्रार्थ्यार्थविशेषानादरेणैव स्वातंत्र्यवारिणात्
 भावप्रत्ययोतादिति एवं च मपनकर्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययोतादिमप तत्स्त्रे भीवेत्याद्यनुवर्तते नियमार्थे चेदं तेन निर्देते जावहाक्यनिवर्तते ततः नित्य
 म् अनेनान्यत्रापि स्वातंत्र्यं वार्यते त्यंबंतमिति उदीचां माड-इति का प्रत्ययेऽप्येतेन सह गति समासात् मपतेरिदन्यतरस्यामितीत्वम् तथा च नास्माह
 तीयांतांत्प्रत्ययः किंतु वचनात्प्रथमांतादेवेति भावः प्रतीपं वर्तते इति प्रतिगता आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋकूपूरिस्यकारः समासंतः द्यंतरूपसंगेभ्यो
 ऽपईदिति ईत्वम् व्युत्पत्तिमात्रं चेदं प्रतिकूलानुकूलपर्यायाहीमे एवं च अप्लोमकूलशब्दाश्रवितवक्षितार्थाः ऊदनोर्देशे इत्युत्वं तु न अदेशत्वात् परि
 मुखमिति अपर्षीषर्जने इति परेः कर्मप्रवचनीयता पंचम्यपाडुपरिभिरिति पंचमी अपपरिवहिरंचवः पंचम्येत्यम्ययीभावः ततश्च स्वामिनो मुखं वा
 अपित्वायः सेवको वर्तते सुपरिमुखिकः यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततो यो वर्तते सोऽर्थः एवं पाश्चात्तर्थात्
 द्विगुणार्थमिति बहुवृद्धौ श्य कदान कर्मतया तस्य गृह्यत्वं वार्धुषिक इति वृद्धार्थवृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः अथ कथं वृद्धा जीवश्च वार्धुषिरित्यमरः न स्तेनः
 स्तेनो वार्धुषिः वार्धुष्यं लवणाक्रिया वार्धुषिः समकंपतेत्यादि च स्वच्छंदवाचः कुवय इति हरदत्तः गर्ह्यं किं द्विगुणं वृद्धिं च प्रयच्छत्यधमर्गाः कुसोददशै कादशा
 म् उच्यते निपास्यत इति अतएव वाक्यप्रकारेण तेन भवतीति भावः तदेव दर्शयति दशैकादशानिति संख्याया अल्योपस्या इति पूर्वनिपातः उच्छ्रिति भू
 मीपतितस्य एकैकस्योपायनमुच्छ्रः शब्दं करोतीति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः अत्रैवार्थेयं प्रत्ययः अभिधानस्वाभाष्यात् तेनेहन श
 ब्दं करोति चर्चरः दार्दुरिकदेशे कुसालः दार्दुरी मृत्यात्र विशेषः दार्दुरस्तोपदेभेके वाद्यभांडादिभेदयोः दार्दुरचंडिकायां च ग्रामजालेतुर्दूरमिति विश्वः मा
 त्त्यिक इति मत्स्यस्य ऊ्यामिति परिगणानात् सूर्य तिष्ठेति यलोपोन मार्गिक इति आरापचतुष्पात्सु हरिणो च वृतेर्द्यर्थो मृगशब्दः तत्रार्थस्य विशेषो द्विती

म. सु.
२२

यस्य तु पर्यायो हरिणशब्दः परित्यज्य दं गृह्णाति यदा तमिति नोक्तं बहुचूर्वात्माभूत् धर्मं चरति रिहासेवायाम् न त्वनुष्ठानमात्रेतेन देववशात् धर्मप्रवृत्तौ
तोपि दुर्दृष्टो धार्मिक इति नोक्तं आसेवा हि स्वामिको प्रवृत्तिः एवमग्रेपि समेवायान् समवेति समृह्वाचिभ्यो द्वितीयोतेभ्यश्च कस्यात् समवेतीत्यर्थे इह सम्म
वपूर्वस्य इगोऽर्थः प्रविश्यैकदेशो भवनम् तत्र गुणभूते प्रवेशे प्रतिप्रकृत्यर्थस्य कर्मसा बोध्या विशेषानुरोधेन तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते कुरु क्षेत्रे सम
वेत्त इति यथा सैन्याः सैनिका इति द्वितीयोतात् एष्यठको यत्तु सेनायां समवेताभ्यो सैनिकाश्चते इति तत्फलितार्थकश्च नपरं संज्ञायामिति ललाटकुक्कु
टीशब्दाभ्यां द्वितीयोताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठकस्यात् सम्यक् ज्ञाने संज्ञा तस्याम् प्राप्तिद्वि विषयो भूतेऽर्थविशेषे इति यावत् लालाटिक इति दूरे स्थित्वा प्रभोर्लला
टं पश्यति न तु कार्येषु पतिष्ठत इत्यर्थः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्योऽसंश्रयः इत्यमरः कौ कुटिको भिक्षुरिति सन्व्यासो हि यादृविशेषे यथेया प्रदेशयर्थे त
मेव च सुः संयम्य गच्छतीति भावः माहें गिक इति मृगं गवादने प्रकृते लक्षणं मुख्या र्थे वृते स्वनभिधानान्न धानुष्क इति इगः षडिति षः परश्वधाट्टञ्च चाट्ट
कृदयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः आस्तिक इति अस्तिनास्ति शब्दौ निपातौ यद्वा बचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात् नास्तीति निपातारव्या त समुदा
याच्च प्रत्ययः दिष्टमित्यादिदैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः नालं वते दैष्टिकतान्निषीदति यौरुषे इति माघः यत्तु प्राचोक्तम् प्रमाणानुगामतिर्दिष्टासाऽस्यास्तीति दैष्टिक इति मन्त्र
आकारविरोधात् दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे स्त्रीत्वस्येति तार्थपरत्वे च मानाभावात् किंच सास्यास्तीति विग्रहोप्ययुक्तः न ह्यस्त्यर्थेऽप्यप्रत्ययः स्मर्यते न वा आस्तिक इत्यत्रे वास्त
र्थस्य प्रकृत्यर्थतया पीह प्रवेश इत्यास्ता तावत् हितं भक्षाः अस्येति प्रकृतमपि चतुर्थ्या विपरिणाम्यते हितयोगात् यद्वा तदस्मादतीह अपकृष्टव्यम् प्रकृति।
अतदीय भक्षणो लाक्षणिकीत्या शयेनाह अपृषभक्षणं हितमस्मै इति आराण इकार उच्चारणार्थः टोडी वर्थः यवागूरूस्त्रिका आराण विलेयी तरला चसेत्यमरः आवसथा
तष्टल वसतीत्यर्थे आवसं त्यस्मिन्निति आवसथः उपसर्गे वसेरित्यथ प्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीदसूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इहयेषां षकारः साहितीक इति
संभाव्यते तेषामेव गणने कृते ष्टनादेः वित्त्वमनार्थमिति भ्रमः स्यात् अतो वार्तिककारः सर्वानेव पर्येजीगणात् ठको वधिसमाप्तः युग्य इति युगं रथागं तद्वहतीत्यर्थः
प्रासंग इति प्रासज्यतेऽसाविति कर्मणि घञ् धुरेण्यट्टकौ इह धुरे ढक्केत्येवो वितम् खः सर्वधुरात् शब्दस्वरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः वंधुनिवहृत्रीहाविति वत् स

राम.
२२

धुरामिति सर्वाधूः सर्वधुरा पूर्वकालैकेति समासः ऋक्प्रूरिति समासतः परवह्विगमिति त्रौत्वं टाप् एकधुरीण इति चकारेण स्वस्यानुकर्षेण सामर्थ्यात्पक्षेऽव-
राम् अन्यथा हि चकारं विनैव प्राकारणिकस्य पतोलुग्विधीयते जनीवधूरिति जायतेऽसांगर्भ इति जनिघसिभ्यामिण जनिवध्योश्चेति नृद्विः कृदिकार इति ।
उत्पन्नयेति जा मत्तुर्वयस्येत्याहुः साहिवधूंजामातुः समीपं प्रापयति कालिदासस्तु वध्वानवाहेष्वपि प्रायुक्तं यातेति जन्यानवदत् कुमारीति पद्यात्तपय-
स्यतदर्थे इति पद्मवः अधनुष्ठाकिम् चौरं विधत्ति संभाव्यते हि चौरव्यधने धनुषः करणात् यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति वशं मत्तः वशं न व-
शः इच्छा वशिणो ह्यसंख्यानमित्यपि मूलमस्यावर्हि प्रथमांता दर्हिस्तु पाधिका न्मूलशब्दाद्यत्स्यात् मूल्यामुद्गा इति मूलोत्पत्तये विना संग्रहीतुमशक्वाः मध्य-
तो लवने क्रियमाणो कोशस्थो अपियस्या भवस्थायं पते पुस्ता भवस्थं प्राप्ताः सुष्टुष्का इति यावत् यप्रस्य इति तेन धेनु ष्याशब्दोत्पत्तौ ततः यति तु तित्स्वरः स्यादिति भा-
वः संज्ञायामिति ऋगाप्रस्येण यया धेनुर्देह नार्थं मुत्तमार्गा यदे यते तस्याः संज्ञेयम् नौवयो धर्मः अष्टभ्यो यथा संख्यमष्ट स्वर्थेषु यत्स्यात् इह तार्यादियोगे यथा सं-
भवं करणो कर्तारि हेतौ तु स्वार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थोऽत्र भ्यते मूलेनानाम्यमिति मूलं नाम पय दीना मुत्यस्यैव गिभिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन स्व-
स्मादतिरिक्तं लाभार्थं द्रव्यं आत्मानं प्रति शेषी क्रियते आइ पूर्वस्य तु न मतेरभिभवोर्थः तस्मात्सोरदुपधादिति यति प्राप्तेऽतएव निपातनात् रायत् आनाम्यं अभि-
भवनौषम् आत्मानं प्रति शेषी कर्तव्यं स चला भागव्यो भाग एव लोके तु यावद्वा द्रव्येण यदादिकं विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः एवं च लाभान्नेव्युत्पादि-
तस्य मूल्यशब्दस्य तद्दृष्टिते संघाते निरूढलक्षणा बोध्यासीतयेति सोत्पद्मला प्रज्ञे न संमितं संगतं निम्नोन्नतादिरहितं कृतं समीकृतमिति यावत् तुलया समितमिति
समितं परिच्छिन्नं रूढिश्चैयं संज्ञायामित्यधिकारात् अतएव सदृशमाने प्रयुज्यते मितुलाया माग्रहः अतएव च वयसांतुल्यः शत्रुस्त्रिन स्निग्धो वयस्यः सव-
याइत्यमरः पथ्यमिति शास्त्रोपास्यथोऽनपेतमित्यर्थः संज्ञाधिकारान्नेह पथोऽनपेतश्चौरः मार्गोऽनपेत इत्यर्थः इच्छ्याकृतमिति कृदिसंवरणो इति चुरादिः इच्छ्या-
मपि वर्तते ततोऽत्रिइच्छापथोऽनपेतमित्यर्थः स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छेत्यादौ असुनितुसांतः सोत्रप्रकृतिः यद्यपि वेदे त्रिष्टुक्दिषु चायमस्ति तथापीह न गृह्यते संज्ञा-
धिकारात् तत्र निर्माणो इच्छ्यायः करणात् सामर्थ्यात्तृतीयोऽन्तादिति लभ्यते इति भावः हृदयस्य कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्विप्रकृतिभागे तु वचनसाम-

म. सु.
२३

र्थादेव एवमन्यत्रापि बोध्यम् न तस्य जल्य इति जल्यशब्दो भावसाधनः कर्तारिष्ये ह्यलस्य कर्षे इति कर्षणं कर्षः कर्मणि षष्ठीकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तारि
 वारथसीताह लेभ्य इति तदंतु द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्ता तत्र हितस्मै हितमित्यनेन भाव्यं अग्र इति यत्तु प्राचा अग्रे
 भवः अग्रः अग्रियः अग्रोपः इति रूपत्रयमिहोक्तं तन्न अग्रायत् च छौ वेति सूत्रद्वयस्य छंदोविषयत्वात् तद्विभवे छंदोस्यधिकारे पठ्यते छंदोधिकारश्चापीदं
 मात्रेः इति सिद्धांतलोके तु भवार्थे अग्रिमइत्येव भवति प्रतिजनमितिः जनोजनः इति प्रतिजनं यथार्थं यदव्ययमिति बोध्याया मव्ययीभावः प्रतिजनः इदं युग संयु
 ग पापकुल परस्यकुल असुष्यकुल सर्वजन विश्वजन पंचजन परस्यासुष्येति षष्ठीनिपातनादलुकु गुडादिभ्यश्च गुडकुल्लाषः सक्तु अपूप मांस आदन
 इक्षु वेणु संघातः प्रवासु निवास चतुर्वसनं वसतिरिति वसेत्यतिप्रत्ययः स्वस्यपतिः स्वपतिराख्यातस्मिन् साधुस्वापतेयं सभापायः यतितु तित्स्वरः स्यात् कर्तुर्भव
 ल्युक्थ्य इति वत् यतो नाव इति तु न यदुत्पत्तिवैलायां द्वक्थ्यपदं तस्य आदिरूपात् स्यात् इति व्याख्यानात् एतच्च वेदभाष्ये स्पष्टं यथा श्रुतव्याख्याने तु आद्युदात्तः स्या
 तन्नमः शष्प्या पचफे न्यायचे स्यादिवत् इह पक्षद्वये उवथ्यफे न्यादीनां परस्परविसंवादे पिच्छंदसत्त्वेन निर्वाहो बोध्यः समानतीर्थे वासी निपातनाणिनिः प्रहादेरु कृतिग
 रात्वाद्वा सतीर्थ्य इति तीर्थे य इति समानस्य सभावः तस्यनेनेति तीर्थं मृतरते स्थक तीर्थं शास्त्रध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु योनौ जलावतारे चेति विश्वः इह ल्व
 ध्यापकवाचिन एव ग्रहणां शपितस्थित इति शौधातुर्हि स्थितौ दृष्टः जलाशयं कुशेशयमिति यथा समानोदरमिति पूर्वोपरेत्यादिना तस्य रूषः ततो यत् तित्स्वर
 पवादश्चोकारस्योदात्तः सोदराद्यः शोचोदात्त इति नानुवर्तते विभाषोदर इति सभावः तत्र तीर्थे ये इत्य तोय इत्यनुवर्तते साचविषयसंप्रमो तेन सोदर इत्यस्मा
 द्य प्रत्ययस्वरः कथं तर्हि अयं थानं तु गच्छंते सोदरोपि विमुंचतीति मुरारिः उच्यते सहसमानं उदरं यस्येति बोपसर्जनस्येति स भावः अतएव यत्र भ्रातासं होदर इ
 त्यपिसिद्धं इति प्राग्वितीयाः समाप्ताश्च वातुर्थिकाः अथ पांचमिकाः प्राक्क्रीताश्चः इत्यतः प्रागिति अर्थोऽत्रावधित्वेन गृह्यते न तु प्रत्ययः प्रकृतिवर्तते प्राक्
 क्रीताद्येऽर्थोऽस्त्वस्योपस्थानं अथ चिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति यथामासासर इति कालः प्रतीयते ग्रामासूर्व इति देशः एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादि हि
 तोयदादिः छंवाधते अथथा यच्छयोः सन्निधानाविशेषात् व्यतव्यानीयरा मिव पर्यायः स्यात् ननु यदादिविषये छोनभविष्यति विभाषाहविरपूयादिभ्य इति

राम.
२३

विभाषाग्रहणास्त्रिंशदिति चेत् सत्यम् एव सति अवधिग्रहणं मास्तु इत्येवास्तस्य प्रतिपत्त्यर्थे तदिति चेत् हि अर्थप्रवावधित्वेन निर्देशमुचितः अन्य
थाभक्षितेऽपिलशुनेन शांतो व्याधिरिति न्यायः आपद्यतेति दिक् गवाद्यतर्गासूत्रायाह नाभिनभं चेति नाभि शब्दे यत्प्रत्ययं लभते न भादेशं चेत् सर्थः नभ्योऽसु
ति रथांगं सच्छिद्रं नाभिः तदनुप्रविष्टः कष्टविशेषोऽसः स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः अजने तैलाभ्यंगः तदपि स्नेहत्वात्ताभये हितं रथेति शरीरवयवे तु परेण
वाधानेति भवः शुन्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थं त्वान्नस्तद्धित इति रिलोपो न ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः संप्रसारणादौ कृते अनूपाभा
वात् दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्याद्विलोपो मा भूत् पक्षांतरे तु तैव गतिः न इति चेत् मश्चेति सुवचं ऊधन्य इति ये चेति प्रकृतिभावः विभाषा हविरपूयादिभ्यः ह
विर्विशेषाणामिह ग्रहणं न तु स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठान् ननु विपरीतमेव किन्न स्यात् गवादिषु विशेषाणां ग्रहणं इह तु स्वरूपस्येति चेत् मैवं असंजातविरोधित्वे
न तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्यायत्वात् अपूपतराडुलपथुकसुसलः सुवर्गाः करक कर्णवेष्टक इत्यादीन् क्रम्यपठ्यते अन्विकारेभ्यश्चेति अस्यार्थः अन्नवि
कारः अन्नप्रकारः अदनीपविशेषाः तेभ्यो यद्वा स्यात् अदनीयाः अदनीयाः एवं च अपूयादीनां केषांचित्साहः प्रपंचार्थः हविरपूयादिभ्यो विभाषाया उ
गवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन चरव्यास्त राडुलाः सक्तव्याः धानाः चरुर्नाम हविरिति काशिका स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्र ये हविषि उपचारहृतिरि
तिकैयटहरदतादयः च यपोदं त्रिचर्चवधिकरणाविरुद्धं तत्रादित्यश्चरुस्वीत्युपक्रम्य अदिति मोदनेनेति वाक्यशेषप्रवणात् चरुशब्दोदने शक्तः लोके
स्थालीमोपचारिक इति सिद्धाति तत्वात् तथापि कैयटादीनामयमाशयः लोके स्थाल्यां प्रयोगस्तावत् सर्वसम्मतः तथा च स्थाल्यामेव शक्तिरस्तु तदनुगुणेन
नब्रह्मसाक्षात्कतो चित्ता लोके गृहीतशक्तिकशब्दे वेदेपि बोधक इति स्वीकारितं च लोकप्रसिद्धार्थसमन्वयेन वृत्त्यंतरेण प्रतिपादिते सति शक्त्यनंतरं
तत्र न कल्पनीयं तथा सती ककुलक्षणाभवेदिति नाभ्यमिति नाभिनभं चेति न भादेशस्तु न भवति तस्य गवादिद्यतासन्नियोगशिशुत्वेन रथनाभावे वप्रवृ
त्तेः खलपेव अत्र वृषशब्दोक्तं गवांतो गृह्यते न तु नकारांतः अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वेव निर्देशेत् आत्मनि च जनेति वत् वृषाय हितं वृषम
ब्रह्मण्यमिति ब्रह्म नशब्दोऽप्यपि राप्य्यायः इह वृषशब्दात् ब्रह्मण्यशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति कोऽपि अनभिधानानेसाकारः रथेति रथाय हिता गवादिषु पा

म.सु.
२४.

शोनांगोक्तः हितार्थे एव यथाप्यात् अर्थोतरेमाभूदिति अजाविभ्यांथ्यन् अजशब्दः पुस्त्रिगुण्यात् अतएवद्वंद्वेद्योस्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं वाधित्वा अजा।
यदंतमिअजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीलिङ्गादपिथ्यन् तसिलादिष्विति पुंवद्भावः तत्रथ्यन्ः परिगणानात् कर्मधारयदेवेति ।
आख्यानमत्रशरणविश्वमिथमिति विश्वस्यजनः सर्वसाधारणोवेष्यादिः विश्वोजनोः स्येतिविग्रहेपिसगवान्यपदार्थः तस्मैहितमित्यर्थः पंचजनादिति
कारपंचमाः चत्वारोवर्णाः पंचजनाः दिक्षसंख्येसज्ञायामितिसमासः एतस्मिन्निवार्तिकत्रितयमपिकर्मधारयविषयमेव तेनषष्ठीसमासात् बहुव्रीहेश्च
एवपंचजनीयः सर्वजनादिति पूर्वकालैकेतितत्पुरुषः सर्वजानीनइति साध्वर्थेप्रतिजनादिभ्यः खञितिखञितुसार्वजनीनवैश्वजनीनौयुसादितौ हितार्थेत्वरव
वनतुस्वञ् मातृभोगेणइतिमातृभोगः शरीरंतस्मैहितः यद्यपिअमरेणभोगः सुखेल्पादिभूता वहेश्चफलाकाययोरित्युक्तम् तथापिअहेरितिप्रयोगवाहु
ल्याभिप्रायम् शक्तिस्तुशरीरमात्रेइत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यांतु औत्सर्गिकश्च एवमात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यांतु अनभिधानाच्छोनकिंतुराज्ञेहितमाचा
र्यायहितमितिवाक्यमैवेत्याकरः सर्वादिति अनुकरणत्वात्तर्चनामकार्याभावः मारावीनमिति अपत्येकुत्तितेसूढेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्यचमूर्द्धन्य
त्वेनसिध्यतिमारावः इत्यपत्याधिकारेवार्तिकम् एतच्च एतत्सूत्रनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमितिबोध्यम् चतुर्थ्येतादिति एतच्चसामर्थ्यात्प्रभृते विकृत्या
र्यायां हि प्रकृतौ प्रत्ययउच्यते तच्चतस्यास्तार्थ्येचतुर्थ्येव गम्यते यद्वातस्माइत्यनुवर्तते छादिषेयागोति यदातुचर्मविकारश्चद्विस्तदापरत्वाच्चर्मणोः अइत्यञ्
प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेनढञेवेष्यते छादिषेयंचर्म आहच यत्प्रावजः पूर्वविप्रतिषिद्धञ्चेति एवंचनिरवकाशत्वेसत्येवप्रतिपदविधित्वंबलोपस्त्वैप्र
योजकं नतुसावकाशत्वेइतिमुनिसम्मतेलक्ष्यतेतेनस्वंपितृकाकानीत्येवपुक्तंपरत्वान्मुप्रवृत्तेः प्रतिपदोक्तत्वाद्दोषमाश्रित्यस्वांपितृकाकानीति मत्तंतुदुर्बलमिति
दिक् चर्मणोञ् चर्मणइतिषष्ठीनतुपंचमीतथाहिसतिचर्मशब्दात् चर्मार्थायांप्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणोद्वीपीत्यादौ तदाह चर्मणोयाविकृतिरिति वाधे
इति वृधिविभ्यांरन्इतिरन्प्रत्ययेवध्रंशब्दप्राद्युदातः चर्मवाचीतस्यविकारइत्यण् ङिङ्ङुतिद्वीप्वार्ध्रीरञ्जुः वङ्गीतितुवधेरौणादिकेष्टनिनङ्गीवङ्गीवस्त्रास्या
दिस्यमरः चंचाः पश्यवङ्ङिकाः पश्येतिभाष्यं प्रनुवोचंवाध्यश्चस्यनामेतिवेदेप्रयोगः तत्रअवग्रहकालेह्रस्वस्तुज्यायोरितिबोध्यः तदस्यस्यादिति संभावेनेलिङ्

राम.
२४

इष्टकानां बहुत्वेन संभाव्यत एतत् प्राकारः आसास्यादिति देशस्य च गुरो न संभाव्यते प्राकारोऽस्मिन् स्यादिति इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं किं
तु योग्यता मात्रम् तेन पूर्वस्यायमविषयः मनुष्यविषयसकृत्तद्गुरो न सिद्धे हि सक्तुद्धोपादानं स्यष्टार्थम् कृपतोः पूर्णो वधिः प्राग्वतेषु ज्ठज्ठसेववक्तव्ये
प्राग्वतेरिति वचनमध्ये योऽधिकारवान् अपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमार्दिः तेन विच्छेदे पिठजेव यथा स्यादित्येवमर्थे तेन पास्य
णानुरापणो स्यादौठञ्जलभ्यते नन्वेवं पाणयणादिसूत्र एव ठञ्निर्दिश्यतामिति चेन्न उतरसूत्रे येषां पर्युदासः तेभ्यः क्रीता यथेठज्ठइष्टत्वात् तस्य च प्रकृतसूत्रं विना अ
लाभात् तेन गौपुच्छिकः साप्रतिकः इत्यादौ ठञ्जर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं यत्तु प्राचातेन क्रीतं तृतीयं ता क्रीतार्थे ठकृत्वात् सप्रत्या क्रीतः साप्रतिकः इत्युक्तं तत्र अ
गोपुच्छेत्यादि पर्युदासेन ठकोऽसंगतत्वात् तेन क्रीतमिति सूत्रस्य त्रयोदश प्रत्ययानधिकृतसकृत्स्य ठङ् मात्रपरत्वेन व्याख्याया असंगतत्वाच्च प्रदपिव्याचस
ते अतः परमार्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणानुगुणस्य धिकृत्या हीयान्दर्शयति तेन क्रीतं संतत्वान्नायं कनादेर्विषय इत्युदाहसति सप्रत्ये स्यादीति अत्रेदं वक्तव्यं तेन
क्रीतमित्यस्य ठञ्जदित्रयोदशसाधारणतया हीयान्दर्शयतीत्यवतारिका तावदसंगता अनन्यार्थस्य प्रथमे पस्थितस्य च प्राग्वतेषु जित्येतस्योपेक्षानहेतया प्रा
ग्वतीभ्यानि स्यस्य वक्तुमुचितत्वात् किंच कनादेरित्यादिशब्दोऽनुचितः संतत्वस्य कनविधावेव पर्युदासप्रयोजकत्वात् आदिशब्दप्राह्यस्य दुर्वचत्वादिति दिक् य
द्यत्र प्रत्ययोऽबधित्वेन गृहीतस्तथापि अर्थे च बोधितेन प्रतिप्रकृति तेनापवादविषये न भवति अत्र च ज्ञायकं शूर्योदजन्मतरस्यामिति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणा
त्तद्वर्तते न तद्वर्तते अर्हतीति तिस्रस्तस्य एकदेशः शवंतोऽत्रावुक्रियते न तु ते दूर्हमिति सूत्रांतर्गतं अजंतमिति भावः अत्र च व्याख्यानमेव शरणा मिति हरदत्तः अ
त्र श्लोकावर्तिकम् ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयास स्तुप्रमाणं स्यात्संख्यावाद्या तु सर्वतः अस्यार्थः द्रव्यांतरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दा
च्चैनयाषाणादिना तुलाद्वारापितेन येन सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदूर्ध्वोपर्यादूर्ध्वमानमिति शब्देन विवक्षितं तदुन्मानं आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन
काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिपरिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादिपरिःसर्वतोभावे आयासोर्ध्वसयेन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तरिगवस्थितस्य वस्तुनः यथा वस्तु
देहस्तादिः क्वचिद्दूर्ध्वधरदिगवस्थितस्य यथा हास्तिनमुदकं ऊरुद्वयसमुदकमिति संख्यातु उन्मानपरिमाणं प्रमाणोभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यः त्रिभ्यो वहिर्भू

म. सु.
२५

ता एकत्व द्वित्वादिबोधेति इह संख्या परिमाणयोरेव प्रकृतत्वेपि उन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसंगात्कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः निष्क-परा-पाद-मा-
 ष-वा-इत्या षष्ठि-इति सप्रतिष्ठादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्ठिशब्द-संख्यावाचीताभ्यां ठजिप्राप्तेवचनं इतरेषां तु पंचानां उन्मानवचनतया पूर्वं
 सूत्रेणैव किं समासप्रतिषेधार्थवचनं अन्येत्वाहुः पूर्वसूत्रेय रिच्छेदकं मात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वेभ्यश्च ज्ञेयव्यपवादः परिमाणं तु सर्वतइ
 ति भेदं दृश्यं स्यादनेतु परिमाणपरिमाणभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावुपयेष्यते इति एतच्च पदसंज्ञयोः स्पष्टं सुगव्यमिति उगवादिभ्यो यत् यवापूष्यमिति वि।
 भाषाह विरपूपादिभ्य इति यत् न्यासकारत्वाह अन्विकारत्वादेव सिद्धेऽप्युपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदंतविधिर्नेति तद्वृत्तिविरोधाद्दुपेक्ष्यमिति भावः इ
 त्कृद्मिति संख्यापूर्वशदानामिति किं इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति द्विशूर्यमिति द्वाभ्यां शूर्योभ्यां क्रीतमिति तद्विदितार्थे द्विगुः नतावदेवालुगता प्रकृति
 रिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्योदजन्मतरस्यामिति अत्र ज्ञेयवा अर्धपूर्वेतिलुकु द्विशौर्यिकमिति ठजो द्विगुं प्रतिनिमित्तत्वाभावात्तु गभावः परिमाणान्तरस्ये
 ल्युत्तरपदवृद्धिः शताच्च उत्तरसूत्रेण प्राप्स्यकनोपवादः स्यंतशदंताया इति स्यंतसहिताशदंतेति उत्तरपदलोपी समासः पंचक इति लौकिक्याः संख्याया उदाह
 रणं बहुक इति पारिभाषिक्याः चात्वारिंशत्क इति इत्सु सुक्तात्तात् अर्थवतस्मिंशब्दस्य ग्रहणादुस्य वयवस्यति शब्दस्य पर्युदासोभ कतिकः वतोरि इवतोरि
 ति पंचमी साचकनिति प्रथमायाः षष्ठोकल्पयतीत्याह वत्वंतात्कन इति अर्द्धक इति अर्द्धशब्दः कार्थोपणास्यार्द्धरूढ इति भगवदपेक्षया असामर्थ्यं नश
 क्यं यदा प्रकरणादिवशेन भागि विशेषे विज्ञाते सति नास्य सामर्थ्यं शूर्यात् ठजोपवादः शूर्यशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् शतमानठजठकनामिति शतमा
 नं परिमाणं ततश्च प्राप्त्रः विंशत्या क्रीते विंशतिकं संज्ञाशब्दोपसंज्ञायां हि विश- शतित्तिंशद्ग्रामिति दुनू स्यात् संज्ञाचपदि परिमाणस्य तदाठजप्राप्त्रः अथा
 थोतरस्य तर्हि ठकू प्राप्त्रः वसनशब्दात्तु ठगेव सहस्रसंख्या ततः संख्याया अतिशदंताया इति कआप्र इति विवेकः अर्धपूर्व अर्ध्या रूढमर्द्धयस्मिन्तत अर्धपूर्वप्रादिभ्यो
 धातुजस्यति साधुः अर्धपूर्वच द्विगुश्चेति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं अर्धपूर्वो द्विगोश्च परस्येति अनेन सूत्रे द्विगोरिति पंचमी लुक्त्वं भवति एतच्च वृत्तिका
 रीत्या व्याख्यातं अत्र वार्तिकम् द्विगोर्लुकितन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्विदितस्य लुगिति वक्तव्यम् द्वाभ्यां शूर्योभ्यां क्रीतं द्विशूर्ये द्विशूर्येणो क्रीतं द्वि

राम.
२५

शौर्यिकमित्यत्र पूर्वोदाहृते द्वितोयस्य माभूत् तथा अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि पत्रतद्वितार्थद्विगुनासहार्थेन भिद्यते तत्र सतद्वितोयस्य निमित्तं
न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यं द्वयोः श्रृषयोः समाहारो द्विश्रृषोतया क्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विश्रृषमित्येव यथा स्यात् वक्तव्यं तत्तद्विगोरिति षष्ठी मा
श्रिसद्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितद्वितिव्याख्येयं द्विश्रृषो क्रीतमित्यत्र तु अनभिधानात्प्रत्ययेनेति भाष्यारूढः पंथाः पांचकलापिकमिति एवं पांचलोहितिकमपि वो
ध्यं पांचकलापाः परिमाणमस्य पांचलोहित्योगुंजाः परिमाणमस्येति विग्रह्यतद्वितार्थेति समासः तदस्य परिमाणमिति षष्ठं भस्यादेतद्वितइति पुंवद्भावात् लो
हिनी शब्दस्येकारनकारयोर्निवृत्तिः परिमाणविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययात्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृतावर्णितं सूत्राशयमनु
रुध्योदाहृतं भाष्यवार्तिकपोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथा हि द्विगुविशेषणा मसंज्ञाग्रहणं पांचकलापपांचलोहितशब्दे च द्विगुकृततद्वितलुकावे
वसंज्ञेयत्कताभ्यामुत्पद्यते ष्कसश्रूयतएवेति स्यादेतत् अर्धशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गणयते एको धर्द्धे द्वविति अतएवाधर्द्धमिति कन् अर्धर्द्धकं स
मिति तद्वितार्थे द्विसुश्रूय भवति तत्किमर्धशब्दो ग्रहणेनेति चेत् सत्यं ज्ञापनार्थमिदं संख्याकार्यं किंचिदस्यनेति तेन कन् समासोत्तरपदद्विभ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा
अर्धर्द्धकरोतिनेह कृत्वसुच्यः स कृत्फलांतां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एव मुच्यते विभाषा अर्धर्द्धसहस्रमिति शतमानविंशति
केति विहितस्या गोलुकु तदभावे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्तरपदद्विः इदानीमेव द्युक्तम् अर्धशब्दः संख्यावाचीति द्वित्रिपूर्वोन्निष्कात् अर्धर्द्धपु
र्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह संवध्यते द्विगोरिति तु संवध्य तएव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणा म् अन्यथा अर्धपूर्वोत्तद्वित्रिपूर्वी
च निष्कसदिति समुच्चयः स्यात् द्विनैष्किकमिति प्राग्गते षष्ठं मतां तरे तु षष्ठं परिमाणोत्तस्येत्तरपदद्विः विंशतिकात्तवः शतमानविंशतिके स्यात् प्राप्ते तस्य च लु
कि प्राप्ते खोविधीयते खार्याः तदस्य परिमाणमिति षष्ठं प्राप्ते तस्य लुकि ईकन् विधीयते प्राण्यंगेति यादस्य पदा ज्यातिगोपहते ष्वित्यत्र तावत्प्राण्यंगस्यैव पाद
स्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गते वचनैः संबन्धसंभवात् यद्यती सादावपि तस्यैव अनुवृत्तिरिति भावः इह तु परा माषाभ्यां साहचर्यात् परिमाणवाचिनो ग्रहणम्
शाणाद्वा पक्षे षष्ठं जिति यद्यपि शाणा उत्मानं तथाप्याहीदित्यत्र परिमाणग्रहणेन योगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यतइति वादिनां मते अस्यापि पशुदासादिति

भावः मुख्यमते तु षोडशो वयोऽध्याः शान्तादिति सूत्रे शताच्चैति वक्तव्यम् पूर्वेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थे अर्धदशत्यम् अर्धदशतं पंचशतं पंचशतं यदभावे संख्यालक्षणा
 एकनोलुक् शताच्चठम्यताविति तु न भवति तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तितत्वात् द्विनिपूर्वादावर्तिकमिदम् एतच्छतासूत्रेषु प्रक्षिप्तम् शाण्डिल्येति शतग्रह
 णात्तत्रैव संवध्यते व्याख्यानात् अत्र च भाष्यप्रमाणमिति भावः यत्तु न्यासकृते कृतशतशान्ताभ्यां वेति सूत्रपितव्ये परापादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्य दे
 फले षडशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोपि शान्ताद्वेत्तत्रैव संवध्यते तदुत्तरसूत्रे तु संवध्यते तेनानेति तदेतत्सामर्थ्यवर्णनं अशिव धायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रम
 प्रयुक्तमित्यास्ता तावत् त्रैरूप्यमिति अणिसकं पति द्वितीयं षोडशो लुकि तृतीयं तेन क्रीतं तृतीयं तात्कृयणा कर्मणि वाच्ये षडशदयस्त्वयोदशप्रत्यया यथा यथं
 सुः ननु देवदत्तेन क्रीतं पणिक्रीतं संतोषेण क्रीतमित्यादाविति प्रसंग इति चेत् सत्यम् करणोत्तरीयैवेह समर्थविभक्तिः सापि मुख्यद्रव्यसमर्थकात्त्वाद्वा दुस्य
 नानत्वन्यापि अन्यत्र हि अनभिधानान्तरप्रत्ययः एतच्च तद्धिता इति महासंज्ञाकरणाद्भवति तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानात् पुत्राच्छचकथं पुत्रीयः क्र
 तुरिति नाहं क्रतुः संयोगो नाप्युत्थात इति चेत् मैवं संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हि येन यागादिकरणेन पुरुषाः फलेन संयुज्यन्ते स्यागादिरपि संयोगः न केवलसंब
 धस्यैत्याग्रह इति हरदत्तः तस्यैश्वरः तत्र विदित इति च योगविभागो यथा संख्यनिगसार्थः उत्तरार्थश्च तस्य वापः तस्यैति वा पापेक्षया कर्मणि पक्षे न कर्तृरिति
 न देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादीनां तदस्मिन् शुल्कग्रहणं प्रयं वार्थं तस्याप्याय विशेषत्वात् तथा च शौल्कशालिकः इत्यत्र षडशान्तास्थानेभ्य इति षडभवति अर्द्धि
 क इति अर्द्धाच्चैति वक्तव्यमिति ठाप्रः सति च तस्मिन् ईदृश्यात् इष्यते तु टाप् रूपकस्येति रूपकं कार्षीपणाम् रूढ इति तथा च भागवदपेक्षत्वेन सामर्थ्येनोद्भाव
 नोपमिति भावः व्याख्यातरमिति अत्र पक्षे भारभूतार्थमिधायित्वा षडशादयो भारशब्देनोच्यते प्रत्येकसंबंधविवक्षया सूत्रे एकवचनं वस्तुद्रव्याभ्यां वस्तुमूल्यसं
 भवत्य आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणास्य यदनाधिकं तदुपसर्जनधारणं संभवते रर्थः अतः सकर्मकत्वात्तदिसनुवृत्त्या लभ्यमाना द्वितीया समर्थविभक्तिर्नैविरु
 द्धते तदोह स्वस्मिन्नित्यादि सूत्रेऽवहरतीत्यत्र षष्ठ्युपसर्गस्तद्व्याचष्टे उपसंहरतीति तस्य चतीति पचति प्रहणं संभवत्यवहरति निवृत्त्यर्थे द्रोणपरिमिते त्रीत्या
 दो द्रोणशब्दः आढकाचित पक्षे षडिति न तु षड् आढकादीनां परिमाणत्वात् द्विगोष्ठं षडिति छेदः तदाहा धित्वादिति अपरिमाणोति तस्मिन् सूत्रे आवित्तशब्दस्य सा

सादुपादानादितिभावः तदस्यपरिमाणं इहपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतो मानमेव उतरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणत् यच्चिर्जावितपरि
माणमस्यषाष्टिकः पंचदशमंत्रा इति साम्ना सुवीत एकं साम ऋचे क्रियते इति हि श्रुतिः तत्र ऋचस्य पंचकृत्व आष्टस्यापंचदशमंत्रा इति सप्रदशे सोमे अंस्यायाः सप्रकृत्व
आष्टतिः एकविंशे ऋचस्य उक्तरामेकविंशेति लोपार्थं त्रयस्त्रिंशदौ रिलोपार्थं च पंक्तिविंशति पचशब्दस्य रिलोपः तिप्रत्ययः चोः कुरिति कुत्वम् रूढिशब्दा इति तथा।
चात्रनावयवार्थः भिन्निवेष्टव्यम् पंक्तिशब्दो हिनानार्थः अस्ति छंदो विशेषेयस्य पंचाक्षराः पंचपादः अस्ति चक्रमसु निवेशे ब्राह्मणस्य पंक्तिरिति अस्ति दशसंख्या
यो कृतवान् पंक्तिरथो विलेख्ययदिति दशार्थ इत्यर्थः द्वयोर्देशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च द्वैदशतौ परिमाणमस्य विंशतिः त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः
शच प्रत्ययः चतुर्णां दशतां चत्वारिभावः पंचानां दशतां पंचाभावः एभ्यः त्रिभ्यः अस्त्रत्ययः षसां दशतां षषतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च सप्तानां दशतां सप्तभावः
अष्टानां दशतां मशीनानां दशतां नवभावः एभ्यस्तिश्च मस्ययः दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्यय इति दिक् पंचदशतौ पश इति संख्याया इति कृत् त्रिंशच्चत्वारिंशतोरिति पंच
मर्थे षष्ठी द्विवचनं चत्वारिंशत इति सूत्रपाठे तु समाहारद्वंद्वस्य च म्येकवचनं अत्र ब्राह्मणो संज्ञायामिति षष्ठी समासेन निर्देशुमुचिते एवं हि ब्राह्मणस्य चैत्संज्ञे
ति स्फुटी भविष्यति अन्यथा तु यस्य कस्यचित् संज्ञायाम् ब्राह्मणस्य च प्रयोगे इति संभाव्येत मंत्रे भाषायां च उ एन स्यात् इष्यते तु सः तस्मादिष्टानुरोधेन व्याख्येयं छे।
दादि इह नित्यमहसंभाष्ये प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मास्तु इति तदाशयः दंडादि पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तते तदाहयस्यादिति केचिन्नुदरादिभ्यो य इति सूत्रं पठति तदा
ष्विते धादुपे स्यमिति हरदत्तमाधवादयः तथाहि य द्वि धौ हनो वावधः तद्वितो वेत्युक्तं यदि चेहय द्विधीयते तदैतदुपपद्यते कप्याद्युदात्तत्वं यत्पितद्धिते य तोना
वदंसादिदात्तत्वमेवेति यद्वित्वत्रयोविधीयेत तदा स्वरो भिद्येत यत्तु प्रमाणां तोप्ये सने इभवधमेधशब्दाः दंडादयः ते च छंदसिपद्विन्निस्या युदात्तादृशंते इभ्यान्नग
जन्वान्यति तस्मादपि वधं प्रपन्नं प्रतिप्रयच्छति अप्यो मध्यं यज्ञियमित्यादीति तन्न दंडादिभ्यो यविधाने पितस्य भाषायां चरितार्थं तथा छंदसिचे सुतरसूत्रेण वाच्य
स्यमाप्यत्वात् तेन हि प्रातिपदिकमात्रात् छंदस्य हेतौ तस्यै यद्विधीयते यप्रत्ययं वदद्विपिच्छंदसिचे तिसूत्रे मंडूकपुराणत एव विधेयत्वादिति दिक् कडंकरदक्षिणा
छच कडंगरेति पाठस्तु हरदत्तमाधवादिविरोधादुपे स्यः स्थालीविलात् छयतामनुवर्तते पाकयोग्या इति त्रिः फलीकृता इति यावत् यज्ञं ऋत्विजमर्हतीति अर्थी स।

मर्थोविद्वान्शास्त्रेणाप्युदस्तइत्यर्थः देशस्यानेवंविधत्वाद्दुपसंख्यानं यज्ञियोदेशइति यज्ञानुष्ठानेयोग्य इत्यर्थः आर्हीपाराणां ढगादीनां द्वादशानां पुराणां वधिः
 पाराणां आर्हीणां आदित-आरभ्य आंतादविक्रदेनवेदस्याध्ययनं पारायणं तच्च ग्रहशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनुत्यादात् तथा
 पितृभ्योऽप्ययइष्यते ननु गुरो विस्याकरः तद्दर्शयति पारायणिकभङ्गात् इति तौ पारायणिको यजमान इति इदमपि यजमान एवेष्यते अत्रिकृतुययपि पुरोडा
 शास्त्रेण निर्वर्तयति तथापि तत्रनेष्यते इति भावः विषयो भूतो र्थइति संदेग्धरितुप्रत्ययनेष्यतइति भावः तथा च ज्ञानप्रामाण्यं स्वतो न गृह्यते सांशयिकत्वादिति सं
 दिद्यमानस्य वृद्धाः प्रयुंजते यत्तु सांशयिकः संशयापन्नमात्रसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशयापन्नं मानसं यस्मिन् विषये इति व्याख्येयमिति भावः ।
 ततोऽभिर्गमनमिति अत्रयंचम्यं तात्प्रत्ययः पथोणानिसं अत्रनिस्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं उत्तरयथेन चकारात् गच्छतीति प्रत्ययार्थ आरुष्यते तदाह उत्तरप
 थेन गच्छतीति कालात् स्वरूपग्रहणमिहन भवति तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यस्य तसंयोरो द्वितीयानिर्देशात् मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणा
 च्चेतेन निर्देष्टं तेनेतिकरणे तृतीया चतुर्थ्यं तर्गतेनेन निर्देष्टं इत्यत्र तु कर्त्तरितृतीयेति विशेषः उभयत्राप्यंतर्भावित्वाय र्थादुक्तेः कर्मणि क्तः मासाद्वयसि खजो जि ।
 करणां स्वार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासो नाभार्यः द्विगोर्यपु पित्वादनुदात्तः तेन कालांते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोवतिष्ठते यवपीति अत्र च व्याख्यानं
 शरणां द्वेयन्धिकइति नन्वत्राजाहः सखिभ्यइति पस्त्वाद्वाभाव्यं नच महाविभाषयाटचो विकल्पः बृहतीजासंताः समासांताश्चेति नित्येषु परिगणानादत आ
 ह समासांतविधेरिति द्विवर्षोणो व्याधिरिति व्याधिशब्देन प्रत्ययार्थस्याचेतनतोक्ताचित्तवति हि निसंलुग्वस्यते परिजप्यइत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति
 महानाम्योनामेति तथा चाभाषितपुंस्त्वत्वात्पुंवद्भावोनेति भावः हरदत्तस्त्विति पौगिकोपंनतुरुद्धइति मन्यते अव्ययसंघातादिति वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि
 प्रत्ययइति भावः कालाद्यत् काल्यं शीतमिति प्रातः काले कल्पशब्दस्य युस्यसंतरं मृग्यं प्रकृष्टेठज प्रकृष्यते यमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः उन्नग्रहणां विस्पष्टार्थं अन्यथा अनंत
 रस्यपतौ नुवृत्तिराशंकेतदजः पूर्णो वधिः तेन तुल्यं क्रियाचेदिति तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणशब्दः तत्कर्त्तृकेऽध्ययने लक्षणया वर्त्तते ब्राह्मण
 कर्त्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः गुणतुल्येइति अक्रियया तुल्यइत्यर्थः अतएव महानसवादि वतेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रविज्ञावाक्ये वद्विमान् भवितुमर्हतीत्या ।

दि क्रियापदं प्रयुंजते रूढः अर्वाचीनासुम हानससदृशपर्वत इति व्याचक्षणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः ननु तद्रीत्यास्यन्तस्य तादृशवोधोऽप्यनुभवसिद्ध इति चेत् सस्य
 तादृशोऽर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मौ नतु बोधमपि तथा हि भेद्यभेदकसंबंधो पाधिभेदनियंत्रितं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधोनेह निवार्यते अमुस्यन्तस्य साधुभ्योऽप्यवोधा
 त तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योऽपि बोधाच्च कस्मात्किंबु ध्यते इति नियंत्रितं शक्यं किंतु किं विशेष्यके किं प्रकारके किं संसर्गके बोधे नुद्देश्ये किं साधु किं नेसेवशा
 स्वीयविचारविषयः उक्तं हि भगवता समानायामर्थो वगतौ शब्दे श्रापशब्दे श्रमभस्याभस्यादिवन्नियमः क्रियत इति तत्र तस्यैव द्रव्यगुणादितुल्यार्थ आ
 रंभः क्रियाचेदिति नानुवर्तते तदहं अहंशब्दः पचाद्यजंतः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्तासौ त्रिविभक्तिव्यस्य इत्येके अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठाः अनित्य
 त्वे लिङ्गमिदं तेन ध्ये रा मोद मुत्तमिति भेदिप्रयोगः समाहित इत्याहुः विधिप्रहतीति द्वितीयांता देवप्रत्यय इति स्फुरी कर्तुं तिङं तेन विग्रहः कथं तर्हित
 तो यथा वद्विहिता ध्वरायेति उच्यते यथा शब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः तथा त्वं यथा त्वमित्यादिषु त्वत्त्वादिदर्शनात् तथा च द्वितीयांतादर्हाये वतिः यो
 ग्यतामर्हति विधानमाख्याने चेत्यर्थो क्रियायोगोऽपि सुलभः तस्य भावत्वतलौ प्रकृतीति ननु यः कश्चिद्धर्मः षट्त्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभावात् गोर्भाव इति इ
 हगोशब्दोऽर्थपरः शब्दस्वरूपपरोवेति पक्षद्वयं आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते प्रकृतिजन्येत्यादि सूत्रप्रयोगोपाधिः द्वितीये जन्मा
 बोधप्रकारः प्रत्ययार्थः बोधः प्रकारमात्रं वा जन्यत्वं तु संसर्गः सर्वे चेदं सूत्रप्रदृशाभाष्यकैयटारूढमेव एवं स्थिते कृतद्वितसमासेषु एकार्थो भावाभ्यु
 पगमांत तदुत्तरं त्वत्त्वादिभिरपि उक्तरीत्यैवार्थबोधनिर्वाहे तत्र नापूर्वशक्त्यंतरं कल्प्यं किंतु तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदार्थयोश्च संसर्गोऽपि प्रायेण प्र
 कारभेदप्रविशति औपगवो राजपुरुष इत्यादौ लुप्रषष्ठ्यर्थस्य वृत्तौ प्रवेशोऽवश्यं भावात् पाचक इत्यादावपिकारकाणां प्राधान्यात्कर्तृत्वादेश्च संबन्धवि
 शेषात् कत्वात्तदेतदभिप्रेत्य हरिटीकायामुक्तं कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति विसारः शब्दकौस्तुभे बोध्यः पृष्ठादिभ्य इमनिच्वा अणा
 दीतिपेङ्गतालघुपूर्वाः पृथु मृदु प्रभृतप्लेषणाः समावेशः चंडखंडादिषु गुणवचनेषु ष्यञ्जः बालवत्सादिषु बयोवचनलक्षणस्यान इति बोध्यं त्वत्तलौ तु पूर्वसूत्रे
 गौबलव्यौ वर्णदृढादिभ्यः गुणावचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थवचनं औचित्येति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्ज हलसहितस्येति यलोपः एवं याथा

कामीअत्रगणसूत्रं वेर्यातला भसतिमनः शारदानां विशब्ददुत्तरेयेयातादयं पंचतदंतानां समासानां अनंतरः व्यञ्जभवतीत्यर्थः वियातत्वं वियातता वियाति ।
 मावेयास विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा वैलाभ्यं विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्संश्रंतत्वाद्गणपि वैमतं विमनस्त्वविमनस्ता विमनिमा वैमन ।
 यम विमतिस्त्वविमतिता वैमत्संश्रमा विमतिमा समोमतिमनसो संमतित्वं संमतिता संमति मासंमत्सं पूर्ववद्गण सामतमित्यादिगुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मे ह क्रिया
 कायेत्राह्मणादिगणकृतिगण इति केषां चित्सारस्तु कार्प्योतरायतथाहि अर्हंतोनुमेति नुमर्थः पाठः एकभावत्रिभावअन्यभावइति एषां पाठः स्वार्थे
 विधीर्नार्थः तथाचवार्तिकप्रयोगः अन्यभावंतुकालशब्दव्यवायादिति यत्तुव्याकरणाधिकरणोऽप्यप्रयोगोयमिति भेदेरूपन्यस्तं तत्पूर्वपक्षिणाः प्रौढि ।
 वादमात्रं प्रायेणांतस्मिन्घट्टकेतादृशानामेवोपन्यासात् तद्यथा अविरविकन्यायेनेत्युदाहृतंतदपि हि वस्तुतो निर्दोषमेव अविः अविकः अनयोमं ।
 ध्येविकारादिप्रत्ययः कप्रत्ययांतादेवनतुकेवलात् तेन आविकंमां समिति भवति ननु आवमिति व्युत्पादितं तत्र अविरविकइति सुवंत द्वयसमुदाये च र
 मंसु पंविहाय प्राग्भागमनुकृत्य अविरविकन्यायेनेति भगवता व्यवहृतंतत्र कोनामदोषः नहि विभक्तिविशिष्टमेवानुकर्तव्यमिति नियमे बीजमस्ति अ
 स्यवासीयमित्यादि निरूढव्यवहाराच्च एतेन नासदासीयंत्रसूक्तमिति शांकरभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः आसीदित्यत्र तकारं विहाय प्राग्भागस्यैवानुक
 रणात् प्राग्नोश्चरदित्यादवप्यनर्थकस्यैकदेशस्यानुकरणां प्रसिद्धमेव अस्तुवा आसीदिति तांतस्यानुकरणांततः अनुकरणांचानिति परमिति निपातत्वा ।
 दव्ययत्वे अव्ययानां भमात्रे इति रिलोपः प्रकृतमनुसरामः सर्ववेदइति पूर्वकालैकेति समासः चतुर्वेदइति तद्धितार्थे द्विगुः अणोलुक् चतुर्विधइति वि
 घालसूत्रांतादिति ठक् तस्य लुक् संघातग्रहणमिति वृणोग्रहणोतु अकारस्य यस्येति लोपेतस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्वा वादयादेशः स्यादिति भावः ननु
 संघातग्रहणोपि अलोत्पस्येति कुतौनेति चेत् आरंभसामर्थ्यात् नानर्थकेऽलोत्पस्येति विधिरिति निषेधाद्वा कपिज्ञात्योः इह क पिज्ञातीशब्दौ द्वौ अर्थौ वपि द्वौ
 तयोः यथा संख्यंनेष्यते एवं पस्यंतपुरोहितादिभ्यः हायनांतयुवादिभ्यः हंडमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्यादिति यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजशब्दः
 केवलः पठ्यते तथाप्यमेवासे इति प्रतिषेधो ज्ञापयति अस्यत्र राजशब्देन तदंतविधिरिति एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वत्समासे विशेषवि

हितोयगेवभवति अतएवअवेष्टधिकरणोराज्ञः कर्मराज्यं ब्राह्मणादित्वास्पृजितिशावरभाष्यंभट्टपादैर्दूषितंकेचित्तुभाष्यंसमर्थयमानइत्यमाहः ब्राह्म
 णादेराकृतिगणत्वादेवतदंतात्स्पृजिसिद्धेराजशब्दस्यतत्रपाठोयकासहसमावेशार्थइति एतच्चहरदत्तमाधवाभ्यामेकीयमतत्वेनोपनिवद्धं प्राणाभृज्जाति
 प्राणाजातोसेवसुवचं प्राणाभृदिति किं तृणात्वंजातीति किं देवदत्तत्वम् औद्गात्रमिति उद्गात्रादिषुयेक्यत्वि ग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यश्च इति छेप्राप्तेऽत्र
 विधीयते सुष्ठुदुष्टुशब्दाभ्यां गुणावेचनलक्षणोष्पृजि वधूशब्दादिगंतलक्षणोऽणि ओत्रियस्येति ओत्रियंश्चंदोऽधीतइति चंदसः ओत्रभावः यश्चप्रत्यय
 इति यदाव्याख्यानंतदेहयलोपइतियथाश्रुतं यदातुवाक्यार्थेपदवचनमिति पक्षः तदाघशब्देनेयइति रूपं लक्ष्यते क्वचित्तुयलोपश्चेति पाठः तत्रयैति संघा
 तग्रहणाद्रष्टव्यं इगंताच्च लघुः पूर्वोवयवोयस्येति प्रातिपदिकविशेषणं पूर्वत्वं च संनिधानदिगवधिकमेव इगंतात्किं घटत्वं लघुपूर्वात्किं पाण्डुत्वं क
 थंकाव्यमिति यद्यपिकुधातोः ओरावश्यके इति रापतिकाव्यमिति सुसाधं तथापिकवेः कर्मसर्थेकावमिति स्यादिति प्रश्नः आभिधानीयकमिति अभिधानीय
 स्यभावः कर्मवेत्यर्थः सहायादिति सूत्रेणानित्येप्राप्तेविकल्पार्थवचनंगोत्रचरणात् अपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रं तेनापसप्रस्यंतेभ्यइत्यर्थः प्रवरा
 ध्यायेपठितेभ्यइत्यपरे गोत्रंचचरणोः सहेतिजातित्वात् प्राणाभृज्जातोस्पृजिप्राप्तेवचनंश्चाधेत्सादिश्चाधादिषुविषयभूतेष्वित्यर्थः प्राप्ति इगाः प्राप्त्यर्थ
 त्वात् अवगतकान्वेति अवपूर्वस्येणोज्ञानेप्रसिद्धत्वात् गार्गिकयेति आपसस्येति यलोपः होत्राभ्यश्चः होत्राशब्दइति जुहोतेस्त्रन् ब्रह्मणास्त्वःनेतिवा
 च्यइति क्वप्रत्ययेप्रतिषिद्धेतस्यभावस्त्वतलावित्येवत्वः सिद्धः विभक्तेरनुधाप्यात्लाघवंचेतिभावः ब्राह्मणोति अनेनहोत्राभ्यइस्मनुवृतेः फलं दर्शितंनक्त
 त्तुकारः समाप्तः धान्यानाम् मवनापेक्ष्याकर्तारिषष्टीयं भवतिरिहोत्पत्तिवचनः व्रीहिशाल्योः निर्देशादेवषष्ठीसमर्थविभक्तिः साचभावनापेक्षयाकर्तरी
 त्युक्तमेव अलौकिकप्रक्रियावाकोतु तद्विधावनुवादसामर्थ्यादेवेति बोध्यं यवयंवक अत्रप्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्याषष्ठीसमर्थविभक्तिः विभाषा स्वनि
 प्राप्तेवचनम् नचउमाभंगयोर्धन्यत्वेविप्रतिपत्तव्यम् शणामप्रदशानिधोन्यानीतिस्मरणात् तत्रचोमाभंगयोरपियाद्यदिति भाष्येस्थितं सर्वचर्मणः अत्र
 तृतीयासमर्थविभक्तिः सामर्थ्यात् कृतइति हिप्रत्ययार्थः तत्रचर्मणाः कस्तात्वमेवोचितं यथासुखदृश्यतेस्मिन्इतिदर्शनं आदर्शादिः अधिकरणोत्पुट् न

नुअसादृशइतिप्रतिषेधात्कथ्यसमासस्तत्राह । नपातनादिति एतच्चवृत्तिग्रंथमनुसृत्योक्तं भट्टिकायेतुपदार्थानतिवृत्तौयथाशब्दश्रितः तथाचमायाभृगं
 प्रक्रम्योक्तंयथामुखीनःसीतायाःपुसुवेवहुलोभयन्निति यथासुखंदर्शनइति अव्ययीभावस्यापियथासुखंशब्दस्योन्मत्तगंगादिवत्स्ववचनत्वात् कर्म
 शक्तियोगेसत्तिकृद्योगलक्षणावष्टौ नाव्ययीभावादित्यम् सर्वस्यैतिसंमुखस्यैतितुनोक्तंप्रत्ययसन्नियोगेनांसलोएनिपातनात् समशब्दस्तुसमशब्द
 स्याथैष्येणानदृश्यते संमुखोभवेत्यत्राभिमुखोभवेत्यर्थप्रतीतेः तत्रैकप्रत्ययस्यानिष्टत्वात् कथं तर्हि संयुगे संमुखीनंतमुद्गदंप्रसहेतकः इति भट्टिः अ
 भिक्षुवावस्थानात्साधर्म्यादितिहरदत्तः सर्वपथीनइति पूर्वकालैकेभिर्ममांसः अकूपूरिति समासांतः तस्यपथ्यंतसमासग्रहणो नग्रहणात्तवः अनुपदस
 र्वा वद्वाभक्षयतिनेयेष्वितिनिपातनात्तिडं तस्यद्वंद्वः अनुरायामइति यस्यचायामइतिपथार्थेयदव्ययमितिवाव्ययीभावइत्यर्थः स्थलविशेषइतिगतिविशे
 षइति व्याख्यांतरं नयतेः प्रधानैकर्मणायत् अप्रधानेद्वितौया अत्रेयंघृतशाल्मरयोदा चतस्रोबीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोयेताः शा
 रास्तत्रिंशत् तेचएकैकेनकितवेनपंचदशस्ववामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यंतंप्रदक्षिणापसव्यगतिभ्यांनेयाः सर्वव्ययानयोनाः ससहायस्यशारस्यपर
 नाक्रम्यतेपदं असहायस्तुशारेणपरकोयेणवाध्यते एषवहुसंमतोऽर्थः यत्तुकेयटेनद्वयोः पर्युदासेनत्रयोदशानामेवायानयोनेत्याशयेनमतांतरं
 केचित्त्वित्यादिनोक्तं तन्मतेद्वेएववीथीशेषंप्राग्वत् प्रदक्षिणापसव्येचएकैकं कितवं प्रतिविवक्षितेननुकंचिस्रतिकंचित् तेचपंक्तिचरमकोष्ठस्थाः
 भ्यांद्वाभ्यामितरेषामेवेति बोध्यम् शारइति शृगांस्यनेनघृतकाराः परस्परमिति शारः घृतसाधनविशेषः बाहुलकात्घृत्तुं परोवर अवरस्येति आदेरिति
 शेषः उल्लेखते आङ्गुलाः अवारपार गामीति ममेरितिः आङ्गिणिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपिणिनिः भविष्यतिगम्यादयइति भविष्यत्कालता न्यास
 कारस्तु आवश्यकेणिनिः सोपि भविष्यत्येवेत्याहुः अद्यश्चीन अविभक्तिको निर्देशोनतुस्त्रीलिङ्गनिर्देशोयं अद्यश्चीनो गोसमूहः अद्यश्चीनो गोमंडल
 मित्यादावपीष्टत्वात् आसन्नमित्यर्थइति अवाच्चा लं वनेति सूत्रेण आविदूर्ये स्तंभेः षत्वविधानादवष्टभशब्दः आसन्नपरइत्यर्थः अद्यवाप्सोवेति वा
 न्निर्देशोऽपि तिगुत्तरे नोपात्तो गोः प्रतिदाने लक्षणायावर्तते इति दर्शयति प्रत्येकं पर्यंतमिति आगवीनइति आङ्गिर्माहाभिविधोरित्यव्ययीभावेऽ

पसर्जनह्रस्वत्वेचकृतेखप्रत्ययंओर्गुणःगोःपश्चादिति पश्चादर्थव्ययीभावः अलंपर्योप्रमितिक्रियाविशेषणं अत्रहरद्वयःद्वितीयोतादिहप्रत्ययःअनु
 ग्विस्यस्यक्रियाविशेषणत्वात् नचालंगामोस्य स्यसुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययांततयाकृद्योगलक्षणावष्टीस्यादितिवाच्यंक्रियाविशेषणान्तदप्रवृत्तेःशो
 भनंपाचकइत्यादौतथादर्शनादित्याहकृत्सकृत्स्यर्थप्रतिहिकर्मत्वंतच्चनभावनामात्रंप्रति तत्कर्मणोविक्रियादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् संकोचे
 मानाभावाच्च किंतुविक्रिसतुकूलव्यापाररूपंपूर्णंप्रकृत्यर्थप्रतिकर्मणास्तंडुलादेरेवषष्ठोतितस्याशयः अत्रेदंवक्तव्यं पश्चादर्थव्ययीभावोयमिति
 निर्विवादंपश्चादितिचास्तास्यर्थेनियतिते तच्चयद्यपिविभक्तित्रयसाधारणं तथापीहयोग्यतावलात् सप्रम्यर्थवृत्तिअतस्तस्यकर्मत्वायोगात्प्रथमातादे
 वेहप्रत्ययउचितः कृद्योगलक्षणावष्टीशंकाप्यतएवनेति अभ्यमित्रात् लक्षणेनाभिप्रतीतिसमासः क्रियाविशेषणत्वात्द्वितीयासमर्थविभक्तिःगोष्ठात्
 खञ् गावस्तिष्ठंस्मिन्नितिगोष्ठः घञर्थेकविधानमित्यधिकरणोकः अम्बाम्बगोभूमोतिषत्वंएकाहेनेति नन्विहग्रहवृद्धनिश्चिगमश्रेत्सपंहाधित्वाय
 रिमाणाख्यायांस्वभ्यइतिघञ्प्राप्नोति अस्तिचात्रपरिमाणख्याएकाहेनेतिपरिच्छेदवगमात् ससं अस्मादेवनिपातनादप अश्वस्यतिकर्तारिषष्ठीशा
 लोनकौपीनेरूढिशब्दावैतौ अवयवार्थेतुनातोवामिनिवेष्टमम् शालाप्रवेशमिति अप्रागल्भ्यादन्यत्रांतुमशक्तः शालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः कूपय
 तनमिति यदकार्यं तत्प्रच्छदनीयत्वात्कूपावतराणामेवार्हतीत्यर्थः तदाच्छादनमितिवासः खंडइत्यर्थः अपरआह अकार्यशब्देकरोतिः क्रियासामान्यव
 चनत्तिनलज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्सुरुषलिंगं कौपीनं अस्था श्यत्वात्तदाच्छादनमितिवातेनजीवति वातशब्दोयद्यपिसंघातवाची तथाप्यत्रसमाध्या
 रिपुर्गौलोचनयाविवक्षितमर्थमाह शरीरायासेनेति भारवाहनादिनेत्यर्थः सप्रभिः पदैरिति तद्वितार्थेद्विगुः अवाप्यतइत्यर्थेखञ् हेयंगवीनं दोहः
 क्षीरमितिगोदोहइतिषष्ठीसमासः ह्यसशब्देनसहसुसुपेतिस्मासः ततोविकारेः नुदात्तलक्षणास्याजोपवादः खञ् अत्रस्यसशब्देनकालप्रत्यासत्तिर्वि
 वक्षिता नवनोतमिति यद्यपिभाष्येवृत्तौचघृतमित्युक्तं अमरेणापितत्तुहेयंगवीनंयत्स्योगोदोहोइवंचघृतमित्युक्तं तथापिनवनोतमेवतत्रविवक्षितमितिह
 रदत्तादयः तस्यपाकःपाकपरिणामः मूलमुपक्रमः जाहचौजकारस्यनेत्वं प्रयोजनाभावात् पक्षतिरिति प्रतिपत् पक्षिणांपक्षस्यमूलंच तेनवित्तः वित्तः

प्रतीतः वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्साधुत्वम् विद्याचंचुरिति उकारद्वयगर्भोऽयं प्रत्ययः विनञ्भ्यां नानाञ्जौ न सह नाञ्जोऽकारोऽद्यर्थः स्वार्थश्च संप्रोदश्च चा-
द्वेः क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्त्वार्थे प्रत्ययः रूढशब्दश्चैते अलावृत्तिलेसादिभंगाम्यइति पाठः भंगाशब्दस्य वन्तः विकारप्रत्ययापवादोऽयम् रजोविकारत्वा-
त् अलावृत्कटमिति ओञ् मयडैतयोरिति मयडैह प्राप्तिः तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादंतोदाताभ्यामनुदात्तादेश्चैत्यत्र मपठ् च प्राप्तिः उमो रणेयोर्वेति बुञ्च असं-
ज्ञेभ्यश्चिलयवाभ्यामिति मयडैति हरदत्तः तत्रतिलशब्दस्य घृतादित्वात् कश्चिन्नेवोच्चंचिंस्यत्तृणाधान्यानांचद्वषामिति फिट् ह्रस्वैराण्युदात्तस्यैव व्याप्यत्वात् तथैव तद्गता-
बुदाहृतत्वात् तिलाश्च मेइत्यत्र तथैव वेदेयाठाच्चैति दिक् भंगायास्तृणाधान्यानांचद्वषामित्याद्युदात्तत्वाद्गणमयडु प्राप्तिः गवांस्थानमिति तस्येदमित्यर्थे सर्वत्रगो-
जादिभंगे इति यत्प्राप्तिः संघातइति अप्रसृतावयवः समूहः संघातः प्रसृतावयवस्तु विसारः कटच्यरचौ ह्यवपिसामृहिकानामपवादौ द्वित्वेइति प्रकृत्यर्थस्य-
द्वित्वेद्योत्येइत्यर्थः उच्चगोयुगमिति द्वयवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् द्वययुगमित्यादिवत् एवमप्रेपि अवदीटमिति नासिकासाधनेन मने च वर्तमानात्त्वार्थे
प्रत्ययः क्लिन्नस्य अत्रवदंति अस्येति न वक्तव्यं क्लिन्ने च सुषीचिश्चैपि ह्ये पुरुषेतु मत्वर्थे च अर्श आदिषु स्वांगादीनादिति सूत्रितत्वात् अमरोप्याह सुः-
क्लिन्नाश्चैचिश्चुश्चपिश्चः क्लिन्नेश्चिश्चाप्यमोइति वार्तिकमते तु पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवेषु क्षणावध्या प्रमाणे द्वयसच प्रमाणो विद्यमानात् प्रथ-
मांतादस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेथे त्रयः प्रत्ययाः सुः प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्र च द्वयसच प्रचौतु विशेषेस्मर्येते तथा च भाष्ये प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊ-
र्द्धमाने मतो ममेति ऊर्द्धावस्थितेन येन मीयते तदूर्द्धमानं ऊर्द्धादितेन तिर्य्यङ्मानादौ न भवति अतएव द्विकांटाक्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयसचौ लुगिति प्राचो म-
थः प्रामादिकइत्यवोचाम प्रमाणे लइति लुक एषापूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणाशब्दत्वेन ये प्रसिद्धादिष्टिहस्तादयः ततः यास्येवायं लुकशमोदिष्टिर्वितस्तिरिति एष-
मात्रचौ लुकइतरयोरसंभवात् शमादौ नाम नूर्द्धमानत्वात् द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणात्वात्तदंतविध्यभावाच्च पूर्वणा प्राप्ते लुमिधीयते ननु नेह विकल्प-
कृतः ततं किं नित्यग्रहणान् अत्राहुः अनुपदं वक्ष्यमाणाः संशये मात्र च शममात्रं इत्यादौ यथानलुप्यते प्रमाणे लइत्यस्य पूर्वविधिविषयत्वात् एवं द्विगोरपिन राम-
लुप्येत इष्यते च लुक द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशमइति तथा चाधिकसंग्रहार्थे नित्यग्रहणमिति पुरुषहस्तिभ्यां मराच इनरणनेकस्यइति प्रकृतिभावः हास्तिनम् १००

अत्र काशिका द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि यद्यपि प्रमाणैः द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् अतएव
 वहिपुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणैर्लुक् न भवति तथाप्यपूर्वोलुग्विधीयते इति हरदत्तः एतच्चासंगतं मणीवादीनां प्रतिषेध इत्यत्र मुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाण्यात्
 मुक्तवद्विर्न्यायसाम्यादिहापि तथैव वक्तुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु विधीयते इत्यस्यानुमीयते इत्यर्थः अयं भावः द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणैः न्यतरस्या
 मिति डीष्विकल्पते तदेवलुकमनुमापयतीति अनुमीयमानश्च लुक् द्वयसजादीनां नत्वणः ग्रहणं वता प्रतिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् द्विगोराः प्रास्य
 भावात् यत्तदेतेभ्यः यावानिति आसर्वनाम्नः इत्यात्वेन नुप्रमाण इत्येवानुवर्त्यतां किंपरिमाणग्रहणेनेति चेत् अत्र वार्तिकं डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगु
 च्यते मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति अस्यार्थः इह शास्त्रे वतुपविधाग्रतस्मित्ये आत्वं विहितं पूर्वाच्चाप्युडावतुविदधिरेतद्वीत्यानिर्देशोयं डावता
 विति विशेष्यते इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः स्यादेतत् एवं सतियावानध्वायावतीरज्जु
 रित्यादि न स्यात् आयासस्तु प्रमाणं स्यादित्युक्तेः उपमानाद्बिष्यतीति चेत् तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां उक्तप्रयोगश्च मुख्याः संतु ये तु परिमाणप्रयोगः यावा
 न्यायराशिरित्यादयः तएवोपमानाद्भवंतु तत्राह मात्रादीति विशेषविहितो हि वतुप मात्रजादीन्वाधेत तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नो
 पाधिकत्वतवाध्वाधकभावोनेति भावः नन्वेवमपि बाधः स्यादेव पूर्वत्र सूत्रे प्रस्य मात्रमित्यादि सिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतु
 योर्विशेषविहितत्वानपायात् तस्माद्दुवित्येव सूत्र्यतामास्तु परिमाणग्रहः अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः एवं च यावतीरज्जुः यावान्यायराशिः यावतीरज्जु
 रित्यादि त्रिविधप्रयोगा अपि उपचारविनैव निर्वहंतीत्यपरमनुकूलं अत्र आह भावः सिद्धश्चेति डावतोरिति पंचम्यंते अर्थभेदे सति वत्वंतात् मात्रजादीनामुत्प
 त्तिः सिध्यति तस्य परिमाणमस्य तावद्वा न्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुंड्यादेस्तवन्मात्रं पादग्राशीकृतस्य धान्यादेर्द्वैर्घ्यं तादृक् कुंड्यादेरपीत्यर्थः एकविषयत्वे तु व
 तुयैव विशिष्टप्रमेयस्योक्तत्वात्तदंतान्मात्रजादयो नस्युः यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत अन्यथा मात्रजादिप्रस्यमाना प्रसंगत
 किमिदंभ्यां कियानिति इदं किमीरीशकीयस्येति लोपः इयानिति प्रस्यमानं मिहावशिष्यते पठंति च उदितवतिपरस्मि अत्यये शास्त्रेणैव गतवति विलुपं च प्रा

तेषु प्रपञ्चे सवदिपदमुदीतकेदलः प्रस्योयत्तदियदिति मिमीतेकोहदापडितोपि वैयाकरणानामौपनिषदानोचप्रक्रियामाश्रित्यमदत्तौ द्वर्थोपेक्षौ कः कि
 मः संख्यायाः परिमाणपरिच्छेदः तस्मिन्कर्तव्येयः प्रश्नः तत्रवर्तमानात्किमः अस्येतिषष्ठ्यर्थेइतिः स्यात् संख्यापरिमाणोकिं सेपेमाभूत् केयमेवांशानां सं
 ख्या अत्रेतानाममंत्राणांजातिमात्रोपजीविनाम् सहस्रशः समेतानोपरिषत्त्वंनविद्यते इत्येवंसंख्येयद्वारेणोहसंख्याः कुत्सावोध्या संख्याया अवयवे
 यम्रेह्येयदत्त्वसोऽवयवीप्रस्यार्थः अस्येत्यधिकारात् यथाद्वयसंख्यादिषुप्रमाणप्रकृत्यर्थः प्रमेयप्रस्यार्थस्तद्वत् उभादुदात्तौनिसं इहांतोदात्त
 त्वंचिच्चरेणोवसिद्धं सर्वोदात्तत्वंतुवाधितं अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिर्चिनात् नचहेउभयेसत्रामंत्रिताद्युदात्तत्वंवाधितुं वचनं पुरस्तादपवादस्यायेन
 चित्स्वरस्येववाध्यत्वात् तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादरेवायम् तथाप्रयुज्यते उभयंश्रववचनइतितदेतदाहं सचेति शदंतविंशतेश्चप्रस्ययग्रहण
 परिभाषयातदंतविधौसतितदादिनियमः स्यात् तंवारयितुमंतग्रहणोतेनएकत्रिंशतं एकचत्वारिंशमिस्यादि नचैवंगोत्रिंशदधिकाअस्मिन्नोशतं
 इत्यादावतिव्याप्तिः संख्याया अवयवेतयविस्यत्रसंख्याग्रहणानुवृत्तेः अंतग्रहणंचविंशतिशब्दानंतरं वोध्यांश द्विशस्यताच्चेति तेनएकविंशतमि
 तिसिध्यति अन्यथाग्रहणावतातदंतविधिप्रतिषेधादिहनस्यात् तस्यपूरणोउद् तस्येत्येकत्वमविवक्षितं पूर्यतेऽनेनेतिपूरणं रापंतात्करणोर्लुट् एका
 दशानामिति उद्गतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रस्यार्थः इहयस्मात्संख्यावाचिनः प्रस्यविधिल्ल दीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादे
 पूरणोप्रस्ययः यथोतिशापनेकुत्सितेइत्यादिषुप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकंगृह्यतेतरंगत्वात्तथेहापि यथाचतत्रयाप्येवैयाकरणाइतिविग्रहः ननुपाप्यं
 वैयाकरणात्वमिति तथेहापीतिभावः एवंचव्युक्रमेणाध्यायेषुगणयमानेषुसमर्थः पदविधिरित्यध्यायोपदाचरसंगणयतेतदासोप्यष्टमोभवसेव नाता
 दसंख्यादेर्मदुडरइति उडितिप्रथमांतस्यानुवृत्तस्यनातादितिपचम्याषष्ठोकस्यतइतिभावः यद्यपीहमटः प्रस्यत्वेपिनस्यतिः तथाप्युत्तरत्रतमटः आगमत्वमेव
 एष्टव्यं अनुदात्तताय आस्यात्प्रस्यत्वेहिआद्युदात्तः स्यात्तथाचैकरूप्येणोवसंदर्भव्याख्यानमुचितं षड्गति इहषष्ठौनिर्देशवलात् षडादीनांमागमित्वे ए
 वंचानुवृत्तोउट् अर्थात्सप्रम्याविपरिणाम्यतेतदाह इटीति डटएवथुट्नुनक्तः षष्ठेजश्चापत्तेः चतुर्थेरेफस्यविसर्गोपतेश्च नचैवंपूर्वसूत्रेपिसुगोवास्त्वितिवा

चं पंचमः सप्रमदस्यादौ नलोपाभावापत्तेः आघसंरति अचसहितं व्यंजनमसंरं अचसहितस्य आदेर्व्यंजनस्येत्थर्थः व्यंजनसहितस्य आदेरचइतिव्याख्यानेतु
 काचु द्विर्वचनन्यापेनतकारस्यापिलोपः स्यादितिहरदतः विशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासेनव्याख्यानेप्रमाणंतु द्वितीयतृतीयचतुर्थेति सूत्रे तुर्यो गीति निर्देशो
 बोध्यः द्वेस्त्रीयः डयोपवादइति डो द्विशब्दस्य वादेशकन भवति हितीयेति निर्देशात् तृतीयइति रेफस्यत्रकारः संप्रसारणम् हलइति दीर्घकन आगाइत्यनुवृ
 त्तेः त्रेस्तुचेति नोक्तम् प्रत्ययीमाविज्ञायीति विंशत्यादिभ्यः इह प्रत्यासत्तापत्त्यादि सूत्रेन्यातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृत्यत्वात् इति भाष्यम
 तं लौकिकानां ग्रहणंतु वृत्तिं सत एकविंशतितमइति यद्यपि भाष्यमते ग्रहणावता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्तीति तदंतविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ठा
 देश्चासंख्यादेरिति सूत्रे संख्यादिपण्येदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदंतानामपि ग्रहणमिति एवं स्थिते एकान्नविंशतेः पूरणाः एकान्नविंशतितमइत्यपि
 सिध्यति लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नैतत्सिध्येत् विंशतेः प्राग्भावितादस्याः संख्यायाः स्पष्टं चेदं कैयटहरदत्तादिग्रन्थयोः यत्तु प्राचीनप्रक्रियाव्या
 चसारौ रूक्तं विंशत्यादयोऽत्र लौकिका गृह्यन्ते न पत्त्यादि सूत्रनिर्दिष्टाः तथासत्येकविंशत्यादेर्न स्यात् ग्रहणावतेति तदंतविधिनिषेधात् एकोनविंश
 त्यादेरिति प्रसंगाच्चेति अत्रेदं वक्तव्यं मूलग्रन्थो भाष्यमतसाधारणाः तस्य वलाहृत्तिमतपरतयानयनं तावद्यर्थमनुचितं च किंच तदंतविधिप्रतिषेधात्
 तिप्रसंगाच्चेति स्वोक्तिः परस्परविरुद्धा यदि हितदंतविधिर्न कुत्रस्यस्तर्ह्येति प्रसंगः अथ ज्ञापकतदंतविधौ त्विस्य ध्याहृत्य कथंचित् स्वोक्तिरपि व्याख्येयेस्यभि
 मतं तदप्येन एकोनविंशतितम इत्यस्येष्टतया तत्रातिव्यापेर्दुवचत्वात् प्रपञ्चस्वपक्षे तत्राव्याप्तिरेव दोषइत्यास्ता तावत् इदं त्ववधेयं अनारंभो वा प्रातिप
 दिकविज्ञानायथासहसादिष्विति वदता कास्यायनेन यद्यपि पत्त्यादि सूत्रप्रत्याख्यातं तथापि इहार्थमावश्यकंतत् अतएव तत्र भाष्यकृतोक्तं नास्त्याकर्त
 व्यापप्रयोगः क्रिय तइति निस्यंशतादि ननु षष्ठादेशे स्युत्तरसूत्रेण सिद्धे किंशतादिग्रहणेनेति चेत् मैवं असंख्यादेरिति वक्ष्यति एतत्तु संख्याद्यर्थतद्
 नमनुदाहरति एकशततमइति मासादेरिति संख्यावाचित्वाभावेपीति भावः संख्यादेस्त्विति एतच्च प्राकृशताद्वेध्यं निस्यंशतादिस्युक्तत्वात् मतौक्तः मत्व
 र्थइति मतोर्विषयइत्यर्थः तेन समर्थविभक्तिः प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययार्थश्चेति सर्वगृह्यते तत्र कुशलः गोषदादिभ्यो बुनित्यतो बुननुवर्तते आकर्षादि

भ्यः कन् बुनासिद्धे कन् ग्रहणं मिदं तार्थं अशनिकः शकनिकः सरुकः मुख्य इति हरदत्तस्वरासादिति भावः उदाहृतं गद्यने अविजिगीषाविति दिवोऽविजिगीषाया
मिति तत्रैव निश्चिनत्वविधानात् सस्येन कर्त्तरित्तीयेयं परितो जातः परिजातः परिगत इत्यर्थः अतएवेति अकेनोरिति निषेधादिति भावः तत्रादत्तं त्रैतं तु वा यश ।
लाभ्यन्ते तं तवोस्मिन्निति व्युत्पत्तेः अचिरः कालो पहतस्येति कालः परिमाणेनेति समासः ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायं ब्राह्मणशब्दाद्युधजी वित्त्वोपाधि
कार्त्तमांतात्प्रम्यर्थे क अस्यः अन्नशब्दानुस्यत्वोपाधिकात्तं शह आयुधेत्यादि शीतोष्माभ्यां शीतमिव शीतं मेदमित्यर्थः शीतं हि मेदता युक्तं स ।
ति शीतोऽकार्ये करणोपाटवाभावात् उष्ममिवोष्मं शीघ्रमित्यर्थः क्रियाविशेषाणां द्वितीयांताभ्यां प्रत्ययः कृद्योगलक्षणशब्दोत्क्रियाविशेषणान्नेसुक्ते
अधिकं अंध्यारूढशब्दादिति गत्यर्थकर्मकेत्यादिनारूढेः कर्त्तरिकर्मणो च तोविहितः आद्ये कर्मणोऽभिहितत्वाद्ध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया अंध्या
रूढोद्गोः स्वारीमिति ग्रामगत इतिवत् तथाधिकशब्देनापियोगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्माद् अधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशद्वयात्पंचमीसप्त ।
म्यो भवतः द्वितीये तु कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा अधिकारस्वारीद्गोऽनुका सूत्रे समाहारद्वंद्वेलिंगव्यस्यः अन्वभिभ्यामिति समाधनक्रियावाचि
भ्यामित्याकरः क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामिति तस्यार्थः कन्निति स्वार्थे अन्तजुरिति तिर्यगबस्थानात्सार्ध्वं अन्तजुतत्साधर्म्या दुपायोपि एवमग्रेपि ।
अयः श्रूल अयः श्रूलदंडाजिनशब्दो गौणो इह शीतोष्मपार्श्वयः श्रूलदंडाजिनशब्देभ्यः मुख्यार्थेभ्यः प्रत्ययोनेष्यते तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा यथा तस्य
पस्यमित्यत्र तस्येति षष्ठं तानां सामान्यनिर्देशस्तथाऽत्र तावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतानां सामान्यनिर्देशः कन्स्यादिति अनंतरावपिठकूटजोनानुवर्तते अ
स्विरित्त्वादिति भावः पूरणप्रत्ययस्येति ननु कनः लुग्वा ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् पंचमंपंच कमितिरूपद्वयं हितेन साध्यं तच्च महाविभाषाधिकारद्विकल्पे
न कनउत्पत्त्यासिद्धमेव तस्माद्भ्रुग्वाग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययलुगेवाभिमतः वृत्तिकृताचतथैव व्याख्यातमिति तदनुरोधेन हापिव्याख्यातमु
दाहृतं च वार्तिककारस्तु कनएव लुगिति व्याख्यानमभिप्रेत्याह तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यम्विभाषाग्रहणादिति तन्मते द्वितीयकं द्वितीय
मित्येवरूपं बोध्यम् श्रोत्रियं च्छंदोधीते कूटः शब्दस्य श्रोत्रभावः घन्प्रत्ययश्च छंदोध्यायिनिनिपात्यते आह मनेन आह शब्दः कर्मनाम धे यम् तस्माधनेद्

च्ये लक्षणायावर्तते आदौ आदिक इति अद्यतन एवेष्यते अद्यमुक्तेषुः आदिक इति माभूत् पूर्वादिनिः पूर्वमिति क्रिया विशेषणाद्वितीयांतात्सत्यः कुंदसिपर्य
 वस्थात् शब्दश्च त्रययोपात्वार्ये इति प्रत्ययः अवस्थात् शब्दस्य च परिपंथ इत्येतावादेशो निपास्यते अपसंपरिपंथिनं मात्वापरिपरीविदन् उभयत्रापि परिश
 द्योऽवग्रहः लोकेत्विति अनुपस्थितपरिपंथिभिः पार्थिवैरित्यादौ अनुपदमिति यदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनुपदो गवा मिति यदापेक्षया ष
 ष्टी गोपदास्यश्चादन्वेषणं च गवामेव तेन हिरण्मयादावन्वेष्येन भवतीति हरदत्तः साक्षाद् दृष्टरिसाक्षाच्छब्दो व्ययं प्रकृतिवदनुकरणमिति सूत्रे पंचम्या लुक
 साक्षीति अव्ययानो भमात्रे रिलोपः क्षेत्रियच् परक्षेत्रशब्दात्सप्रस्यंतात् घच् परशब्दस्य लोपश्च निपास्यते क्षेत्रियो व्याधिरिति किंच क्षेत्रियं विधंयत् पर
 शरीरे संक्रम्य चिकित्सते अपि च क्षेत्रियाणित्त्वानिपास्यते क्षेत्र्ये जातानि तानि चिकित्सानि विनाशयितव्यानि किंच क्षेत्रियः पारदारिकः पारदारः पर
 क्षेत्रं तत्र चिकित्सानि ग्रहीतव्यः सर्वे चैत दाकरे स्थितम् इंद्रियमिंद्र इंद्रशब्दाच्च इंद्रेण दृष्टं ज्ञातं मम च सुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण सृष्टमेदृष्टद्वारा
 जुष्टं प्रीणितं सेवितं वादत्तं यथा यथं विषयेभ्यः तदस्यात्स्यस्मिन्निति मनुष्यं अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते कालस्तु विवक्षित एव इति शब्दो विषयः
 विशेषत्वार्थः तथाहि भूमनिंदाप्रशंसासु निस्ययोगेऽतिशयने संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवति मनुवादयः अस्ति विवक्षायां ये मनुवादयो विधीयंते ते भूमा
 दिषु विषयेषु भवतीति वार्तिकार्थः भूमा बहुत्वं तच्च आपेक्षिकं यस्य हि यावदुचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते यथापंचषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य
 वक्ष्यो गाव इति व्यवहारः राजस्तु महस्तु गोभिरपि गावोऽत्या इति गोमन्त्रियवमान् इह यवमतीभिरदिपूर्वेषु प्रोक्षतोऽसादौ जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षित
 त्वद्विभवावपि मनुष्यं भूमादिग्रहणो हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयंते इत्येवंपरं निंदायां ककुदावर्जिते नो कन्या प्रशंसायां रूपवान् निस्ययोगे क्षीरिणो
 वृक्षाः अतिशयने उदरिणी कन्या संसर्गे दण्डो संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त एवोच्यते ननु गृहावस्थिते दंडेऽपि गुणाग्रहणमिति तेन शृंगाररसिक इति
 सिद्धं रसशब्दस्यात्र इच्छावाचित्वात् गुणावचनेऽप्यइति गुणोत्पत्तिच प्रसिद्धाः शुक्लादय एव गृह्यंते नतु रूपादयोऽपि मादुपधायाः मच अश्चम समा
 हारे हं हः तेन मनुवाक्षिप्रं प्रापि पृदिकं विशिष्यते तदाह मवर्णावर्णातादिति उपधायाश्चेति वाक्यांतरं उपधाभूतात् मात्सरस्यमतोरित्यर्थः येन नाव्यवधा

म.सु.
१०३

नवापेनां स्यात्वा वहितेपि भवति एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाहमवर्णावर्णोपधादिति अयः इदमप्याक्षिप्रस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं तदाह ऋयंतादि यत्तुकेचित् व
न्निमद्वा निसादिप्रयुजते तत्रामादिकमेव मत्वंतात् मतुपोनिषेधात् अपदांतत्वे जश्चायोगाच्च प्राणिस्थात् शिखावानदीपइति प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता
शिखाशब्दस्य त्रीह्यादिषु पाठेन लचोऽप्रसंगात् चूडवान्वृक्षइतितु प्रत्युदाहार्यं प्राण्यंगादेवेति एतच्चेति करणानुवृत्तेर्लभ्यते सिद्धादिभ्यश्च अत्र वार्तिकं
लज्जन्तारस्यामिति समुच्चयइति अस्यार्थः प्राणिस्थादिति सूत्रेण लचिविकल्पिते पक्षे मतुविति चूडालः चूडवानिति रूपप्रकृत्ययपिसिद्धतितथापिसि
द्धादिषु दोषः तत्र हि सिद्धानिष्ठावमांसेत्यादयो येऽन्तास्तेभ्य इनिठनौ स्यात् तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् तेन मतुपसमु
च्चयते तस्यैव प्रकृतत्वात् अस्ति चेहसिंगं केशाद्वइत्यत्रा न्यतरस्यां ग्रहणं तद्विनिठनोः प्राप्पर्थं क्रियते प्रकृतस्यान्य तरस्यां ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तु
तदनुवृत्तैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयतीति स्थितमाकरे लज्जेति वा शब्दः समुच्चये वा स्याद्विकल्पोपमयोरे
वार्थेपिसमुच्चयइतिकोशात् वातेत्यादि सिद्धाद्यंतर्गाणामुत्र ऊङ्ङेति डि-त्वादेतादेशः वातुलइति अंतोदात्तः यत्तु प्राचावलादूलवातश्च इत्युक्तं तदुपेक्षं
प्रत्ययस्वोरा मध्योदात्तप्रसंगात् मणसूत्रवलेनांतोदात्तस्य ष्टत्वात् पार्श्वधमन्योर्दीर्घश्च पार्श्वलः धमनोलः सुद्रजंतूपतापाच्च पूकालः मक्षिकालः उप
तायोरोगः विपादिकालः इत्यादिघत्तांसाभ्यां कामवतीति कामवलशब्दो सूत्रे मत्वर्थीयाच्च प्रत्ययांताविति भावः वत्सलइति ह्येहवानित्यर्थः वृत्तिविषये
वत्तांशशब्दो स्नेहवलयोर्वर्तेते यद्यपीह प्रकरणे सर्वत्र मतुपसमुच्चयते तथा पीहनेष्यते मतुवंतेन तु अर्थात्तमेव प्रतीयते वत्सवतीगौः असंबान्दुर्वलः
लोमादिइहलौ मपामपि छादिभ्य इनि सुवचम् नंदिग्रहिपचादिभ्य इति वत् अंगकल्याणइति गणसूत्रमर्थतः पठंति अंगादिति शाकीपलालीदृष्टीह्रस्वत्वं
च मह छाकंशाकी तद्वत् शाकिनं महस्यलालेपलालीतद्वत्स्यलालिनं दारिद्र्यतेर्यालोपश्च चादूः दह्रः त्कुरोगविशेषः तद्वान्दृष्टीः विषुगाइति विषुना
ना अचतीति विष्वचितान्यस्य संतो निविषुगाः विषुवदाख्यं कालः तस्य हि नानागतानि दिनानि संति दिनांतराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलकत्वात् तथा मृत्युः
वायुः अव्यवस्थितचित्तश्च विषुगाशब्दार्थः इहयदिकृते यगादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्तर्हि वलिलोपेपि विष्णुइति स्यात् अत उक्तमकृतं सधेरिति समर्था

राम.
१०३

नामित्यस्यापवादोयं प्रज्ञाश्रद्धा प्राज्ञोव्याकरणमितिगुणभूतयाक्रिययाकर्मत्वेनसंबंधः कृद्ग्रहणात्तद्विप्रयोगेष्वीन कृतपूर्वकटमितिवत् प्राज्ञेतिप्रज्ञा।
दिभ्यश्चेत्प्राज्ञीयुभवति इहतुयपुइवेह प्रज्ञाग्रहणस्यफलमितिभावः एतेश्चेतिवार्तिकं काशिकाकृतातुवृत्तिशब्दः सूत्रेप्रक्षिप्रः विच्छिन्नस्यप्रतिवि।
धानंवृत्तिःतपस्वीतिअसंतत्वात्सिद्धेअणाबाधोमभूदिति वचनं सहस्वीतिअत्रइतिनाठनपिबाधतेज्योत्स्नइति शुक्लपक्षःतामित्तःकृत्तपक्षः नरक
विशेषश्चतमः समूहस्तमित्सं मत्वर्थीयोरः तत्रह्यवयवभूतानितमंसिवियंते तदस्वीन्नस्वीति रंतादगा स्त्रियांतुतामित्सी यस्वमरेणोक्तं तमित्सातामसी।
रात्रिज्योस्वीचंद्रिकयान्वितेति तत्रांतंनत्वहंतमितिनविरोधः सिकता देशविशेषस्यवश्यमाणात्वादाह घटइति अत्रसूत्रद्वयस्योदाहरणाममरःसंज्ञा
हस्त्रीशर्कराशर्करिलःशार्करःशर्करावती देशवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावतिइति दंतउन्नत करसंत्राणदंतुगंतरे इत्यादयस्तमयोगालाक्षारिकाः ऊ
षसुषिसमाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्वं ऊषाडूरिणपांसवः सुषिच्छिद्रंस्वरइति महत्कंठ विवरं वतद्वानित्यर्थः गर्दभेफुडोयं नगरमिति नगाः वृक्षाः पर्वताश्चजातिशब्दे
यं तथाचनगरीस्यत्रजातिलक्षणो डीषुभवति पांडुरइति पांडुः शुक्लोवर्णः तद्वान् अव्युत्पन्न एवेति गुणमात्रेगुणानिचवर्तते हरिणः पांडुरः पाण्डुरित्य
मरः गुरोश्चक्रादयः पुंसिगुणालिंभास्तद्वतिइतिच कच्छः कच्छ रोगविशेषः सुद्रुभ्याम्मः सुमइति द्यौरस्यास्ति दिवउदिसुत्वं केचित्तुघुशब्दं अव्यु
त्पन्नं प्रातिपदिक मुकारांतं अहोनामथेयमाहुः दुर्वृक्षः सोस्यास्तिजनकतयेति सोपिष्टस्य एव यस्माशीद्रुद्रुमागमाइत्यमरः इहकृष्टिशब्देषुमनुविकल्प
ते तदर्थेस्यमनुपाभिधातुमशक्यत्वात् दृश्यतइति वप्रत्ययोनुवर्तते अर्णेवत्वनमिइति अर्णोजसं अर्तेरसुनुद्वयगोति सूत्रेसांहितिकोयण नतुस्यत्यादिति।
वतकृतयस्यादेशस्यानुकरणं लक्ष्येयगोभावादित्यर्थः प्रयुज्यतेचोभयथा अधिरोहतिगांडिवंमहेष्वाविति गांडीवाकनकशिलानिभंभुजाभ्यामितिच आसु
तीवर्त्तइति पुत्रअभिषेक्षिन् आसुतिरभिषेवः परिषद्वलइति परितः सीदतीतिपरिषत् सत्सुद्विषेतिक्विप् सदिप्रतेरितिषत्वं पाठांतरमिति शृद्धमसोदि
रित्यदिप्रत्ययोवाहुलकात् एषेरषिभवति तथाचमाष्यं पार्षदकृतिरेषातत्रभवतां सर्ववेदपार्षदंहीदंशास्त्रमितिच मयुंजतेच पर्वदेषादशावरेतिपर्वद्वलान
महाव्रह्मैराटैर्कोटिकाश्रमानितिभट्टिः समज्यापरिषत्पर्वदितिचंद्रकोशः भ्रातृवलइति वलेइति सूत्रेः राइत्यनुवृत्तेर्नहदीर्घः पुत्रवलादौनुस्यात् तत्राह संज्ञा

म.सु.
१०४

मामित्यनुवृत्तेरिति वनगिर्यो रिति सूत्रादिति भावः ज्योत्स्ना चंद्रप्रभातत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थो योपपत्तिः एतेन तमः समूहेतमित्याशब्दो व्याख्यातः
कथं तर्हितमित्यंतिमिरंतमइत्यमरः समूहसमूहिनोरभेदोपचारात् स्त्रीत्वमतंत्रमिति व्याख्यानमत्रशरणं ऊर्जस्विन्गोमित्रित्यत्रनांतत्वाभिव्यक्तयेन
लोपोनकृतः तुंदादिभ्यइलच्च मतुप्रेति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः अत्रस्वांगाद्विद्वद्वावितिपठ्यते विद्वद्ध्युपाधिकोत्स्वांगवाचिनः इत्यजुदयःस्युःविद्वद्दौक
र्णास्यकर्णिलःकर्णिकर्णिकःकर्णवान् एकगोपृषीत् ऐकशतिकइति एकं चतुश्चतंचेति पूर्वकाले स्यादिना कर्मभाष्ये षष्ठीतस्यरुषाद्बहुव्रीहेर्द्धाच्च
न अनभिधानात् अतइत्येवनेह एकविंशतिरस्यास्तीति यत्त्वर्थवत्त्वेणोमदिदं नगरमिति मत्वं तान्मत्वर्थीयोलुप्यर्षइति भाष्यमुपादायकैयटो व्याख्यत
एकशतपूर्वादिति ठञ् भाष्यकारवचनाह्नोयः अतइति चतत्र निवृत्ते गोत्रिकादिसिध्यर्थे गवांसमूहो गोत्रासास्मिन्नस्तीति गोत्रिकमिति तत्र भाष्याभि
प्रायवर्णेन मात्रं न तु तात्त्विकं अन्यथा एकविंशतिः एकचत्वारिंशद्वास्यास्तीत्यत्रातिप्रसंगात् अनेनैवापरितोषेण पक्षांतरमाह अथवेति अस्मिंश्च प
क्षे गोत्रिकमित्यनभिमतं लक्ष्यते अभिमतत्वे तु प्राणिस्थादातइत्यतो मंडूकपुसा आतइत्यनुवर्त्य समाधेयं नित्यग्रहणं मतुपोवाधनार्थं कथमेकद्रव्य
वानिति असाधुरेवायम् एकेनद्रव्यवानिति वाविद्यहीतव्यं कथमेकदशैति एकदेशिनैकाधिकरणोइति निर्देशो ज्ञापयति इतिरपि क्वचिद्रवतीति रू
पादाह्न आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थेयस्यात् आहतमिति आहननमाह तं ताडनमित्यर्थः ततो निष्पन्नं यत्स्यरुषादिरूपं तदपि
कार्यकारणोपचारात् आहतमित्युच्यतइति न्यासकारः हिम्याइति भूमिनियप् गुण्याइति दृशिग्रहणादिनिरपि तथा च माघः गुण्यगुण्यइति नव्य
जोगरात् अस्माया यशस्वीति तसौमत्वर्थेइति भत्वाद्बुत्वेन यशस्वामिति पूर्वैरानित्यग्रहणेन तत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यां ग्रहणं मतुष्पमुच्चयार्थमिह सं
बंधत एव तसौमत्वर्थेइति सूत्रे यशस्वीयशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः किन्नेतत्वादिति यत्तु प्राचोक्तंचोः कुरिति तन्न तदपवादतया प्रश्चेति ष
त्वापत्तेरिति भावः यदि तु व्रश्चेति षत्वं सृजियज्योः पदांते किन्त्यस्यस्येति कुत्व स्यापवादइति निष्कर्षो गृह्यते तदा अस्विगादि सूत्रेण पदांतविषये कु
त्वं निपातनादिति बोध्यं हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां अन्यतरस्यां ग्रहणं इति ठनोः प्राप्पर्थे चकारस्य चुट्टइती संज्ञा एव मन्यत्रायीति हरद्वजः तेन हृदयालुश

एम-
१०४

द्योः शोदात्तः शीतो ह्येति इह चालुरनुवर्तते यत्प्रोचोक्तं तस्माभ्य इति आलुजिति च तदुभयमप्यनाकरत्वाद्दुष्यं पुरोडाश इति न तृप्ता उरुव्य च सं इति मंत्रभाष्ये उ
 गोदिवृत्तिषु च तथा व्याख्यातत्वादिति भावः माधव इति सुधातुवृत्तौ स्थितमिदम् हिमाच्चेति एकार इति यं प्रत्ययः वलादिति सिधादिषु मत्वर्थे तूलवल्लु
 द्वैप्रकारेण तरेण व्युत्पादितौ तः पर्वपित्वमनुदात्तार्थे हरदत्तसुतन्नितियठित्वा आद्युदात्तार्थत्वात्थे नकार इत्याह त ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४
 चिं सं मरुत्तशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् तथा हि मरुत्तब्दे मृगोरुत्तिरित्युतिप्रत्ययात्त्वादनोदात्तः तस्मात्तपिमध्योदात्तत्वं स्पष्टं तन्नितु नित्त्वरेणा युदात्तः सत
 नचेष्टापत्तिः अपसिद्धांतात् स्यादेतत् मरुत्तः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहइत्यैतरेयब्राह्मणप्रयोगस्तावत्स्वरांशो उदासीनः एकश्रुत्यापाठात् तत्कथमभि
 मतस्वरावधारणामिति चेत् प्रथमाध्यायस्था करग्रंथेभ्य एवेत्येवेहि उपसर्गसंज्ञायाम् हि मरुत्तब्दस्योपसंख्यानं पश्यते तत्र यद्यप्यधिकारवला निपातसंज्ञा प्रा
 प्रातथापि सानेष्यते सत्यां हितस्यो निपाता आद्युदात्ता इति फिट्स्वरः स्यात् स च मरुत्तशब्दे पिश्रूयेत तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् किंच निपात
 दोमन्ययन्त्वे स्यात् ननूपसर्गत्वे षड्-किविधीकृतोनेति चेत् अनभिधानात् बाहुलकाद्वेत्युत्तरम् संज्ञाप्रयोजनं तु तस्मात्पर्यादजंतत्वाभावेपि अच उपस
 र्गसंज्ञा इति ननु प्रवृत्तिः नन्वेवं मरुत्तयतोऽत्र तकारव्यवायेपि णत्वं स्यादिति चेत् तस्य तत्त्वविधावेवोपसर्गसंज्ञेति वक्तव्यम् एवं चाङ्किविधी अपिनेत्यपरमनु
 क्तं एतत्सर्वकैयटहरदत्ताभ्यां स्पष्टमुक्तं तदनेतरं तत्प्रत्ययात्तयापि मरुत्तशब्दस्य व्युत्पादनं करिष्यत इति वदन् कैयटः स्युमेवपित्वमाह यत्तु मत्वर्थो
 यप्रकर्मणि हरदत्त आह मरुत्त एनेदेया सुर्मरुत्त इति व्युत्पातावपि तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन्नाद्युदात्तत्वं भवति उपसर्गश्चाभिवर्जमिति फिट्
 स्वर इति तदतिरभसात् यतः प्रथमशेषे स्वप्नमेवाहननूपसर्गसंज्ञायामपि उपसर्गश्चाभिवर्जमिति युदात्तत्वं स्यादवनातेनोपसर्गसंज्ञा युदात्तत्वं विधीयते किंतर्हि
 निपाती इत्येव सिद्धेः भेः प्रतिषेधार्थमेतदिति तस्मात्तनो नित्वं स्वीकृत्य प्रवृत्तः पंचमिको हरदत्तग्रंथः प्राचीनग्रंथांश्च ह्येवमपि सिद्धांतप्रसूत्रेति स्थितं एतेन त
 नोनकारत्वाद्युदात्तार्थ इति प्राचोग्रंथं व्याचक्ष्णानां उक्तिरपि प्रत्युक्ता इदं त्ववधेयं उक्तरीत्या उपसर्गश्चाभिवर्जमिति फिट्स्वरं सुत्यजं नाभिरित्यिव सुवचं ।
 अतिनिष्कर्षेण नोभिरित्यपि मास्तु एवादिषु भेः सुपठत्वात् एवादीनामंत इति हि फिट्स्वरं एवमादीनामिति पाठांतरं तदेतत्सर्वमाधवेन ऋग्भाष्ये ध्वनितं तथा
 हि आत्वेतानि षीदतेति मंत्रे उपसर्गश्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकोदात्तत्वमित्युक्त्वा मानो मर्तो अभिद्रुहन्निति मंत्रे एवमादीनामंत इत्युपन्यास्यत ।

म. सु
१०५

अलंप्रसक्तानुप्रसक्तेनप्रकृतमनुसरामः स्वामिनैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकादिति स्वशब्दस्य ऐश्वर्यवाचित्वं एतदृत्तिविषयकमेव बोध्यं कंशंभ्यां अत्रप्रथमप्र।
 त्ययोदंतौष्णादिः नतुपवर्गीयः तदाह अनुनासिकौवयाविति तुंडिवलिवटैर्भः मूर्धन्योपधइतितथाचतुडितोडनेइति धातौ माधवेनोक्तं तुंडिः इन् वृद्धनाभिः
 सास्यास्तीति तुंडिलः तुंदादिभ्य इत्त्वच्चेत्प्रस्वांगात् वृद्धाविति गणसूत्रेण इत्त्वच्चेत् तुंडिल एव तुंडिभः तुंडिवलिवटैर्भइति मत्वर्थो भइति वटिभइति वटवेष्टने इत्
 इति मत्वर्थो यः एतदोन् भाष्यारूढोर्यपाठः वृत्तिकारस्त एतदोश इति पठित्वाशकारः सर्वादेशार्थे इत्याह द्वाभ्यामिति सर्वनामस्य आप्रोपितसिल अद्यादिभ्य
 इति पठ्युदासान् एतेन नूनमतः परं वंश्याइत्य त्रतसिलभ्रमेण पुष्पदस्मदोर्हीदेश इत्यात्व मांशक्यसर्वविभक्तिकस्तसि मिति परिहृत्ये तसे श्रितितस्य तसिलादेशे
 पुनः ऐवलेपमांशक्यसुव्विभक्तोवेवसइष्यत् इति स्वोत्प्रेक्ष्यैव समाधानात् कुर्वन्कश्चित् दुर्घटवृत्तिकारः परास्तः पर्युदासविषयतया इह तसिलप्रत्ययस्य त
 सिलादेशस्य चोक्ति संभवाभावात् सप्रम्यास्त्रल इहत्रलतसिलौ स्वतंत्रौ प्रत्ययौ नतु सप्रमीपंचम्या एदेशो तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुतः इत्यादौ अच्येः घेर्दिती
 त्यादिकेनेति दिक् ननु तसिलोवकांशः कुतोऽवहीयते कुतो वरोहति तसेस्त ग्रामत आगत इत्यादि स्वकाशः कुत आगच्छतीत्यादीबुभयप्रसंगे प रत्वात्तसिः तस्या
 विभक्तित्वाभावात् विभक्तिकार्याणि न स्युरिति चेत् मैवं तसे श्रितिसूत्रेण अद्यादिभ्यः किमादिभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् तं स्पचविभक्तित्वात् कि
 मोत् नविभक्तौ तुस्माइति नेह प्रवर्तते अमो रुकारेण मकारपरित्राणार्थे नानिस्यता ज्ञापनात् वाग्रहणमिति किमोऽद्वेति सूत्रं पठितव्यं ततः हचच्छंदसीतियद्य।
 पिभागवृत्तिकारोभाषायां त्रलंनेच्छति वामनस्याप्यत्रैवस्वरसः तथापि वामनोक्तमेकदेशितमेवेह पुरस्कृतम् बहुप्रयोगदर्शनात् तथाचामरः साहचर्या
 च्चकुत्रचित् श्रीहर्षोपिनाम्यत्र कुत्रापि चसाभिलाषमिति वाहचच्छंदसि पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् अधुना प्रत्ययइति।
 निपातनान्मध्योदत्तोयम् भाष्यमतेचेदं वृत्तिकारस्त्वाह इदमोऽशभावः धुनाचप्रत्ययइति सद्यः परुत् अहनीतिसप्रम्यंतस्याहन् शब्दस्यार्थे इत्यर्थः तद्
 शयति समाने न्हिसद्यइति प्रकारवचने थाल सामान्यस्य भेदकोविशेषः प्रकारः यद्यपि प्रकारेणैव च नस्येत्प्रसादशं प्रकारः तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अ राम
 नभिधानात् तेन प्रकारेण तथेति प्रथमांतात्तु न भवति सप्रकारस्तथेति अनभिधानादिति भावः किं सर्वनाम बहुभ्यो विशेषविहितेनापि थालाजातीयरनवाध्येते १०५

राम
१०५

१४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

म.सु.
१०६

र्थः तथा हि सतिलघोरतिशयने लघुत्तममिति स्मृतं प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् तत्रापि प्रकृत्यर्थः तथा हि सति प्रकर्षातिशयादिभ्य एव स्यान्न तु पद्वादेः किंतु प्रकृत्यर्थे विशेषणं प्रत्ययस्य चोक्तकः तदेतदाह अतिशयविशिष्टे स्यादिद्यवपवसमुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा तत्र वीरसुनावपवादौ वक्ष्यते परिशेषाद् ह नो मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोस्यविषयः तदाह अयमेषामिति आह्वयतम इति सुवन्तात्तमप्यसुपोधात्विति लुक् यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धित इतीह वृत्ति कारस्य स्वरसः प्रतीयते तथा पितृदीपग्रंथः सुवन्तपरतया भंक्तानीतः अन्यथा हि पूर्वोक्तेतरां पूर्वोक्तेतमामिस्यादौघकालुः सुकालनाम्न इति सप्रम्या अलु म्बिधाने वाधेत उक्तं च भाष्ये प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौविभक्त्यत इति तिङ्श्रुतमश्यादिति इष्टं तु नोक्तः अर्जुनो गुणवचनो देवेति नियमात् तरा प्रमप्येद्यः अतिशयनिकप्रकरणा एव तादीर्घ इति पितौ य इति वा वाच्ये प्रकरणांतरे गुरुस्त्रकरणा अत्यंतस्वार्थिकस्यापि तरपो ज्ञापकम् तेनाख्याचतरा स्योपे श्ववलक्तरः इत्यादि सिद्धं केचित्तु योगाये संज्ञापकमित्याश्रित्य इयसु अस्य यस्यापि क्वचिदत्यंतस्वार्थिकतेत्याहुः किमेत आमोरुकारो यदिस्य ज्ये ततर्हि पचतितरामिस्यादौ ह्रस्वनधाप इति नुटस्यात् यस्येतिलोपस्य परेणानुवाधात् सिद्धं ते त्वनुबंधपरिभाषयानुद्धिधौ नास्य ग्रहणं द्विवचनविभज्यो पपदे द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् कारोत्सुट् कर्मणि षष्ठ्या समासः येन पदेन द्वावर्थो बुध्यते तत् द्विवचनम् विभक्त्यं विभज्यं ऋहत्त्वोर्ण्येति प्राप्ते तदप्य वादेभ्यन्निपात्यते तेन विभाष्यमिति न भवति विभाष्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिंत्यमिति हारदत्तः अत्रेयं चिंता यद्यपि एषत्तदुर्लभः निपातने नवाधात् नच निपातनान्यवाधकानीति पक्षमाश्रित्य निर्वाहः शंक्यः गयति सति कुत्वस्य दुर्वारत्वात् तथापि एषं तादचोयति विभाष्य इति सिद्धं न चार्थभेदः निवृत्तप्रेषणात् प्राकृतैर्थाणि जिति रोरणाविति सूत्रेभ्युत्पादनादिति दिक् द्विवचनं च विभज्येति द्वंद्वः तस्योपपदेन कर्मधारयः तेनैवार्थवाचकै विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः अन्वर्थे चोपपदं उपोच्चारितं पदमिति ननु क्वचिन्मं तद्धितविधौ तस्यासंभवात् तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते कृत्तुगतार्थत्वान्नावश्य कं एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती सुप्रिडंते प्रत्ययो च द्वौ तथापि यथा संख्येनैष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति विभज्योप पदमुदाहरति प्राच्येभ्य इति पंचमी विभक्त्य इति पंचमी कथं तर्हि परूडवान् पटु रासीत् ऐषमस्तपटुतर इति अत्राहुः एकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन भेदाध्यारोया

राम-
१०६

त्प्रतियोग्येषः प्रकर्षः तदाश्रयश्च प्रत्यय इति व्यपदिशति च अन्यथासि संवृतः कश्चित्स एवा सिधनं जयत्वमिति अजादी गणा वचना देव इष्टतोः वधारणा
 र्थ एवकारः तुच्छं दसि पूर्वै रानियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं नत्वपूर्वविधिः तेनोपाधिसंकारे न दोहीयसीति इयमनयोरतिशयेन दोग्धी भू स्याद्वेदिते पुंवद्भावः
 इत्यप्रत्ययविधाविति वचनात् डीपिनिवृत्ते दोग्धुशब्दात्प्रत्ययः ततस्तृचिनिवृत्ते घत्वजश्च योरपिनिवृत्तिः अलौकिके वाक्ये प्रागेव तयो रप्रवृत्तिरिति तत्त्वं
 गुणास्तु प्रवर्तते लुप्रेपितृचिप्रत्ययलक्षणधौव्यात् क्वादसमपितुरिति सूत्रं गणाविषयवदित्यतिदेशेन लोकेषु ययोश्च मारात्वादिहोपन्यस्तं प्रशस्यस्यः ।
 अजादी इत्यनुवृत्ते सप्रम्या विपरिणाम्यते इत्याह अजादीरिति ज्यादात् ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् वृद्धस्य च स्वरूपस्येह ग्रहणं ननु वृद्धिर्यस्या
 चामादिरिति परिभाषितस्य व्याख्यानात् अस्यप्रियस्थिरेति वर्षादेशोपि पक्षे भवति नचतस्ये मनिचिसावकाशता वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् एवं च इहैव
 वृद्ध्या वर्षिश्चेति सूत्रयितुमुचितम् एवं हि द्विर्द्वे ग्रहणं नकर्तव्यमिति लाघवं स्थूलदूरपरग्रहणं पविष्टो हसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणा दे लोपो माभूदिति पूर्वग्र
 हणानुसंधाने परस्मिन् लुप्रे सामर्थ्यात् पूर्वस्यैव गुणलाभात् स्थविष्ठ इति नन्वत्र आर्गुणा इत्येव सिद्धं तत्किं गुणा वचनेनेति चेत् मैवं परयणादिलोपस्याभीय
 त्वेनाहि द्वत्वात् क्षिप्रेऽभवात् सुंद्रेऽनेत्यत्वाच्च इष्टस्यपि द्व पूर्वसूत्रं सम्युक्तं ननु वर्तते तदाह वहोरित्यादिभूरादेशश्चैत्यपि द्वष्टव्यं अत्र आदिलोपे कृतेपि
 प्राक्त्वात् यद्वा लोपापवादे यकार आगमः इकारस्तु चारणार्थः पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितं युवात्ययोः युवेति स्वरूपग्रहणं ननु युवापत्यस्य विन्मतो लुक्
 सनिष्ठ इति विनो लुकि कृते भत्वात् यदकार्या भावः अस्मादेव ज्ञापका द्विन्मतो रजादी प्रशंसायां रूपं प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णे तदप्रशंसा ननु स्तुतिः तेनेहापि भव
 ति चारुत्वे यस्मिन् दक्षोर्जनं हरति गुप्रवस्त्वपहरणे नचौर्ये परिपूर्णते यत्रतिरूपमिति क्रिया प्रधानमाख्यातं क्रियायाश्चैत्येपि एकवचनं भवति औत्सर्गि
 कत्वात् तेन चतोरूपं पंचतिरूपमित्यादि इह प्रथमैव विभक्तं त रणामप्राप्तेरित्याहुः पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयाप्यस्यो तितत्त्वं स्त्रीत्व त्वलोकात् एवं प
 चतिकृत्यमित्यादावपि क्वेधं विभाषासुपः सूत्रे सुप इति षष्ठ्यंतं षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः सुवंतादिति प्रागित्यपकृत्यते तच्च यद्यपि सौ तस्य पुरस्तात् इत्यस्य
 विवरणं तत्समाकै र्थतथापितद्योगे षष्ठ्यंतं प्रवर्तते अन्या रादिति सूत्रे अचूत्तरपदस्य दिक् शब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्येतादधनायै षष्ठ्यग्रहणमिति ।

नं सु
१०७

किञ्चित्पित्वाप्राक्प्रत्यग्वाग्रामादिसुदाहृतत्वात् काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः अतएव सुवंतादिति तदुक्तिर्हरदत्तेन भङ्क्त्वा व्याख्याता ल्य
 ओप एषोपे चर्मा एव भूतं सुवंतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति यत्तु प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणौ हतं सुवातादिति ल्यब्लोपे पंचमीति तद्रभसात् नहि हरदत्तेन काशिकाभ
 ङ्क्त्वा नीति एव सर्वतथानेयैषम्यस्य स्फुटत्वात् प्रागेवेति सौत्रस्तु शब्दे अच धारणो वर्तते इति भावः तेन बहुजेव विकल्पेन ननु पूर्वत्वं अन्यथा प्राकृत्वं विक
 ल्येत् तथा च पक्षे बहुचरः स्यात् भाष्यकारस्त्वाह तु शब्दस्य नेदं फलं तथा हि उदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यादौ प्रत्यय एव विकल्पे प्रधानत्वात् ननु परत्वं गु
 णात्कौत् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभंस्यते न पुरस्तादित्येतत् किंतु अच धारणार्थस्य शब्दस्येहान्यदेव प्र
 योजनं पुस्त्यादेव सर्वं यथा स्यात् तेन लिङ्गसंख्येऽपि प्राक्प्रत्ययो सतेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे एव सः प्रयोगश्च प्राक्प्रकृतेरिति तेन बहुगुणो द्राक्षात् लघु
 र्वहुत्वात् न इत्यादौ न विशेष्यनिघ्नता ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानिलभ्यं त इत्येव सिद्धमिति चेत् सत्यं एतदेव ज्ञाययति ईषदसमाप्नोये स्वार्थिकाः
 तेषु अ भिधेयवदेव लिंगवचने सति इति तेन गुडकस्या द्राक्षा शर्करा कल्यो गुड इत्यादिसिद्धं यत्तु काशिकायां बहुगुणोति स्त्रीलिंगं पर्युते तस्यामादिकं भाष्य
 विरोधादिति हस्तः प्रागिवात्कः सुपइत्यनुवर्तते तेन तिङ्तात्को न अव्ययसर्वनाम्ना तिङ्श्चेति मंडकस्युत्पत्तेति भावः इत्थाप्रातिप दिकात्सुपइति चानुवर्तते
 एव कस्य च दः काताव्यस्येति सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संवध्यते तयोः कांतत्वासंभवात् अथोक् अथे गित्यादौ हि असिद्धं कत्वं यद्यपि शक्यते
 र्थं दुक्लिङ्गिति पि अशाशगिति सं भवति तथापि यद्दुःकोऽसर्वत्रिकत्वान्नेदं लक्ष्यमस्तीति भावः ओकारसकारेति अकञ्चिधौ सुपोप्यनुवृत्त्या सर्वना
 म्ना सुपाचटे विशेषणो कामचारद्वयवस्थाप्रसंगे भाष्यकारवचनाद्वयवस्थाश्रीयते ओकारसकारेत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयः तथैव भाष्ये उदाह
 रत्वात् अन्येषां तु अविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव देः प्रागकचनतु सुवंतस्य तेन सर्वकेरा इमकेन भवकं तं इत्यादिसिध्यति शीलेक इति शीलं स्वभावो नियमश्च
 नृस्मीक इति केरा इति ह्रस्वस्तु न भाष्यकृता दीर्घस्योदाहृतत्वात् संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वाद्वा दुर्घटवृत्तिकारस्तु न कपी सन्ननेति योगविभाषात् इत्याह नीतौ च
 तद्युक्तात् हेतते धानका इति धानाशब्दः स्त्रीलिंगः ततः कः केरा इति ह्रस्वः कप्रत्ययां तादाप् अत्र प्रत्ययस्थादिति त्वेन भवितव्यं प्रायेणानु धानका इति पठ्यते

राम
१०७

तत्रलिङ्गतिट्तिर्दृष्ट्वेतिहरदतः। राचःस्त्रियामत्रितिसूत्रेस्त्रीग्रहणेनज्ञापितंस्वार्थिकाःप्रकृतिलिङ्गकचिदतिवर्ततेपीतिनेनेहपुंस्त्वमितिभावःघनिंलचौचचकाराद्य
थाप्राम्भितिकाशिकाइहपूर्वसूत्रेणोवठज्वहितःवावचनात्कोपिचकारेणाकस्याभ्यनुज्ञेतिचिंस्ययोगविभागफलमपिचिंस्यमितिहरदतः। राजादौसमाहारद्वंद्वेसो
त्रंपुंस्त्वआदिग्रहणं चिंस्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिसुदादावित्येवसिद्धं अस्मिन्प्रकरणादितिप्रत्यासत्त्यातयोरेवार्थयोर्बुद्धौसन्निधानादितिभावःसर्वलुप्यतइति एतच्च
ऊर्द्धुग्रहणसामर्थ्यात्त्रभ्यते अन्यथाआदेःपरस्येतिद्वितीयादचोयःपरस्तस्यादेरेवलोपः स्यात् ननुठग्रहणं व्यर्थं इकादेशे कृतेऽजादावित्येवसिद्धत्वादितिचे
न्नउकोद्वितीयत्वेततःपरस्यठावस्थायामेवलोपेठस्यकादेशार्थंठग्रहणात् इदं ध्वनयन्नुदाहरति वायुकइति किंचयदाचित्रगुप्रभृतिभ्यश्चतदाप्रथममिका
णस्यासंभवेनाजादित्त्वात्सगोलोयोनस्यादिति तदर्थमपिठग्रहणं बोध्यं प्राचामुपादः उपेन्द्रत्तइति स्यादेतत् कृतसंधेरूपेन्द्रशब्दादेकादेशस्यपूर्वात् तथाग्र
हात् उपादेरिति विधीयमानौ प्रसयौ स्तान्नामलोपस्तनकागादेरेवस्यात्ततश्च उपेन्द्रकइति रूपेण स्यातां एवं घनिलचूचत्वपिदोषएवतस्मादिहैवद्वितीयं सं
ध्यक्षरवदिति वार्तिकं सुचितमिति चेत्सस्यं प्रकारंतरेणैवनिर्वाहसंभवात्नोक्तं तथाहि अकृतव्यूहपरिभाषया आहूयत्वेमेव प्रसयः नचपरिनिष्ठित
परस्यसमर्थग्रहणेनस्यैत्यिति वैश्यमाणिरित्यत्रेवपरिभाषावाधः शक्यः प्रादिशइति सूत्रे समर्थग्रहणानिष्ठमित्युक्तत्वात्प्रागुक्तज्ञापकवलेनसमर्थग्रहण
यस्यात्वेनपक्षेपिज्ञापकस्यविशेषपरत्वादितिदिक् उपेन्द्रः उपगुरुपकर्त्तस्यादिषु उपगवादीनां पंचानां रूपाणां साम्येऽपि प्रकारादिनाविशेषो ध्रुवसेपः जा
तः। अत्रैव राजात्वंतरेप्रसिद्धमनुष्येषुनामत्वेनविनियुक्ताः तद्दोहाहरणं द्वितीयमिति एचःसंध्यक्षरमितिप्राचं संज्ञा वागशीरिति वाचिआशीर्येति।
विभक्तः वाचिकइति यद्यत्रद्वितीयादच ऊर्ध्वस्यलोपः स्यात्तदा अकृतव्यूहपरिभाषया वाच आइकइति स्थिते यस्मिन् वाचस्य स्थानिवत्त्वादाकारंतस्य भ
त्वेन विभक्तिमाश्रित्यचकारंतस्यपदत्वेन दुत्वजश्च योः कृतयोः वागिकइति स्यात् उत्तरपदलोपेत्वक्कलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वात्तुल्यावधिकयाभसं
ज्ञयापदसंज्ञाभ्यते तत्रापितद्विताश्रयाया अपवादत्वादेववाधः विभक्त्याश्रयातु एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्वाध्यतइतिविवेकः कथमिति अत्राप्युत्तरप
दलोपेजश्चनस्यादितिप्रश्नः षडइति अत्रसौत्रएवलोपइष्यते नलोपसंख्यानिकइत्यर्थः वत्सोक्षा तनुत्वं न्यूनता साचमद्यतिनिमित्तस्यप्रस्तामतेः क्वचित्तु।

ने. सु.
१०८

तत्सहचरितधमग्ररणा तत्रवत्सः प्रथमवयाः वंससश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नामवयोतरप्राप्तिः तदाह द्वितीयमिति तत्सहचरिता उक्ता ताहुरापस्य चतनुत्वे तृतीयवयः प्रा
 पिः अश्विनाश्रुत्यामुत्सन्नोश्चः अश्वत्वे चजातिः तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्य न्यूनत्वं अन्यपितृकत्वात् तथा च गर्दभेनाश्रुत्यामुत्सादितोऽश्वतरः ऋषभोभार
 एकोठामंशक्तिस्तु ऋषभतरः किंयत्तदः निर्धार्यमाणवाचिभ्यः प्रसयोयम् अभिधानस्वभावात् नेह कयोरन्यतरो देवदत्तैः ययोस्तयोरिति एकस्येति किं
 योरितिकर्मणोषष्टोभाभत् तथा हि सति अस्मिन् ग्रामे कौदेवदत्तयज्ञदत्ताविस्यत्रापिस्यात् वावहूनां जातिश्च परिप्रश्नश्च निस्यत्राहारद्वन्द्वः तत्रजाताविति
 सवेषां विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तु योग्यतावलात्किमएव विशेषणं तच्च शेषनिवृत्त्यर्थं। तत्रजातिग्रहणं प्रायोभिर्प्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निदोरा
 रोउतमच्च इष्टत्वात् तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् वहूनां निर्दोरा रोपिडतरच इष्टत्वात् तथा च वार्तिकं किमादीनां द्विवक्तृर्थे प्रसयविधानादुपा
 ध्यानर्थकमिति अत्रकेयटः द्वयोरिति जातिपरिप्रश्नइति च न कर्तव्यमिति भावइति तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकरइति तथा च कतमो भवतामध्यापकः श्रु
 रोदेवदत्तोवेति सिद्धं महाविभाषयेति समर्थप्रथमग्रहणयोः प्राग्दिशइति सूत्रे निवृत्तत्वेपि वाग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः एतेन वाग्रहणस्यापि नि
 वृत्तिरिति प्राचो ग्रथं व्याचक्षारणानां उपेक्षणीयतां ध्वनयति किमोस्मिन्निति द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति भावः प्रागिवीयानां पूरणोऽवधिः अश्वकइति
 नायं स्वार्थिकः अश्वशब्दो अश्वएव वर्तते कन्प्रसयस्तु प्रति कृतिरूपे सदृशे इत्येके अन्येतुगौर्वाहीकइतिवत् अश्वशब्दः सादृश्यनिबंधनादभेदोपचारात् प्र
 तिकृतौ वर्तते कन्प्रसयस्तु औपचारिकत्वद्योतकइत्याहुः प्रतिकृतौ किं गौरिवगवयः तृणाचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तुप्रतिकृतिः गवयस्तु नैव
 अश्वसदृशस्येति प्रकृतिप्रसयसमुदायः संज्ञेति बोध्यं वासुदेवइत्यादियाः प्रतिमाः प्रतिगृह्यगृहाद्गृहं भिस्माराणा अटंतिता एव मुच्यंते देवलकाना
 मित्यनेन तएव भिस्मवोभिप्रेताः यस्त्वापतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते च तासु सूत्रांतरेण लुकु तदुक्तं अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च इवे प्रति कृतौ लो
 पः कनो देवपथादिष्विति अर्चासु शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः हस्तिकानिति दृष्टशमेव विषयमभिप्रेत्यपठंति रा
 मंसीतां लक्ष्मणां जीविकार्थे विक्रीणीते योनरस्तं च धिक् धिक् अस्मिन् यद्येयोपशब्दान्नवेति व्यर्थमज्ञं पठितं च धिक् धिगिति द्रव्यं च भव्ये दृशब्दादिवार्थं यत

राम.
१०८

समासाच्चतद्विषयात् छः स्यादिति इवार्थे इति बोद्धव्यं पूगाञ्च इत्यतः प्राकृद्देवस्यधिकारात् शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एकएव इवार्थः सच समासात् भूतं इति छेन भवति
काकतालीय इति प्रकृतसूत्रादेवज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्पुपेति वा उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सच छप्रत्ययविषय एव तेन स्यात् त्र्यं उपाध्यंतरयो
गोविग्रहश्चनेत्याकरः पूगाञ्चः अग्रामणीपूर्वादिति किं देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः स एषां ग्रामणीरितिकन् अत्र समुदायः पूगवचनः ब्रातच्छ्रजोः
उत्सेधजीवित्वंब्रातस्य पूगाद्विशेषः उत्सेधः शरीरायासः पार्श्व इति पर्शुरिति जनपदशब्दः ततोऽपत्येद्यञ्मगधेसरा बहुत्वे तद्राजत्वाद्ब्रुकु पुनः संघवि
वक्षायामनेनात् यौधेय इति युध्यते सौयुधायुधेः इगुपधलक्षणाः कः युधाया अपस्यं च इति ठक् तदेतात्संघरूपविवक्षायामनेनात् आद्युदात्तत्वं किं
योधेयस्यां कोलक्षणावा यौधेयः संघां कलक्षणोत्पत्त्या एवं यौधेयादिषु ये ढगंताः तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमस्य यौधेया इति अजोलुक् अंतोदात्तत्वं पादशतं
स्य तद्धितार्थे इति समास इति यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा तथापि बुनाद्योत्पत्तितद्धितार्थो भवत्येवेति भावः द्वौ द्वौ पादौ ददातीति समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः
ननु परस्यत्वापादनं पर्यंतं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् केचित्तु व्यवसृजतेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः दंडव्यवसर्गयोश्च अत्रा
स्युदात्तत्वाद्देवार्थे इति समासः स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थः यदा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद्बुनः स्थूलादिभ्यः प्रकारोभेदः सादृश्यं च उभयत्रापि य
थासंभवं न चंचत्क इति चंचतिश्चलनकर्माचं चनेव कश्चिच्चंचत्कः एवं वृहद्विशेषो वृहत्कः यदा अचंचन् वृहन् अपि प्रभाविशेषाच्चंचन्नि वृहत्
त्रयस्य विशेषो लक्ष्यते सोऽर्थः सुक इति केऽरा इति ह्रस्वः छिन्नकमिति ईषत् छिन्नमित्यर्थः प्रकृतिवा मया क्रियात् प्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्ति
रूपगतिः सेहनास्ति न सामिवचने अप्रकृत्येवेति सामिवचनेनेत्यर्थः अषडक्षोरा इति अविद्यमानानिषडक्षोर्यस्य निमित्तं वृहती हिः अक्षिशब्दोत्र
योत्रेदियेव चिते वृहती हौसकष्यक्षोरिति षच् मंत्रो मंत्राणां आशित्तंगवीनमिति अश्नातेराड्पूर्वादाशितः कर्तेरिहापकीर्तयते रितः एतेतात्कर्मणि वा उ
भयथापि प्रकृत्युपाधिसमिति फलितोऽर्थः अलं पुरुषीराः प्रतिमह्नादिः ईश्वराधीन इति अधिशब्दः शोऽदिरित्युक्तं प्राक्कन इति अवक्षपणो कन्निति विहि
तात् प्राक्कन इति पादशतेति विहितात् आमाट्यं इति किमेति ड्व्ययादा मित्यादयः वृहती जास्यता इति वृहती शब्देन वृहत्या आच्छादन इति विहितः कन्

६४६

मन्वन्त्येते शब्देन जात्यंताद्धेति छः बहुवचननिर्देशात्साशवादीनां ग्रहणां पोहिवैयाकरणापाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयतेनासौ प्रकृतिमात्रेण अतस्तेपित
 मवादि वे निम्न एवेति स्थितमाकरे मूलेऽवाचकप्रयोगस्तु आर्षग्रंथानुवादत्वान्न दोषाय विभाषांचेदिकृदिकृचासौ स्त्रीचेति कर्मधारयः प्राचीनान्
 ह्यणीति क्रिया निमित्तो देशकालनिमित्तो वायंशब्दः प्राचीनमिति प्राच्यादिशि इत्यर्थे दिकृशब्देभ्य इत्यस्मातिः अचेर्लुगितिलुकुसुकुतद्धितलुकीति डोपो
 लुकु तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीत्वाभावः खेतुकृते स्वभावान्नपुंसकत्वं ब्राह्मणजातीय इति भावप्रधाने ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणत्वजात्या
 धारिभूतः पिंड इत्यर्थः ब्राह्मणजातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेन सह कर्मधारयोवाजातेरिति अयं भावः वंधुशब्दे द्विविधः रूढेभ्यो गिकश्च तत्रायो
 जात्यादिषु प्रसिद्धः आप्तपर्यायः पुल्लिङ्ग एव सनेह गृह्यते वंधुनीति नपुंसकनिर्देशात् किंतु क्रियाशब्दो यम् वध्यन्ते स्मिन् जातिरिति विग्रहः शृष्टस्ति
 हीत्यादिनाऽधिकरणोऽप्रत्ययः पितृस्थानीय इति स्थानसंबन्धविशेषः पदमित्यस्य प्रसिद्धिः पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः गोस्थानमिति स्थानं दे
 शः इति करणो विग्रहार्थः तेन तुल्यस्थानशब्दाच्छेन अनुगादि अस्मा देवनिपातनाणि निरिति इह उतरसूत्रे च हरदत्तः वस्तुतस्तु सुष्य नाताविति ।
 सूत्रेणैवात्राणि निरिति तत्रैव वक्ष्यामः संख्यायाः अभ्यावृत्तिशब्देन द्वितीयादिप्रवृत्तिग्रहणो षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पंचकृत्व इति स्यात् अतो विवक्षितमर्थमाह
 अभ्यावृत्तिर्जन्मेति भूरिवारानिति भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणां बहुगणोति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् अनियतसंख्यावाचिनां
 चेद्भवति तर्हि वहोरेवेति नियमशरीरं रूपे विशेषाभावेपि वस्तुगतिमनुरुध्याह संयोगां तस्येति प्राचोग्रंथं निरस्यति नत्विति यदि सौरुकार उच्चारणार्थ
 तर्हि निरनुबंधकत्वात्स एव ग्राह्यो न तु सुचु यदि तु उकार इत्तथापि सुजग्रहो दुर्लभः सुचउकारस्योच्चारणार्थत्वात् अथायमपि इत्संज्ञाक इति दुराग्रहः
 तथापि तदनुबंधकग्रहणपरिभाषया दोष एव किंच सुति सीतिसाहचर्यात् विभक्तप एव तत्र गृह्यते तदाह सिच इवेति बहुधा दिवसस्य भुंक्त इति कृत्वो
 र्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठीति हरदत्तः एतच्च प्रामादिकं शेषाधिकारवलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङंतनो दाहरणमिति प्रागुक्तम् ।
 निष्कर्षविरोधात् तल्लक्षत वचने मयट् प्राचुर्येणोति यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रकृतमात्रे रूढः तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते तद्धियाद्यस्य प्रकृ

राम. १०८

तस्य लोके मययवचनं प्रत्यापनं तत्र यथास्यादित्येवमर्थे आद्ये इति प्रथमांतात्प्रकृते घोस्ये प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिंगं अस्मिन्त्यक्षे तद्व्यहणं व्यर्थं द्वितीयेति ।
 अस्मिन्त्यक्षे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थे विशेषणं ल्युटोक्तमधिकरणत्वे तु मयडर्थः अतएव विशेष्यनिप्रतातदाह अत्र मयोयज्ञ इति यच्च व्याचरव्युः प्राचुर्येणोत्यादि
 प्रत्ययार्थे विशेषणमिति तत्रेदं वक्तव्यं वच्यर्थे त्यागात्प्रकृतता अधिकरणस्य क्रियासाकांक्षत्वेन तदध्याहारोऽखंचेति मूले दोषः दीकायां तु प्रकृत्यर्थेति वक्तव्ये मस
 यार्थे ल्युटो रभसकृता आकरविरुद्धत्वे त्यास्ता तावत् नियातसमुदाय इति उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादपि प्रत्ययः भेषजमिति भिषज्यतेः कंद्वादि
 यगतात्किं भिषक भिषजामिदं भेषजं अस्मादेव निपातनादेकारः पितृदेवस्यमिति पितरएव देवतेति कर्मधारयः ततो यत् अर्घ्यमिति मूल्ये पूजाविधावर्ध
 इत्यमरः आग्नीध्रमिति अग्नीधः शरणो रण भवेति अतो दातं शेषिकेषु व्युत्पादितं तस्मादञ् आद्युदात्तत्वं फलं फलांतरमाह स्त्रियामिति समानं धारणमस्याः
 साधारण्ये अनेकं प्रत्ययविशिष्टसंबंधा पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः ततोऽनृडोप अत्र भावेऽपि वर्णे चानित्ये अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्र
 तियोगित्वे अतएव रक्ते इत्युत्तरसूत्रस्यार्थकं लाक्षादिनास्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेषां सिद्धेः लिंगवाधने वेति प्रातिपदिकात्तद्धित इ
 ति पक्षं प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षं वाश्रित्येदं वार्तिकं अत्र च वेत्येव विधेयं शिष्टोऽनुवादः प्रतिपदविहितेन कनालिंगनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नि
 त्यत्वात् प्राप्ते वा वाक्यव्युत्सर्थः न चर्यावृत्तहणसामर्थ्यादिष्टसिद्धिः एतं श्येत शब्दाभ्यामस्य तस्वार्थिके कनिप्राप्तेऽपि चरितार्थत्वात् वक्तव्यं सुव ।
 कलभते इत्यर्थः अकस्मादितीह पठ्यते तद्यत्ननुतांते तेन कादेशेन अत्र व्ययत्वाद्दिलोपः आकस्मिकं वाचिकमिति अतिवर्तते पि स्वार्थिकाः क्वचिद्विग
 त्तमशमयत् इत्यस्यानंतरं कृत्वा भ्यां तिलतातिलौ च छंदसि मृदः सत्त्वौ तिकश्चेति वक्तुमुचितं तथा तु न कृतमित्येव वक्तव्यार्थात् कारकात्किं वदनां स्वा
 मा अर्थे प्रकृतता मयोयेभ्यो विशेषेभ्यश्च भृशो ददाति त्रिशः मंगलेति प्रायिकं चैतत् अन्यत्रापि हि दृश्यते अपेतापोढमुक्तपतितापत्रलौरस्य श इति कारकत्वं

२५

पञ्चम्याः कर्मत्वात् तदभिधायित्वाच्चात्यशब्दस्य तथाचव्याचक्षते अत्यापंचमीसमस्यतइति परिमाराशब्दाइति तथाच एकवचनग्रहणम्
 नृत्तावेकवचनप्रियताः परिमाराशब्दा एवगृह्यन्तेइतिभावः अतएवप्रत्युदाहरति घटंघटमिति घटादयोहिजातिशब्दानैकार्थोभवंति जातियोगस्यएकानेक
 सारणात् किंत्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददतेएतच्चसर्वजयादित्यमतेनोक्तं वाभनस्तमन्यतेजातिशब्देभ्योपिभवस्त्वेवेति तथाचजशशसोः शिरिति सूत्रेजसासा
 पुरितस्यशतोप्रहरादिहनभवति कुंडशोभदाति वनशःप्रविशतीति अथकथंएकैकशःपितृसंयुक्तानिइतिद्विर्वचनशुसा सहप्रयोगइतिचेत् छंदोवदृष्य
 त्तेतिहरदतः अतएवसुपइति सूत्रेएकैकशइतिप्राचोग्रंथः प्रामादिकइत्यवोचामद्वयोर्द्वयोरिति कथंनर्हि अत्रतानोमसंत्रांजातिमात्रोपजीविनां सह
 समेतानां परिषत्त्वंविद्यते नद्यत्रवोष्णानि नापिकारकत्वमितिचेत् अत्राहुः सहस्रंयेसमेताः तेषामपिपरिषत्त्वंकार्यं तथाचसमवायक्रियांप्रतिकर्त
 वोष्णाचाह्येवेति एतेनएकशएकवचनादिसंज्ञानिस्युरितिव्याख्यातं एकशब्दार्थस्यअतिक्रियांप्रतिकर्तृत्वात् अतःप्रतीतिप्रतिनिधिप्रतिदानेचय
 सादितिपंचमी आद्यादिभ्यइति तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतदत्रलिंगवक्तव्यमिति वृत्तिकारस्तुअभूततद्वावइति सूत्रमध्येप्रविसे प अरुर्मनःचिश्च
 ति पूर्वणसिद्धस्यापिचैरनुवादोयम् लोपस्यतत्संनियोगशिष्टत्वार्थं विभाषासाति विभाष्यतेविकल्पतेइतिविभाषा गुरेश्चहलइत्यकारःततष्टापुनस्विद
 मव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये पयसस्तुविभाषयेत्यादौविभक्तेर्दर्शनात् डाचिविवक्षितइति परसप्रम्यांतुअन्योन्याश्रयः स्यात् डाचिकृतेद्वित्वेसतिद्वजवराई
 तातस्यांचसंज्ञाजितिभावः खरटखरटाकरोतीति खरटदित्यस्यद्वित्वादिपूर्ववत् द्वजर्द्धदित्युक्तेअत्रनस्यात् नद्यस्यार्द्धद्वच्च किंतुअच्यत्तुप्राचोक्तमृटिलो
 पसतिद्यचोअवरंयत्तदर्द्धयस्येति तन्न सत्यंतस्यनिर्मूलत्वात् खरटखरटाकरोतीत्यादौअव्यापेश्च यदपिव्याचख्युःपरमापकर्षेक्रियमाणोद्यचोऽवश्यं
 भाव्यपकर्षोविवक्षितइत्याह टिलोपेसतीत्यादितदपिउक्तदोषादाकरविरोधाच्चौपेक्ष्यम् वीजेनसहेतिवृत्तिविषयेवीजशब्दोवीजावापसहितेविलेखनेव
 त्ते समयाच्च कालेयापयतीत्यर्थइति हरदत्तस्त्वाह समयोनियमः अथकर्तव्यत्वेननिर्णीतमर्थंविघटयितुंअथमेपारवश्यम् श्वोऽस्यसमयः इत्येवंयोव
 दुषुदिवसेघाहस एवमुच्यतइति सपत्रनिष्पत्रात् पतंत्यनेनेतिपत्रम् शराणांपुंस्वगतोवर्हः सपत्रंनिष्पत्रंवाकरोतिभूतलमिति पत्राणिपर्णानि श्रुत्वासाके

राम. १९०

पाके किम् शूलकरोति कदन्म शूलमुदरोगः सत्यादशपथे भांडं रत्नादिद्रव्यजातं क्रेतव्यमिति मयैतद्द्रव्यमिति बुध्यापरीक्षादिनासंस्कारद्रव्यप्रदानेन।
चट्टकरोतीत्यर्थः तथैव तथ्यं पादाघाभ्यां चेति चकार स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सार्थे यत् परिवापणमिति कर्मव्यापारमात्रवाचिनोवपेर्हेतुमस्मिच्चित्यु
ट्ट मंगल्यमुंडनेनेति चोत्तरीक्षासौ भद्राच्चेति भद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु नोक्तं मंगलादिभ्योऽपि प्रसंगात् इति तद्धितप्रक्रिया सर्वस्य ष्टे नित्यवीक्षयो रित्येव
मादीनां विधेयकार्यिणो रनिर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वाच्चाधिकारेण तदाह इत्यधिकृत्येति एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः स्वरूपग्रहणानुभवति नाम्ने
डितस्यां स्यस्यतुवेति सिंगात् सर्वशब्दोऽस्यवकात्स्ये सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं न तु कश्चिदप्यवयवोवर्ज्यत इत्यर्थः इह ष्टे इत्यस्य संख्येयापेक्षयां शब्दस्वरू
पेण्येते शब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्येति स्थानवच्छिन्नोऽयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः यदि तु उच्चारणमेव संख्येयं तदा स्थान्यादेशभावो नास्ति निवृत्तिधर्मा।
हिस्थानी सर्वे चेन्निरुत्तं किमुच्चार्येत अतः सर्वस्येति अध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्त्तारिणोऽपि सर्वद्विरुच्चार्येदिति फलितोऽ
र्थः सोऽयं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः नन्वाद्ये पक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् नावयवयोः ततश्च पदकार्याणि नस्युः तद्यथा अपचन
पचनितिः मुद्गृह्णान्दृष्टानिति पदांतस्येति णत्वनिषेधः अग्रेऽग्रेण्डः पदांतादिति पूर्वस्वरूपत्वमित्यादीनि किं पदांतत्वं प्रयुक्तानि कार्याणि चस्युः।
तद्यथा अग्नितांशित् अतो गुरो इति पररूपस्यादिति चेत् अत्राहुः यदि प्रत्यक्षमितावयवभेदः समुदाय एव अत्रादेशः स्यात्तदा द्वे इति द्विवचनमनु
भवने स्यात् अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वेपदे समुदिने युमपेक्षदेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्वतएव चावयवयो
रिति न कश्चिदोषः द्विः प्रयोगपक्षे तु प्रत्येकं पदसंज्ञास्यैव समुदायस्यैव त्वं पचसिपचसीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यते ततश्च यस्मात्प्र
त्ययः पठ्यते तदादितदंतमिति विधीयमानापदसंज्ञासमुदायस्यापि प्रवर्तते तेनावग्रहादिसिध्यति यद्यपीह समुदायस्यैव पदत्वं नावयवानामिति भाष्य
स्वरसमासस्य भाष्यं भङ्गानेयम् अवयवेषु पदकार्याणां प्रागुक्तानां निर्वीक्ष्यत्वात् इत्यन्यत्र विल्लरः सर्वस्येति किं स्वादिषिति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्या
दी प्रकृतेर्भाष्यमात्रस्य माभूत् नित्यवीक्षयोः द्योत्ये इति नपुंसकमनपुंसकेनेत्ये कशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः पदस्येति वक्ष्यमाणमिहापक्रुष्टव्यमिति भावः तेन नि

२३
२३१

स्यतायां चिधीयमनिद्विर्वचनधातुमात्रस्य न भवति किंच परस्योच्यमानं द्विर्वचनं वहिरंगं अंतरंगं धातोर्पठं न वाधते अन्यथा हि भृशार्थे सावकाशे यद् यौनः पुन्ये परेण द्विर्वचनेन स्योच्यमानं तदतिपरिग्रहो तसाधना क्रिया व्यवहारो पयोगिनी तदनुभिधानां च धातुमात्रस्य द्वित्वेनेति तच्चिं सं उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्ये वदित्वापत्तेः किंच भावार्थकलकारां तानां अव्ययकृतां च त्वदुक्तरीत्या द्वित्वेन स्यात् ननु तन्नित्यता वमस्य नंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षा परिपूर्णा तदिति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यतां किंच तद्देवकर्तृकर्मकारस्य लेपि धातुमात्रस्य द्वित्वं दुर्वारमित्यास्तां त्वत् नन्वेवं यदाधिकारस्याप्यकर्मगतिकस्य द्विर्वचनं न स्यादिति चेत् न कार्तिककार वचनादेव तस्मिन्नेतन्नापि ह्येषैव गतिः यत्तु धदति प्रपचति प्रपचतीत्येतेषां तूपस्यो समुदायः क्रियाविशेषवाची अडादिभ्यश्च परधातूपसर्गयोः एथक् कल्पने ततश्च क्रियाधर्मो नित्यता समुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनं न स्यादिति अत्रेदं वक्तव्यं कल्पिते नैव शक्ये न यथा आगमः षाष्ठद्वित्वं च व्यवतिष्ठते एवमाष्टमिकद्वित्वस्यापि प्रवृत्तिको वाग्येत् क्रियाधर्मो नित्यत्वमित्यर्थे उपन्यासः लकारार्थयोः कर्तृकर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतया विशिष्टादेव लकारापत्तेः तस्य धातुत्वं नास्तीति चेत् तर्हि नस्युरेवलादयः तद्विधीनां निरूपसर्गचरितार्थत्वात् इदं त्ववधेयं सगतिकस्य द्वित्वे एकपदनास्येव स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोपितस्यदौर्लभ्यात् द्विः प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिविहाय च विशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं स्थित्वात्पि न सतिः वस्तुतस्त्विह द्विः प्रयोगपक्षो दुर्वलः यौनः पुन्ययौनः पुनिक इति समुदायात् ष्वञ्जोरनुत्यतिप्रसंगात् तत्र हि अंतरंगत्वाद् व्यपासुपो लुकिद्वित्वं प्रवर्तते किंच तत्रैकपदाभावे पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्यादाववग्रहोपिनसिध्येदित्यन्यत्र विस्तरः आभीक्ष्ण्यमिति तद्वि क्रियाविशेषांतेन तद्योतनार्थद्वित्वं क्रियाप्रधाना नामेव न्याप्य क्रियाप्राधान्यं चार्यातेः स्मि कृद्विशेषे च अव्ययकृतोभावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः वीक्षायामिति व्याप्तुमिच्छावोः साव्याप्तिप्रतिषिद्धपिषेति यावत् साच प्रयोक्तृधर्मः आवाधवतगतगतइत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिनापि डितो वाक्यप्रयुक्ते इति यथा प्रतीयते तथा च संसृष्टौ संचनीत्यादावपि व्याप्तिबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् शाब्दबोधविषयस्य व्याप्तिरेव साचकार्त्स्न्यं तच्च आधिकारिकं सर्वत्राह्वयणः आमंत्रिता इत्यादौ यथा नहि साक्षात्सर्कोदिप्रयोगेपि असंकुचदृत्तितान्नियंते शक्या उपपदादिमहिम्ना संकोचस्यावश्यकत्वात् यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव

राम-
१११

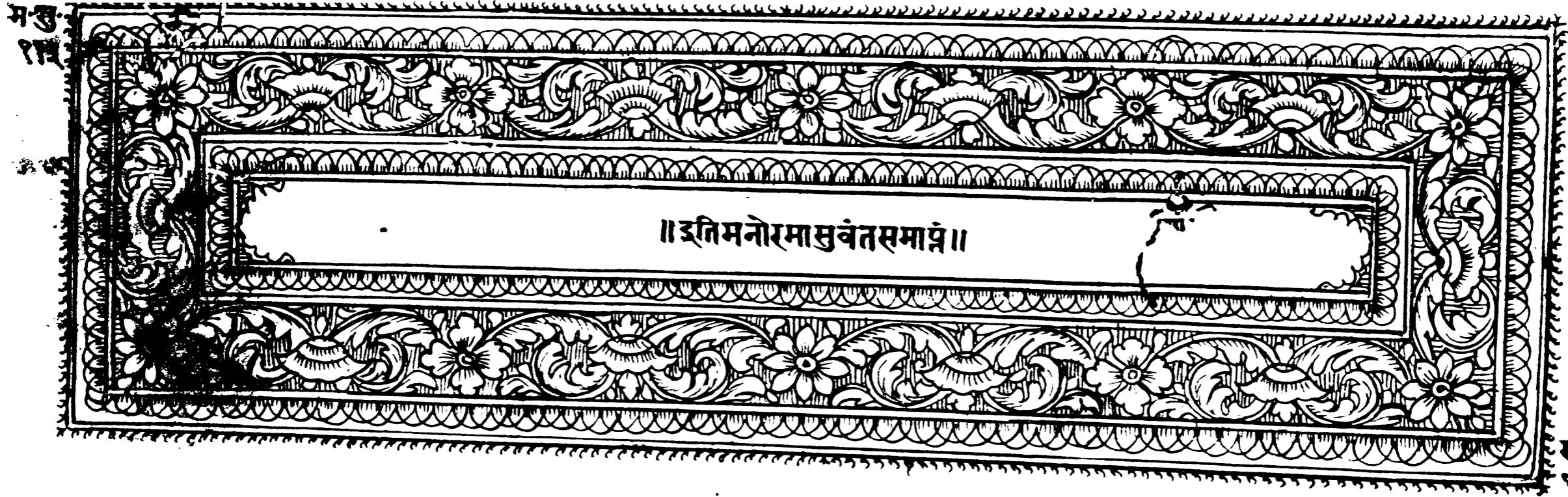
जातो जातो निधनमुपेतीति वत् नचैवं वृष्मिस्यादौ बहुवचनप्रसंगः वह्नानां भानेपिवहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात्प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेवहितत्रतत्रभासते अतएव
प्रत्येकं विधेयसंबंधो लभ्यते तथा हि ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते एकशेषे तु नैवं ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं दे
यमित्यर्थस्यालाभात् अतएवैकशेषे एकवचनं न यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीष्मात्दा ब्राह्मणभ्यां ब्राह्मणभ्यां शतं देयमिति भवत्येव एवं त्रिभ्यस्त्रिभ्य इ
त्याद्यप्युक्तं तदयं निर्गलितोऽर्थः द्विवचनेकशेषयोरेकप्रतीतिर्नियता किंतु आद्ये एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वा व्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकार्त्त्ये च द्वितीये तु
द्वित्वबहुत्वे एव प्रतीयते कार्त्त्ये तु नेति स्यादेतत् परिगृहीतैकत्वानामपि बहुत्वमभिधातुं द्विवचनादुत्तरकालं बहुवचनोत्पत्तिरसु तथा हि एकशेषे यथा
न्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते तद्वद्विषेषेपि शिष्टाभ्यामित्यर्थधीः यतु वदंति अप्रातिपदिकत्वान्न भविष्यतीति तदव्यापकं सति स्तरिद्योषायौषे स्यादो उक्तं
अनिष्ठागदिति चेत् अत्रोच्यते अंतरंगैकत्वसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तोर्थः संख्यांतरे निरकांक्ष एव न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोधः आपाद
पितुं शक्यते असत्त्वार्थकेष्वपि तदाप्रतेः अयोग्यतदिति चेत् समंप्रकृतेपि अत्र च लिंगैकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति दिक्परे वर्जने अत्र वार्तिके परे समा
हनेन ह्यपि त्रिगते वृद्धो देवः वेति वक्तव्यं तत्र चकारके षूदाहृतं अपहरेः परिहरेः संसारइति उ पर्यङ्गधसः सामीप्ये कथं तस्मिन् परिशरसो घटंधारयतीति अत्राहः
औत्तराध्ययमावसिस्त्विति वृत्तं न तु सामीप्यं अतो वस्तुतस्तत्सत्त्वेपि न द्वित्वं विवक्षा हि शब्दस्य तत्रैः प्रधानकारणं अत्रैव उपज्ञोपक्रमं तदा चाचिरव्यासायामि
ति मुक्तं प्रयोगो ज्ञापक इति वाक्यादेः सुंदरसुंदरे स्यादिस्वरितमात्रे डिते स्युः समतिकोपकुत्सनेषु आम्नेडितं भर्त्सने इति स्यात्साम्ये यथं प्राप्नुतो वै कस्मि
कस्यैवैकः उक्तं हि माकु सर्वः सुतो वै कस्मि क इति एकं बहुव्रीहिवत् द्वे इत्यनुवर्तते तच्चानुवाय समर्पकं तदाह द्विरुक्त इति तेनेति यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशि
ष्यते तत्रैव तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्यते इति भावः समुदायात्सु विजित्तच्चैकवचनमेव यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तं पूर्वभागे डिते नत्तरभागेपि तथा
हि दे धात्रुः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वास्त्रियाः सुवदिति वा तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रेयेति ज्ञापकादिसुक्तं द्वितीयसु समानाधिकारणपरत्वे निधीयते न
केतरभागेत्येति भावः एतेनेह सूत्रे द्वे इत्यस्याननुवृत्तौ एकैकस्य पुंवद्भावापादनं हरदत्तादिभिः कृतं प्रत्युक्तं एकैकयेत्यत्र पूर्वभागे टापोनि च्छिति स्वग्रंथ

११२

विरोधाच्च ३३ चामुत्तुति सुस्यस्यार्था उत्तरार्थाचेत्यन्यदेतत् आवाधेच इहेतिवहुव्रीहिवद्वादि सनुषज्यते तथाचस्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्ततेनचेदमुत्तरपदनेतिवा
 च्यं अतिरुपेणैव उतरपदत्वस्यापित्वाभात् स्यादेतत् ननेस्यत्रनलोपोनञइत्यपितर्हि स्यादिति चेत् मैवंतत्रहिउत्तरपदाधिकाराविशेषेपिनत्रः साक्षाच्छ्रु
 नकार्पित्वेननिमित्तभावोवाध्यते तथाचमद्रहदोभद्रहदइत्यत्रअचोरहाभ्यामितिरेफस्यद्वित्वप्रसंगे आकरेउक्तनेमौरहौकार्यिणोकिंतुनिमित्तमेतौद्विर्वचन
 येतिनन्वेवं ध्रुः पंथाः पंथाइत्यादौ समासांताः स्यादितिचेन्नसमासाच्चतद्विषयादित्यत्रः समासादित्यनुवर्तमानेसमासांताइतिपुनः समासग्रहणं हि समासा
 धिकारविहितोयः समासः तत्परिग्रहार्थेतेनातिदेशिकेसमासांतानामप्रवृत्तिरेतिदिक्प्रकारेणवचनस्य पद्यपिभेदेप्रकारइत्युच्यतेबहुभिःप्रकारे
 भुक्तेबहुभिर्विशेषेप्रित्येवगमात्तथापीहविवक्षितमर्थमाहसादृश्येइतिअत्रचव्याख्यांशरणां अतिचसादृश्येप्रकारशब्दः ब्राह्मणप्रकारेणवचः ब्रा
 ह्मणसादृशइत्यवगमात् पुंवद्भावइति पुंवत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रात् तच्चकोपधादिष्वपिप्रवर्ततेतेनवहुव्रीहिक्रमेप्रकृतेकर्मधारयवद्भावोक्तिर्नव्य
 र्थितिवोधंपटुपटुरितिइहद्वित्वेनजातीयोवाधोनेष्यतेइतिवामनः अन्यथाब्राह्मणजातीयइत्यादावगुणावचनेगुणावचनेपिभेदरूपेथेसावकाशोजा
 तीयगुणावचनेषुसादृश्येपरेणद्वित्वेनवाधेतइतिभावः जयादित्यस्तुजौतीयविधौविशेषएवप्रकारशब्दात् इत्याहगुणावचनस्येति किं सिंहोमारा
 वकः अग्निमीणावकः यद्यपीहअग्निसिंहशब्दाभ्यांजघन्यवृत्त्यागुणोगम्यते तथापिगुणावचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्यागुणपरणामेवद्वित्वेनस
 न्येषामित्याकरः नवंनवंप्रीतिरहोकरोतीत्यत्रवीष्णायांद्वित्वंअनेनतद्वित्वेसुबलुकस्यात् यथानवनवावनवायुभिराददेइतिपुंवद्भावः कथंभीतभीतइवशीतम
 यूखइतिभारविः इवशब्देनसादृश्यस्योक्ततयेहप्रकारेद्वित्वायोगात् सत्यंभीतभ्योभीतइतिकथंचिद्वाख्येयंतेनातिभीतइतिफलितंयत्रआधिक्येद्वेइतिवा
 र्तिकेनभीतभीतादौद्वित्वमितिदुर्घटादिभिर्हक्तंतदतिरभसोक्तिमात्रंअथकथंखिन्नः खिन्नः शिखरिषुपदंन्यस्यगतासिपत्रक्षीणः क्षीणः परिलघुपथः स्नातसां
 चोपमुज्येतिमेषदुतः एकस्यापित्वेदावस्थासुस्रयावस्थासुचभेदं परिकल्प्यवीष्णावोधाअथकथंमंदंमंदंनुदतिपवनश्चानुकूलोयथात्यामितिमेषदुतः मंद
 मंदमुदितः प्रययौखंडइतिवतलुकप्राप्तेवीष्णार्थस्यचासंभवादितिचेत् सत्यंस्वतोमंदगामिनंत्वापवनोमंदंनुदतीतिकथंचिद्वाख्येयंसिद्धस्यगतेश्चितनीयत्वात्

राम- ११२

आनुपूर्व्ये इति वीष्णाभावादारंभः न्यायसिद्धिरिति यावद्विः शब्दैः संबोध्यार्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः कर्मव्यतिहार इति क्रियाविनिमये इत्यर्थः
 द्वे इति नित्यमेवेदं द्विस्त्वं वाहुल्यकं तु समासवद्भावस्यैव सुपः सुर्वक्तव्य इति अत्र केचित् द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानं अत एवोत्तरद्वेपि द्वितीय इत्यस्य
 वनतुप्रथमा तत्राप्येकवचनमेवनतुवचनोत्तरं एतच्चदुर्गपरिशिष्टकं ठाभरणादिष्वर्वाचीनग्रंथेषु स्पष्टं तदेतदुक्तं प्राचा द्वितीयेकवचनोत्तरं परपदस्ये
 ति एतच्च सर्वमपारिणीयं भाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतत् ध्वनयन्वचनोत्तरमुदाहरति अन्योन्यावित्यादिमाघ इति सच भाष्यानुगुण एवेति भावः त ।
 याचार्वाचीनमतं कवयोपि नानुरुध्यंते इत्युक्तं तथा च भारविः स्थिति नभः सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्यैरिति प्रायुङ्क्ते अत्र हि अदृष्टः पर
 स्यैरिति विग्रहे प्रथमां ततास्यैवेति दिक् तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचोग्रंथपरिष्कर्वन्नाह अत्र केचिदिति सूक्तुस्थितिमाह अन्यत्त्विति अतिप्रसंगा
 दिति तथा च एकशेषप्रतिबंधात् द्विर्वचनस्यापि वृत्तिमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो न शक्यः लस्यविरोधात् कारकत्वे द्विजानीयात्प्रांयां मन्येतसाभवेत् इत्य
 कथितसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चेति भावः यत्र प्राचोग्रंथव्याचक्षारोरुक्तं अन्योन्यमित्यादावन्यामन्यामिति द्विर्वचनोत्तरे सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इ
 ति पूर्वोत्तरादयोर्द्वेष्येपि पुंवद्भाव इत्यादितत्सर्वं रभसात् एतच्च मूल एव ध्वनितं यदपि तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचोग्रंथव्याचक्षारणा आहः तृतीयादि
 प्रसक्तत्वादिशेषः तेन टापुन अत्र तृतीयादिष्विति अविश्वसितं द्वितीययामपि पुंवत्वस्येष्टत्वादिति तच्चिंत्सम् पुंवत्वं विशेष इति विशेषाभिधानमक्वि
 यतिमिति चोक्तेः परस्य रव्याघातात् मूलकृता पुंवद्भावस्यास्पष्टत्वात् तद्व्यस्यं जस्ये नैव व्याख्यातत्वाच्चेति दिक् यथायथमिति नलोकेति षष्ठीनि
 श्चः प्राचोग्रंथस्य तन्नतत्वात् सिद्धांतकौमुदीव्याख्यासंयं प्रौढमनोरमा समाप्रतत्र पूर्वोर्द्धतेन तुष्पतुशंकरः ॥ इति श्रीभट्टोजि दीक्षितविरचितयां सि
 द्धांतप्रसंगिण्याख्यायां प्रौढमनोरमा समाख्यायां सुवंतं समाप्रं ॥ संवत् १९२९ मी. श्रावण शुक्ल तृतीयायाम् ३ ॥

म.सु.
११३

॥ इति मनोरमा सुवंत समाप्ते ॥

राम.
११३

